

ДОБРИ ГАНЧЕВ
СПОМЕНИ ЗА КНЯЖЕСКОТО
ВРЕМЕ

chitanka.info

ГЛАВА ПЪРВА

ПЪРВИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ КНЯЗ ФЕРДИНАНД

*Да ведают потомки православных
Земли родной минувшую судьбу,
Своих царей великих поминают
За их труды, за славу, за добро —
А за грехи, за темные деянья
Спасителя смиренно умоляют.*

Пушкин^[1]

[2]^[2] Видях го за пръв път пред самите източни порти на двореца. Тук чакахме няколко души чиновници да посрещнем и да видим новия княз. Стояхме зад гъстия ред войници, които бяха наредени от зданието на Народното събрание до самия дворец.

Тънък, строен млад момък, с дълъг бурбонски нос, остри сиви очи, които плахо изглеждаха посрещачите, войниците, околните здания. Беше на кон, от лявата му страна яздеше майор Рачо Петров. Урата бяха редки, викаха не гражданите, а школуваните войници. Викаха без ентузиазъм, без енергия. Нямаше наблизко офицерин да ги застрашава с очи. Русофилите^[3], които имаха смелостта да излязат на посрещането, стараеха се да обнаружат (покажат) незначитанието си към „узурпатора“, „неканения гостенин“, не си снемаха шапките, подхвърляха си погледи, загадъчни фрази.

Няколко дена след пристигането на княз Фердинанд беше ми съобщено от канцеларията на двореца, че съм препоръчан за учител по български език и че трябва еди-кога си да се представя на негово царско височество. Попитах в какво облекло. Отговориха ми, във фрак.

Фрак?!... Где фрак? У колко души тогава имаше фракове? Само някои от министрите и не всички. При княз Александър^[4] [3] Драган

Цанков^[5] отиваше на аудиенция в двореца с шаячени дрехи, П. Каравелов^[6] само при големи обеди, при тържествени представления обличаше фрака си. При други случаи — в редингот. Когато на Др. Цанков му напомняли за етикета, той псувал, замислювал да бъде въведена националната носия в българския дворец. А когато му изтъкваха, че националната носия не е шаячното сако, а шопското менте и беневреците, той пак псувал. Упорит, зъл старец беше [...] ^[7].

[4] Взех фрак в заем от един приятел, който бе служил като секретар при едно от дипломатическите ни агентства в странство.

Княз Фердинанд ме прие в кабинета си в южната ъглова стая на двореца. Тя служеше за кабинет и на княз Александра. Един малък куриоз.

Еднаж става дума за двореца. Той го намира съвсем неудобен, без вкус и без план построен. Къща за един обикновен виенски рантие (рентierer), не за дворец според мнението му. Разказах му, че кога дойде княз Александър, дворецът беше много по-неудобен, много по-тесен, един прост пашовски конак.

— А знаете ли, г-н Ганчев, че аз, щом влязох в двореца, усетих миризмата на княз Александра?

Гледам го учуден. Той продължава да разправя, че кога бил на коронацията на Александър III^[8] в Москва, запознал се бил там с княз Александър и прекарал с него три-четири дни. Оттогава не бил се срещал с него, но щом пристъпил прага на кабинета и спалнята му, изведнаж [5] почувствувал миризмата на тялото му.

Бях чувал, че китайците можели да подушват европееца в заключена стая, но че един германски принц може особено да долавя миризмата на друг, като него княз, това ме учуди. Помъчих се да повярвам не защото княз Фердинанд много от сърце ме уверяваше, а защото гледах огромния му нос. Цял комин. На комин ми напомняваше носа му особено в минутите, кога го цереше. Широк, дълъг, обширен, той често биваше изложен на простуда. Мажеше го с една доста големичка четка, бъркаше в него със спокойствието и търпеливостта на един коминочистач. Защо да не допусна, че тъй голямата струя, която тоз гигантски нос поемаше, не съдържа никакви неуволими за обикновените носове миризми?!...

По пода на кабинета се стъпва меко, като че из харман газиш. Килими меки, дебели, а към писалището — разкошни кожи от диви

зверове, от мечки и американски тигрове. Казваше, че през пътуването си по Амазонка той бил убил сам един леопард и сочеше кожата му под краката си. Широката писмена маса на княз Фердинанд е претрупана с портрети в скъпи елегантни рамки. Надутите и важни лица на бурбоните, смесени с едрите, мъжествени фигури на кобургите. До краката на княза всякога лежи любимото му куче, порода [6] мопс, старо, дебело, едва пристъпва. Очите му изпъкнали, постоянно гуреливи и мокри. Отвратително животно, гадно, дори вонещо, защото често навоняваше целия кабинет. При все туй господарят му го обичаше като дете. Как го той хвалеше, с какво увлечение разправяше за интелигентността на своя „Буби“. Един ден аз му похвалих породата на дребните, пъргавите кученца, които княз Александър бе завъдил в двореца. Княз Фердинанд ги знаеше, че са известна английска раса, обична на кралица Виктория^[9]. Тя ги имала с дузини в двореца си.

— Зли са като нея самата. Тя е извънредно зла жена, никого не обича — казва моят ученик.

Не зная дали кралица Виктория е била зла жена, както казваше новият ни княз. Може и така да е, но положително верни са и други наши сведения, че тя никак не обичала княза Фердинанда. Даваше му се туй при разни случаи да го чувствава. Причините не ни бяха известни. Може някакви фамилни антипатии. Във всеки случай не бяха лични.

Княз Фердинанд дойде в България със запас само от няколко български думи, които бе научил от Димитър Станчов^[10]. Съученик бил с него, познавал го от Терезианум^[11], гдето са учили в едно време. Имаше и малки сведения по българската история, прочел бил Иречека^[12], преди да дойде в България. Много обичаше да напомнюва теорията за угро-финското произхождение на Аспаруховите българи. Когато обходи България, той взе да посочва местата, догдето се била разляла угро-финската кръв. Имаше Стамболов за типичен представител [7] на едновременните Аспарухови българи. Туй пристрастие към угро-финската теория не трая за през цял живот у него. Тя се менеше според политиката. Когато прогласи знаменитата си фраза, че *зарята за България изгрявала от изток*, тогава угро-финската теория се замести у него с чисто славянска. Даже в собствените си жили откри славянска кръв. Той тъй охотно обичаше да

беседва по таз тема с руските кореспонденти, кога последните бяха дошли в София за прекръщаването на престолонаследника. А за да запечати в паметта на грядущите поколения славянското си произхождение, той бе заповядал да издълбаят това на една мраморна плоча, зазидана в една от порталните колони на Александър Невски. Когато обаче политиката на България се промени (след 1913 год.) [...], последва друга заповед: да се свали плочатата. Защото германските принцове имат таз особеност пред обикновените хора, че те меняват националността си според туй, где се установяват за владетели. Защо да не я меняват таз националност и според посоката на политическите си интереси?

Княз Фердинанд има огромна памет. Таз дарба бе му дала възможност да изучи няколко езика: френски, немски, английски, италиански и маджарски. На френски говореше с майка си и с дипломатите, на немски — с брата си и слугите, на маджарски псуваше, а на английски и италиански се хвалеше. Българския език скоро го усвои, много по-скоро, отколкото всеки можеше да очаква. Труд не употреби, научи го от практика. Граматика не взе в ръка, колкото и да настоявах. Не пожела нищо да прочете и от българската литература. Само вестниците го интересуваха, тях [8] и четеше. Българските писатели ги опозна от срещи с тях. Кой какво писал — не го интересуваше. Разпитваше само кой от коя партия е, какви са му чувствата, политическите възгледи. Със Ст. Михайловски^[13] се бе няколко пъти срещал в двореца, когато Стоилов^[14] бе пръв министър, а той, Михайловски, народен представител. Обичаше да говори с него по френски, да го разпитва за едно, за друго, да се надзема с неговата ексцентричност. По-после, когато „сърдитият поет“, както го бе еднаж нарекъл, взе да го напада в писанията си, князът се забавляваше с него при всяка среща, ако Михайловски случайно не можеше да я избегне. Еднаж го настигна пред самите порти на двореца. Стоян го съглежда, фуква да бяга, за да не го поздрави.

— *Bon jour, bon jour*, господин Михайловски — вика князът и широко размахва с фуражката си, а Стоян бяга, кат да го гонят триста турци. Отподире смях от княза, от свитата, от случайните минувачи [...].

С вестникарите обичаше да се среща. Канеше ги в двореца, говореше с тях по-длъжко, хвалеше ги, награждаваше ги, било с

ордени, било със субсидии за „тъй отлично списвания вестник“. В първите времена на князуването си особено благоволише към редактори, на които вестниците бяха против Стамболова, но не и против него. Само че туй благоволение се проявяваше скрито.

Княз Фердинандовата памет учудваше всекиго. Хора, които бе срещал само един път, помнеше ги дълго, знаеше какво му са говорили, как са били облечени, [9] как са си държели ръцете, краката и пр. Едно само биеше в очи: като че ли паметта му поглъщаше дребулиите в живота. Женска памет, би казал някой. Екземплярите от зоологическата си сбирка знаеше отлично: кой отгде го има, как го е получил, какви са особеностите на вида му и пр. и пр. Минаваше на времето за уж отличен орнитолог и голям познавач на ботаниката. Зоологическите му сбирки правеха и на чужденци, и на наши силно впечатление.

Неговата страст към птичето царство скоро стана известна на поданиците му, та затова във всички градища и села му поднасяха орли, соколи, яребици, дори и петли. В Търново из канарите наловиха всички млади орлета: бели, черни, всякакви. Вълчета, лисичета, борсуци — носеха му ги. Разбира се, с надежда да си получат за труда. Един му бе подарил петел с рога. Всичко се приемаше с благодарност и се пращаше в зоологическата му градина. В една-две години той свари да я напълни с екземпляри от всички видове нашенски птици и зверове. Особено с орли. Имаше ги със стотини.

През време на занятията си по български език княз Фердинанд обичаше да разправя много за^[15] дедите и прадедите на майка си. За Людовик-Филип^[16], за баща му — Егалитето^[17], за бурбоните, за известните полководци или държавници и от едните и другите, бурбони или орлеани. Никога не го чух да заприказва за Кобургите^[18]. Даже за баща си не обичаше [10] да говори. Види се, смяташе Кобургите за нищожество пред Орлеаните^[19]. Напомняше ми това онези от учениците ми във Военното училище, които носеха фамилните имена от майчина, а не от бащина страна. Сестрините синове на Раковски^[20] се казваха Раковски, а не по баща. Юнкери, които имаха стрикове известни някои хора, офицери или видни чиновници, пишеха се с техните имена.

Княз Фердинанд приличаше на Кобургите само по ръст. По лице, по душевни качества той бе истински представител на бурбоните, от

орлеанския клон. Княгиня Клементина с нескривана майчина гордост обичаше често да разправя, че никой от живите потомци на бурбоните не приличал по лице тъй много на Людовика Велики, както княз Фердинанд. Понякога също така се хвалеше със съпруга си и княгиня Мария Луиза. Впрочем таз семейна гордост не бе неоснователна. Князуването на Фердинанд, животът му, обноските му, дори и нещастията на България се дължат на таз прилика. В първите години след идването му в България българският двор като че се напъваше да се уприличи на някогашното френско придворно великолепие, което будеше такъвиз приятни спомени у княза и августейшата му майка. Тържествеността на големите приеми, държането и обноските му в подобни случаи към министри, офицери, към обикновените граждани, речите му, надутостта, с която ги произнасяше — всичко туй като че бе напълно в дух и стил на Людовик XIV. Колко отегчително, а понякога и комично се показваше туй негово държане за нас, селски и еснафски синове на България!

На Нова година, на Великден, [11] на именния и рождения му ден, в двореца трябваше да се отива, да поднасят поздравленията си всички офицери от столичния гарнизон, духовенството, православно и иноверно, висшите чиновници, кметството, някои от по-видните граждани, към които по една или друга причина князът оказваше известно благоволение. Туй множество свят, изпълнило всички салони, понякога с часове чакаше господаря да излезе. Един път Никола Михайловски^[21] 70-годишен старец, натежал поради извънредната си корполентност (дебелина) и защото никому не се полагаше да седне, а и нямайте где, уморен, нервно раздразнен, избухна кат бомба:

— Слуга ли съм му аз тука, та ме държи с часове на крака? — разтласква множеството и си отиде. Князът се научи за това и повече не го покани в двореца.

Нали така правел и Людовик XIV?...

Който от чиновниците или офицерите не ценеше хляба и службата си, да заповяда да подражава на дяда Михайловски. Той бе стар, службата му незавидна, директор на гимназията, нямаше особено много да загуби, ами тез, дето чакат повишение, дет са лакоми за по-охолен живот?... А те бяха множеството. Пък и где толкоз самолюбие у тогавашните ни велможи, синове на най-обикновени еснафи, дребни търговци и земеделци?!... Надпреварвахме се всички да му бъдем

приятни. И който бе по-близо — той повече гънеше гръбнак. Целуваха ръката му всички, даже и през ръкавица, защото княз Фердинанд много често се плашеше от заразителни болести. Може да молепса нещо от някого.

[12] Понякога княз Фердинанд отсъствуваше от строгите и тежки церемонии. То ставаше по съвет от други. Трябваше му да се запознае по-широко от поданиците си, с чиновници, с граждани, особено с офицери. Нали и без народни симпатии не можеше да се мине? В такива случаи той канеше множествен свят, слагаше големи трапези, за повече от стотина души. Можете си представи какво е чувствувал потомъкът на Людовик Великий, кат е гледал как ядат, как пият, как се държат тез гости, вчерашни орачи, занаятчии, или най-малко синове на такива [...].

[13] Княз Фердинанд бе взел за обичай в първите години на князуването си да раздава ордени и подаръци в тържествените царски дни, на именния и на рождения си ден. И то преди приемите, когато множеството чакаше излаза му от вътрешните апартаменти. То ставаше тъй, че всички присъстващи да виждат и научават кой с какво е награден. Ординарецът-адютант разбутваше множеството гости да търси щастливеца. Последният се промъкваше подир ординареца и отиваше в салона за аудиенциите. Тук излиза князът от кабинета си. Подава му ръка, няколко похвали и подава наградата.

В първите две години подир дохождането си в България княз Фердинанд даваше чести и разкошни обеда. По-после те ставаха все по-редки и по-редки. И качеството на ястията и вината стана друго. На министрите и на тез, дето бяха близо до княза, подаваха се едни вина, а на по-далечните — други. Шампанските за обикновените гости бяха от евтините, от най-съмнително качество и произхождение. На големците се разливаха токайет и истинско бордо, а на множеството — обикновено стипчиво станимашко черно вино, купувано от цинцарските кръчми. Аз вярвам, че княза го научиха на таз икономия българските интендантите, които скоро заместиха чужденците.

Някои от интендантите правеха икономии от една страна, за да могат да крадат от друга. Двама от тез интендантите впоследствие забогатяха и станаха от първите богаташи в София. Князът знаеше това и не предприемаше никакви мерки да ги преследва. Генерал Ботев^[22], който за едно кратко време бе станал маршал на двора,

разправя, че била съставена под негово председателство комисия да преглежда сметките на интенданта З.^[23] и на А.^[24]. Открити били големи злоупотребления, ала до съд работата не отиде. Князът не искал съдилищата да разглеждат домашните му работи. Свърши се разследването на дворецовите кражби с туй, че З. бе принуден да излезе в оставка. С чужденците князът бе по-строг. Ротмистър Перакович^[25] бе съден и осъден. Лежа в затвора няколко месеца и бе помилван. Аслан^[26], левантинец, който тъй също бе задигнал една доста внушителна сума от интендантството, биде уволнен и изгонен от България.

Мястото му тук е да споменем нещо за подаръците, дет раздаваше тъй щедро княз Фердинанд в първите години от князуването си. Във виенските вестници от онез времена бяха писали, че имотите на Кобургите се разпилявали за подаръци в България, че княз Фердинанд само чрез тез скъпи подаръци можел да се държи в средата на новите си поданици. По всяка вероятност таз хула против България бе пусната от някоя неосторожна приказка на самия княз или пък на някой негов приближен или роднина. По-вярното е първото предположение, защото Фердинанд често обичаше да се хвали кому какъв подарък бил дал.

Разпиляването на имотите на Кобургите за подаръци в България бе легенда. Всички тез подаръци, колкото и щедро да се раздаваха, не съставляваха бог знай каква сума, та от нея да се причини разорение на сериозен имот, какъвто се предполагаше да е бил имотът на Кобургите.

[14] Една голяма част от княжевите подаръци бяха от много долна стойност. На множеството се раздаваха златни или позлатени игли с княжески монограм, набоден с дребни люспици диаманти. На други се даваха пръстени, на дамите — браслети, но на някои от министрите ордените бяха с брилянти.

Князът държи на тез подаръци и обича да напомнюва за тях. На Стамболов бе дал 1-ва степен „Св. Александър“ с брилянти и му напомнил туй благоволение няколко пъти.

— Аз му дадох българска корона и не му споменувам — казал Стамболов, — а той току ми вре в очите брилянтите си! И то да ми са барем брилянти като хората!...

Сърдитнята си Стамболов продължава с отбрани псувни, както са отбрани и брилянтите на княз Фердинандовите подаръци. При тоз

случай Стамболов ми разправи един ден, че той бил викал търновчанина Стефан Сахатчията^[27], тогавашен пръв софийски бижутер, да определи цената на брилянтите по ордена му. Изкарали ги на 1500–2000 лева. Ще рече или брилянтите са били от съмнителна стойност, или пък княжеският интендант е бил измамен. Такваз измама била открита и от друго, от Ив. Салабашев^[28]. Той подложил подаръците си да ги преоценят виенските бижутиери. Брилянтите, подарени на финансовия министър, се оказали съвсем фалшиви. Други подобни случаи не се разправяха. Напротив, 15 дълги години подарените пръстени и други подаръци красяха ръцете и гърдите на щастливците.

А възможно е приказките за „фалшивите“ брилянти да бяха плод на българския характер, на подозрителността. Нека бъде известно на грядущите поколения и туй, че ний, хората от онова време, не можехме да се освободим от нашата селяшка материялистичност при преценката знаковете за княжево благоволение. Стойността на подаръка бе главното. Ясно си спомнявам следната сцена. Стоим няколко души в адютантската стая на двореца. Князът вика чрез ординареца си ощастливените с благоволението му и им раздава подаръци по един особен случай. Кому — пръстен, кому — игла. Връща се от княжевия кабинет поручик Бобошевски^[29], наскоро назначен за ординарец при особата на княза. Няма никакъв подарък, рекъл княз Фердинанд и него да награди. Връща се от кабинета, а в ръцете му червена кутийка с копчета за горна риза. На лицето му кисела, недоволна усмивка. Подхвърля в ръка подаръка и казва:

— Тридесет лева... я струва, я не!... Кой ще даде повече?...

Въобщо ний не бяхме лакоми за подаръци без стойност. Дюкмеджиев^[30], пловдивският тогавашен кмет и народен представител, получава орден „Св. Александър“ V степен за някаква си услуга към княза. Излизаме цяла тълпа гости от двореца, гдето бяхме на обед. Спира всички ни пред хотел България и вика:

[16] — Господа, за една бира!... Давам го! Кой ще почерпи?

Царят се научи за таз подигравка и тъй много се бе разсърдил, че няколко пъти напомнюва на Стамболова да премахне Дюкмеджиева от пловдивското кметство.

Не бе лаком на ценни подаръци само Гр. Начович. Сам ми разказа един път следното: Искал бил княз Фердинанд да му даде

някакъв скъпоценен подарък.

— Кога го видят хората на ръцете ми — казал бил Начович^[31] на Фердинанд, — ще си рекат: подкупен е. И каквото и да им говоря добро за вас, няма да ми вярват.

Трябва да има нещо достоверно в горното, защото през всичкото време Гр. Начович не получи никакъв подарък от княз Фердинанда.

От всички близки до княз Фердинанда лица най-много и най-ценни подаръци, освен служещите при двора му, получаваха Рачо Петров, г-жа Петрова^[32], генерал Савов М., г-жа Белчева^[33], по-после г-жа Кръстева и др. Много от брилянтите в тези подаръци още при живота на получилите ги се изчоплиха от иглите или ордените и отидоха при бижутерските дюкяни.

Многото раздадени игли в първата година от княз Фердинандовото князуване се носиха не повече от година-две. Липсаха и те. Не поради малката им стойност, а защото хората гледаха на тях като на вещественно доказателство за „подкупничество“. Ний обичахме княза, радвахме се и гордеехме се с благоволенieto, догде бяхме на власт. Паднем ли от нея, и княза не обичаме, и подаръкът му не струва, особено ако е малоценен.

Мнозина носеха ордените и подаръците, докато партията е на власт. Падне ли партията, подаръците се скриват, за да бъдат извадени, кога дойдем на власт.

Княз Фердинанд раздаваше щедро подаръци не само в България, за да привърже към себе си новите си поданици, както писаха австрийските вестници, но и навън в Европа, при официални или частни срещи.

Страст бе у него да раздава ордени. Раздаваше ги безразборно. На доростолочервенския митрополит Григория^[34], на готвача му бе дал орден V ст. за гражданска заслуга. Гощавал го дядо Григорий, харесал яденето князът, защо да не зарадва готвача?

Много неприятности си създаваше княз Фердинанд с тази си страст да раздава подаръци и ордени. Кабинетът на К. Стоилов бе сменен поради таз негова страст. При посещението на европейските двореци, след признанието му от европейските сили, князът бил раздал подаръци за 200 000 лева. Поиска той тази сума да се впише в бюджета. Стоилов отказва — отгук враждата между двамата. Кабинетът на отличния държавен мъж биде свален, за да дойде друг

кабинет, който няма да прави въпрос за таквиз дреболии. Радославов^[35] още в първия бюджет, гласуван от камарата му, вписа сумата и я изплати. Колко много струва тоз спор между княза и Стоилов! Кабинетът на Стоилов падна, а с него заедно и договорът за откупуване Хиршовата линия^[36]. Тя се откупи няколко години по-после от Малиновия^[37] кабинет. Откупи се за няколко десетки 18 милиона повече.

Княз Фердинанд обича хубавото. Може би на туй се дължи голямата му страст към драгоценностите. Пръстите му буквално са унизани с най-скъпи пръстени. Преобладават цветните камъни: рубини, сапфири, изумруди. Види ли у някого на пръста рядък камък, непременно ще иска да го разгледа, ще разпита откъде и как го има, колко струва и пр. Тази му страст към рядкостите би могла да се обясни и с голямата му амбиция. Обича да се говори за него, па макар и във връзка с дреболии. Дали и богатите му колекции по орнитологията не дължаха произхождението си на таз съща черта на характера му? Защото любов у него към науките в нищо не се проявяваше, даже и какъв-годе интерес към научните открития у него се не забелязваше.

Всичко, което галеше окото, за княз Фердинанд имаше голяма цена. В обстановката на живота си, в облеклото си, в мебелите си — във всичко търсеше блясък. Добрович^[38] един ден ми се оплака, че ден не се минавал да не намери в облеклото му някакъв кусур. Ту връзката не такъв цвят, какъвто трябва, ту ризата недостатъчно добре огладена, ту ордените неправилно закачени. Туй в първите години на Добровичовото служене в двореца. През [19] тържествените приеми, кога князът правил посещенията си по европейските дворове, всякога е правел общ преглед на свитата си. Преди да тръгнат, разправя Добрович, извика всички уж да им говори за него. Всъщност събира ги за преглед. Очите му бягат по обущата, по връзките, по ордените. Забележките се сипят една по една. Понякога вместо думи — мръщене, свиване устни.

Обичаше хубавото княз Фердинанд не само в предметите, в облеклото, но и в хората. Външността бе първо условие при избора на служещите при двора му, било за слуги, било за ординарци или за чиновници в канцеларията му. Ординарците си избира измежду младите офицери при прегледите на войските. Хареса му по външност,

не разпитва за другите качества. Затуй пък и са натъкваше на скандални неприятности като тази с поручик Бойчев^[39] и с Фанищел^[40].

Интересен е случаят с последния. Пътувал някъде и видял хубавото 18-20-годишно момче в някой си магазин. Харесало му. Поразпитал за него, казали му, че бил незаконороден син на някакъв граф. Може да са го излъгали, а може и сам да е искал да се лъже. Взема го подире си в София, дава му служба в двореца, пътува с него навред, дава му ордени, титули, прави го най-интимен, от всичките си приближени. Незаконороденият граф вдига нос, отговаря остро, [20] сърди се, кара се, става капризен както всички галени любимци. Идат отношенията им до крупни скарвания. Свършва се най-последно високото благоволение с туй, че Фанищела уволняват и екстернирват от България. Отива си. Но за отмъщение на княз Фердинанд написва и издава скандална брошура. Всички интимни разговори с княза, оскърбителните му отзиви за царе, за държавници — всичко, каквото чул и видял в българския дворец — писал го в брошурата. Казват, дворцовото интенданство похарчило много хиляди левове, за да я откупи и унищожи.

Към хубавите и красиви жени княз Фердинанд хранеше култ. Неудържимо се влачеше подире им, въпреки приличие, обществен морал, а по-сетне и съпружески обязанности. В първите месеци след идването си обикаляше в разходките си ул. „Стефан Караджа“, гдето живееше г-жа П.^[41]., загледваше в прозорците ѝ и май дълъжко беседваше с нея. По-последно се увлече от г-жа Б.^[42] Увлече се до скандалиозния на времето си „апотеоз“. На времето си тоз „апотеоз“ се печата в една френска илюстрация. Колко смях и подигравки в чуждата преса! Картината представляваше младия княз обиколен от хубави дами, а г-жа Белчева, облечена с ослепително бели дрехи, във вид на ангел, държи венец [21] над главата му.

В напреднала възраст се увлече по друга хубава, млада г-жа. За да я има близо до двореца, защото тя живееше в Х., съдействува да направят мъжа ѝ — скромен, посредствен провинциален адвокат — министър.

Във връзка с горното иде ми наум един доста скандален епизод от живота на българския двор. Толкоз огорчения изпита тогаз младата княгиня. Догде бе млад, княз Фердинанд прекарваше почти шестте

месеца от годината в Европа. Ту в Карлсбад^[43], ту в Мариенбад^[44], ту на Вагнеровите опери в Байройт^[45]. Прекарваше навън весело, безгрижно, в кръга на добри приятели и приятелки. През лятото на 1898 година запознал се бе някъде с една госпожица, рядка по хубост, с тънки благородни черти красавица. Казваше се Фукс. Тази мадмоазела бе поканена на гости в България. Приела поканата на драго сърце и се озовала в София. Оттук в Евксиноград^[46], гдето княжеското семейство прекарваше лятото. Читателките на записките ми лесно ще влязат в положението на младата княгиня, едвам 3–4 години женена и при това с много скромно мнение за собствената обворожителност (очарователност). Ранена в най-чувствителната половина на женското си сърце, тя се формализира спрямо красивата си гостенка, гледа на нея и се държи както [22] би се държала всяка друга жена в нейното положение. Настроението на княгинята се предава и на свитата, още повече че г-ца Фукс се отнасяла към българските офицери с известен оттенък на незачитание.

Един ден, разказва един от тези господа, когато свитата чакала княза и княгинята да се явят в трапезарията, дохожда г-ца Фукс. Следва само студен поклон. Никой не доближава до нея. Смутена, полунасълзена, г-цата си отива в стаята, не излиза до вечерта. Научава князът за обидата на драгата му гостенка, разсърдва се и разгонва невежливите кавалери.

Савова праща в Ловеч да командува дружина, а Пападопова^[47] тоже нейде в провинцията. Самата княгиня нямаше где по-далеч от София да прати. Дворецът във Варна скоро бе напуснат от царското семейство, замина си и г-ца Фукс. Сцени и настроения от подобно естество не бяха редки във Фердинандови живот.

[23] Мнозина от съвременниците намираха княз Фердинанд хитър човек. Хитрост аз у него не виждах. Той говореше много, лесно пламваше, увличаше се, често идеше в настроения на възбуденост, понякога до самозабрава. А таквиз хора, струва ми се, не могат да бъдат хитри. Беше осторожен в политическите въпроси, имаше известен такт и тез му качества се вземаха за хитрина. Бедяха го, че той от хитрост се преструвал ту на русофил, ту на русофоб. Това е

погрешно мнение. Когато се показваше русофил, той си бе такъв в действителност^[48]; кога русофобствуваше — той не лицемереше.

Човек на крайностите — хвърляше се цял от една крайност на друга. Резерви — никакви. Такъв бе спрямо служещите, спрямо частните лица, такъв бе и в политиката. Гледаш, с някого близък приятел, близък до интимност, обажда му и най-съкровенията си тайни, излива цялото си сърце. Мине година-две, а някога по-малко — да го не види, враг му става.

В началото на князуването си, в първите месеци след идването си в България Фердинанд тъй се бе увлякъл от групата консерватори^[49] (Стоилов, Ценов, Вълкович^[50], Начович), че замислюваше даже да повери властта само на тази партия. Въздържаха го от тази фатална грешка съветите на Виена. Кроеше, както казваме на друго място, да ги произвежда в графове, барони, маркизи. То бе много естествено. Таз група държавници бяха почти единствените европейски образовани хора. Говореха всички по на няколко езика, имаха европейския лукс, маниери, държание и пр. Трябваше човек да се рови в душите на либералите^[51] или в миналото, за да намери симпатичните им особености. Полуобразовани, без такт, без външна култура, без умение да се обясняват на първо време с княза на разбран за него език — защото почти всички знаеха немски много слабо, те не можеха да му станат близки и симпатични в първите години. После, много по-после, можа да се зароди известна интимност между княза и Стамболова.

Година не мина, тез приятни за него господа, консерваторите, които кроеше да прави маркизи и графове, князът намрази толкоз, че не искаше да ги чува. Какви не псувни по адрес на тях!...

Слуховете и интригите действаха върху княз Фердинанд извънредно възбудително, той лесно кипваше, ставаше невъздържан в думи, дори в дела. Излизането на д-р Странски^[52] от Стамболовия кабинет се дължеше именно на минутно пламнуване. Скандалът стана в мое присъствие. Князът поръчал да се съобщи на д-р Странски неговото мнение по известен въпрос. Струва ми се, касаеше се за някакво искане на австро-унгарския представител. Д-р Странски не възприел туй мнение. Лятната градина на двореца през август 1889 г. бе препълнена с гости. Празнуваше се втората годишнина от възкнязуването на новия ни владетел. Д-р Странски, обиколен от приятели, пуши папироса след папироса. Него рядко човек можеше да

го види без цигара в уста. Разказваше се нещо весело. Изведнаж групата се разстъпва. Минава княз Фердинанд, съглежда д-р Странски и се спира пред него. Говори му една-две минути, изслушва го и него и с думата *сочоп* (свиня)! — отмина. Каза му в очите *свиня* и то високо, за да чуят всички. Скандалът минутно се предаде от човек на човек. Стамболов сви [25] очи и се замисли. Какво намисли?... — само оставката на д-р Странски^[53]. Меденият месец в отношенията между новия княз и Стамболова не бе се изминал. Можеше ли другояче да се свърши тоз скандал?...

Колко таквиз избухвания има в живота на княз Фердинанд!

Несдържан бе княз Фердинанд и в съжденията си за хората. Чуе нещо от някого, веднага го възприема и сам бърза да го разнася. Един ден за генерал Тантилов^[54] (тогава майор) бе казал:

— По-голям хайдук от него в българската армия няма!

То бе по случай купуването и приемането на коне, купени в Унгария. Тантилов се опитал да смъкне нещо от евреина. Последният се оплакал в двореца и княз Фердинанд му побърза на помощ. Съобщи това на Стамболова, на Муткурова^[55]. Възбуден бе извънредно много от тоз случай.

— Всички тук в България са крадци! — казва той вечерта, когато отидох у него на урок.

Изгледах го продължително в очите. Той се сети и побърза да се извини.

— Ама и аз съм българин, г-н Ганчев. Аз съм между вас, укорите падат и върху мене.

За да оправдае обобщаването си, той взе да ми именува всички, за които се говореше, че били крали и вземат рушвет. Спомена имената на двама офицери и на няколко чиновници.

— Чакат чужденците накрай града. Още не влезли, викат: дай [26] бакшиш!

За Ив. Салабашев, тогавашен министър на финансите, той също имаше долно мнение.

— Вий не усещате ли миризмата на трендафиловото масло, кога минавате край зданието на финансовото министерство? — пита ме един ден.

Гледам го в недоумение. Чакам да ми обясни какво иска да каже.

— Да, да, миризма на трандафилово масло... Той го продава там, в кабинета си. Там отиват купувачите, там му стоят мострите.

Може и така да е било, аз не знаех. Ако го казваше, трябва да е знаел нещо повече. Салабашев беше богат човек, скъперник и саможив. А за таквиз несимпатични господа измислиците лесно се вярват.

Когато княз Фердинанд след Стамболовото сваляне поведе русофилска политика, той я поведе като убеден русофил, с всичките крайности на тогавашното русофилство. Русите можеха да му повярват и без тия викове и крясъци наляво и надясно, без смешните му манифестации и без онуй диво гонение на стамболовистите, което вършеше чрез народняците^[56]. Има хора, които стават еднаж в живота си ренегати, но има и таквиз, които ренегатствуват често. Казваха на времето, че Фердинанд актйорствувал, парадирал с вярата, с политическите си убеждения, с чувствата си към хората, със системите.

Може и да е така, т.е. да е актйорствувал, но туй актйорство бе гадно, отвратително.

[27] Гадно и отвратително бе в политиката, защото минаваше мярката и на приличие, и на порядъчност, и на морал [...].

Кога дойде в София, той откри (показа) таквоз богомолство, че дори и поповете се слисаха. Не оставаше празник да не отиде в църква. Кръсти се, кланя се, дори и на колене пада. В Никопол, като стана молебствие по случай отиването му за пръв път в тоз град, бе коленичил наред с бабичките, дрипави и окъсани, каквито са обикновено махаленските бедни българки. След излизането си от църква грижливо се оглеждаше, да не би да отнесе от тях по дрехите си някой „сувенир“. А пък приструвките му към попове, калугери и владици — предел нямаха. Един характерен случай: когато Стамболов разгони синодалните архиереи от София и ги експедира в епархиите им, той се престори възмутен [28] в най-святите си чувства. Отивам вечерта у него на урок. Попита ме за мнението ми по случката с владиците. Аз не осъдих разпорежданията на министра, напротив, съчувствено се отзовах към тях. Техни преосвещенства, инспирирани от многобройната тогаз опозиция, ровеха да подкопаят дялото по консолидиране на княжеството, не признаваха новоизбрания княз, не признаваха законността на правителството и властите. Докат аз

изказвах мнението си, влезе в кабинета Д. Станчов. Княз Фердинанд, който слушаше не без известно скрито одобрение думите ми, изведнаж смени настроението си. Възмути се присторно, че и аз одобрявам тъй грубите и осъдителни разпореждания на Стамболова спрямо „князете на църквата“, които, каквато и политика да държат, все пак са високи сановници, следователно тъй да се постъпва с тях, е непростително. Не беше нужно да му се възразява, защото до това време аз други мнения и други настроения към някои от владиците чувах от него. Кога излязохме вън, г-н Станчов се усмихна и каза:

— Той днес беше на литургия, затова е такъв към владиците. Не го слушай!

Към русенския митрополит Григорий княз Фердинанд питаеше особено уважение. Никак непристорно, защото бе продължително и трая до самата смърт на достойния архипастир.

Когато последният умираше, князът, придружен от княгиня Мария-Луиза, дълго-дълго стоя и се моли коленопреклонно край одъра [29] на покойния. Дядо Григорий бе необикновено умен човек. В турско време минаваше за приятел на правителството, уважаваха го, почитаха го турските власти, слушаха го, изпълняваха ходатайствата и застъпничествата му за християните. Почитаха го и по-старите наши хора — за ума му, за характера му, за такта му в отношенията си с властта, с паство, с всекиго. От туй уважение към достойния архипастир се проникна и княз Фердинанд. Обичаше да слуша мненията, съветите му. На времето си говореха, че митрополит Григорий бил човекът, който най-много повлиял върху княз Фердинанда да даде съгласието си за прекръщаване престолонаследника. Уважението на княза към достойния архиерей бе тъй голямо, че той, князът, всякога през пътуванията си в Източна България считаше за обязаност да се отбие в Русчук и да посети приятеля си. Отсрамяше се и последният с редка щедрост, макар и да бе с ограничени средства. Обед ли му даде, на закуска ли го покани, правеше това с широка ръка.

Приятелството между княз Фердинанда и митрополит Григорий не спираше, но понякога князът, когато бе весело настроен и искаше да размее присъстващите, подиграваше владиката, като го имитираше в говора, в маниерите, в дикцията. Да забележим, княз Фердинанд имаше дарба да подражава до актьорско съвършенство. Имитираше

някои от министрите, познатите си и владиките. Защото и неговият бурбонски нос бе тъй обширен, както този [30] на русенския владика, затуй и подражанието му в произнасяне думите и фразите бе тъй еднакво, че ако не виждаш отпреде си княз Фердинанд, ще помислиш, че говори Григорий.

Търновският владика, митрополит Климент, не се ползуваше с благосклонността на княз Фердинанд. Причината бе в манифестираното русофилство на владиката, а отчасти и в интригите на Стамболовите партизани в Търново.

Една малка бележка за тези партизани и интриги.

Тез господа бяха с много съмнителна порядъчност. Стамболов ценеше в тях предаността към себе си. За моралните им качества не искаше да знае. Може би, защото и той им приличаше, а може и затуй, защото в тях виждаше сляпа преданост, готовност всяка минута да изпълнят заповедите му. Измежду многото тез приятели и партизани най-зле се изтъкваше Ив. Халачов^[57]. Простак, нахал, дързък до безобразие, в много случаи побойник, в съучастие с най-долни елементи от търновчаните, той отблъсваше от Стамболова почтените хора. Адвокат беше, ала печелеше делата със заплашвания, с влияния и с мошеничество. Съдии, писари, разни административни чиновници се назначаваха и уволняваха по негово ходатайство. Можеха ли да го не слушат? Имало е случаи, когато съдия-следовател [31] е изтръгвал показания от обвиняемите по заповед от Халачова в негово присъствие с бой. От таквоя едно дирене на истината умря един подсъдим, което причини навремето си немалък шум във вестниците. На един председател на съд бе казал през време на разбирателството (разглеждането) на някакво защищавано от него дело:

— Ти да мълчиш там, защото в 24 часа ще те изпратя да си идеш, отгдето си дошел!

Тоз именно г-н Ив. Халачов създаде неприятната за Стамболова история с митрополит Климент. Интимната причина за неразположението на търновския диктатор към владиката била таз. Според едни черковни традиции черкуващите се големци се причастявали за отличие на положението и значението си веднага щом свещеникът изнасял от олтаря светите дарове, при възгласа: „Со страхом божиим...“ Халачов е големец, има право да се причасти в тоз

случай. Изстъпя се пред олтаря и отваря уста. Владиката се обръща и вниса причастието в олтаря. Общ смях в черковата.

Може ли осменият големец да не търси случай да отмъсти на владиката? Намира повод в една реч, в която дядо Климент малко и политиката зачекнал. Скандалът на времето си бе голям. Оскърбеният в религиозното си чувство народ значително охладня към Стамболова поради таз негова нетактичност спрямо такъв един виден и общопочитан служител на българската църква. Казват, Стамболов много [32] се разкайвал впоследствие за туй, дет послушал онуй „магаре“. Когато в един разговор д-р Антонов^[58], добър негов приятел, му направил укор, че се е доверил и обиколил от таквиз „магарета“, той отвърнал, че други, по-добри от тез, не идват подире му.

— Защо, вий, почтените, не дойдете да заместите Халачовци, да поведете тълпите на митинги и избори?

Подир падането и убийството на Стамболова Ив. Халачов загуби предишното си значение в партията. Д. Петков^[59] — заместникът на Стамболов — го търпеше, ала преднина — никаква. По-сетне за него, за Халачова, пак взе да се приказва. То бе последствие на една негова аудиенция у княз Фердинанд. В българския дворец през времето на Стоиловия кабинет бяха дошли в отчаяние от нападките и псувните на Петковата „Свобода“. Стоилов не желаше да прокара по-големи ограничения на печата, за да запази от обиди особата на Фердинанд, а в двореца бяха много чувствителни, лесно и от малко се обиждаха. Фердинанд [33] намислюва сам да се запази от обидите на „Свобода“. Среща случайно Ив. Халачова, спира го на пътя, любезно го заприказва, даже го поканва на обед в двореца. Туй става във Варна. Обласкава Халачова за миналите му заслуги към народолибералната партия, хвали последната за високия ѝ патриотизъм пред страната и престола, казва и много комплименти по адрес на Д. Петков. Даже отишел и по-далече. Обещал, че скоро ще дойде време той пак да се обърне за сътрудничество към старите си патриоти — приятели. Д. Петков омеква, „Свобода“^[60] не пише вече нападки. Сметна се тоз случай за услуга към партията, един вид мост стана Ив. Халачов между княза и гонената доскоро партия. А тя, таз партия, бе тъй много изгладняла за власт и за хляб!... Мина време, минаха години. Редът на партията дойде. Халачов трябваше да бъде възблагодарен, ала Дим. Петков го знае какво струва, та министерски пост да му повери, не се

реши. Най-много дето можа да му направи, бе да му позволи подпредседател на Събранието да бъде избран. В 1907 г. убиха Петкова. Кабинетът трябваше да се преустрои. Халачов се наложи, стана министър на обществените сгради. Питам Генадиева^[61] (още не бе станал зет на Халачов): „Как стана таз работа?“ Обажда ми той следната история: Халачов бил дал дума, че ако не го направели министър, той щял бил да излезе в Камарата и да заяви, че си давал оставката от подпредседателското място, защото считал, той, Халачов, за безчестно да седи наред с такъв „хайдук“ като Добри Петков^[62], председателя на Камарата. Помъчих се да уверя Генадиева, че Халачов дотам няма да отиде и не ще направи такъв безобразие.

— Луд е, ще го направи — отсича Генадиев. — Пък има и други причини да му дадем министерството: настоява князът!

А работата каква била? Той, Халачов, постоянно бил бомбардирал двореца с писма и молби, оплаквал се, че бил разорен, че нямал с що да [34] храни децата си и че туй бедствие го постигнало, защото бил предан на двореца, на династията, за която... и пр. и пр. Разбира се, княз Фердинанд не вярвал, на Халачова, ала да слуша такваз музика му е било приятно. Както и да било, знаеше се уверено, че княз Фердинанд настоявал да стане Халачов министър. Обичаше князът да прави добрини на държавна сметка.

Халачовото министерствуване бе кратко, но действуваше той, за да си поправи разореното състояние с бърз темп. Виждаше, че време не остава: защо да не бърза? Трябваше да се вземе каквото и колкото можеше. Аферите се почнаха. Първата бе от дружеството за постройката на железопътната линия Каспичан-Добрич, втората — за централното отопление в двореца.

По наше време и други министри вземаха, ала Халачовото вземане надмина по цинизма си всичко, дет бе ставало. Дори трябваше да се намесят в известен случаи легациите на чуждите държави, за да защитят поданиците си от изнудване. За централното отопление на двореца Халачов бе взел 60 000 лева подкуп. Отоплението не стана, т.е. остана предишното, защото кабинетът на Малинова не пожела да хвърля пари на вятъра, за ново отопление. Ами 60 000 лева? — Плати ги на компанията — държавата.

Стар съм, забравям. Дали туй, дет имам тук да изложа, не е казано на друго място? Ще го повторя: княз Фердинанд обичаше да

прави помени с чуждо коливо, т.е. на държавна сметка. Тъй благодетелствува той и Д. Попов — Централния^[63]. Услуга му бе правил, т.е. обаждал му кой какво говорил в Министерския съвет за него, за княза, та кога падна Даневият кабинет^[64] (1903 год.), Фердинанд настоя пред Петкова да вземе в кабинета си Д. Попова, макар и да е от друга партия.

— Задължен съм към г. Попов, услуга ми е правил — казал князът.

Петков не отказа, взе Д. К. Попова за министър на железниците. Държа го година или две, а при една промяна в кабинета той, Петков, помоли за разрешение от княза да замени Попова с друго лице.

— Може, може — казал князът. — Стига му вече, той взема доста.

Туй го зная от самия Д. Петков.

[35] Да извинява читателят, че го заведох в тинята чрез горното отклонение за Халачова. Понякога историята се движи в тиня, в мръсотии, та който иска добре да я разбере, длъжен е да нагазва в таз тиня.

Нашето поколение преживя важни, големи събития, в известен смисъл и славни времена. Ала тез събития и тез славни времена са хубави и приятни за ония, които стоят далеч от тях, които ги виждат през бърда и баири, които ще четат за тях след поколения. Колко са те, тез времена, събития и лица, в някои отношения гадни за съвременниците, особено пък за тез, които са имали случай и възможност отблизо да ги виждат! Виждам им грапавините, грозотиите, мърсотиите — мож ли да им се радваш?

Друг може да опише красивите, светлите страници на миналото. Аз тъй мъчно виждам хубавото и красивото в нашето минало.

[1] Пушкин Александър Сергеевич (1799–1837) — руски поет, основоположник на реализма и родоначалник на новата руска литература. ↑

[2] С цел запазване документалността на книгата в електронния вариант, цифрите в квадратни скоби, показват, на кой лист се е намирал текста в авторския ръкопис. — Б.ел.кор. ↑

[3] Русофили — привърженици на широко обществено движение за укрепване българо-руската дружба след Освобождението, сред което

се оформят две течения: дясно (Др. Цанков), свързано с руския царизъм и умерено (П. Каравелов и П. Р. Славейков). Умерените русофили се подкрепят от първите български социалисти (Д. Благоев), като заедно разграничават руския царизъм от руския народ. ↑

[4] Александър I Батенберг (1857–1893) — немски принц и български княз (1879–1886). Суспендира конституцията (1881) и установява т.нар. режим на пълномощията (1881–1883), но под натиска на народното недоволство и натиска на руското правителство възстановява конституцията (1883). Детрониран от офицери русофили (1886). След контрапреврат от англо-австрофилската буржоазия, начело със Ст. Стамболов, е повикан да се върне, но като не получава съгласието на руския цар Александър III за връщането си в България, абдикира, като назначава регентски съвет в състав: Ст. Стамболов, П. Каравелов и С. Муткуров. ↑

[5] Цанков Драган Кириаков (1828–1911) — обществен и политически деец от просветителното течение в освободителното движение. Заедно с Марко Балабанов обикаля европейските столици да търси защита за българския народ след Априлското въстание. През Временното руско управление е вицегубернатор на Търново. Един от водачите на Либералната партия. Министър-председател (1880, 1883–1884), министър на вътрешните работи (1880, 1886). Активно се бори срещу режима на пълномощията на Александър Батенберг, за което е преследван. След разцеплението на Либералната партия възглавява дясното ѝ крило, което се оформя в Прогресивнолиберална партия. След преврата от 9 август 1886 г. емигрира в Русия, откъдето се връща след падането на Стамболовия режим. ↑

[6] Каравелов Петко Стойчев (1843 или 1845–1903) — политически и държавен деец, брат на Л. Каравелов. Подпредседател на Учредителното събрание. Заедно с Др. Цанков и П. Р. Славейков организира и ръководи Либералната партия и по-специално нейното ляво крило. Министър на финансите (1880), министър-председател и министър на финансите (1880–1881, 1884–1886 и 1901). Регент (1886). През Стамболовия режим води борба за възстановяване на буржоазно-демократическите свободи и за сближение с Русия. След напускането на Радославов и Стамболов преименува Либералната партия в Демократическа партия (1895). ↑

[7] Навсякъде в мемоарите, изпуснатите текстове са обелязани с многоточие в квадратни скоби. — Б.ел.кор. ↑

[8] Александър III (1845–1894) — руски император (1881–1894). ↑

[9] Виктория (1819–1901) — английска кралица (1837–1901), провъзгласена за императрица на Индия. ↑

[10] Станчов Димитър (1864-?) — частен секретар и началник на тайния кабинет на Фердинанд (1887–1895), дипломатически агент в Букурещ, Виена, Петербург и Париж. Министър на външните работи (1906–1907), министър-председател (1907), министър на външните работи (1907–1908). Пълномощен министър в Лондон. ↑

[11] Терезианум — военна академия за благородници, основана от Мария-Терезия през 1746 г. във Виена. От 1918 г. до 1938 г. е реална гимназия закрыта след Аншулса. В ръкописа неправилно написано „Терезиана“. ↑

[12] Иречек Константин Йосиф (1854–1918) — чешки професор историк. Български министър на народната просвета (1881–1882). Автор на „История на българите“, „Български дневник“, „Пътувания из България“ и др. ↑

[13] Михайловски Стоян Николов (1856–1927) — поет-сатирик. Учител, съдия, преподавател във Висшето училище, публицист, редактор, народен представител, председател на Върховния македонско-одрински комитет. Многократно разобличава в статии и стихове Фердинанд. ↑

[14] Стоилов Константин — (1853–1901) — държавен и политически деец. Народен представител в Учредителното народно събрание в Търново (1879) и един от водачите на Консервативната партия. Началник на политическия кабинет на Александър Батенберг. По-късно става ръководител на Народната партия. Министър на външните работи (1881, 1883, 1886), министър на правосъдието (1883–1884, 1886–1888), министър-председател (1887, 1894–1899). ↑

[15] Текстът „През време на... да разправя много за“, е зачертан в ръкописа, но без него изречението губи смисъл. — Б.ред. ↑

[16] Луи-Филип (1773–1850) — френски крал (1830–1848) от Орлеанската династия. ↑

[17] Филип Егалитето (Людовик Филип) — френски принц и херцог на Орлеан, гилотиниран през 1793 г. / В книгата погрешно е

изписана датата на неговата с ↑

[18] Кобурги — от Сакс-Гобург-Гота, бивше германско херцогство (до 1918), после свободна държавица, слята през 1920 г. със свободната държава Тюрингия. ↑

[19] Орлеани — френска кралска династия, основана от Луи-Филип. ↑

[20] Раковски Георги Сава (1821–1867) — основоположник на българското националреволюционно освободително движение, негов идеолог и ръководител, писател и публицист. Организатор на Първата българска легия в Белград (1862) и на емигрантското Върховно народно българско тайно гражданско началство. Автор на Привременния закон за народните горски чети за 1867-то лето. ↑

[21] Михайловски Никола Стоянов (1818–1892) — възрожденски книжовник преводач, публицист, учител и общественик с консервативна ориентация. Основател на училище за подготовка на учители в Елена. Основател на Търновската правописна школа. ↑

[22] Ботев Кирил — полковник и после генерал, адютант на Фердинанд. ↑

[23] З. — интендант в двореца. ↑

[24] А. — Анков — прислужник, после интендант в двореца и индустриалец. ↑

[25] Перакович К. — учител по езда и началник на конюшня в двореца. ↑

[26] Аслан — дворецов интендант. ↑

[27] Стефан Сахатчията — бижутер. ↑

[28] Салабашев Иван (1855-?) — министър на правосъдието (1892) и на финансите (1888–1890, 1892–1894, 1908–1910). Пълномощен министър във Виена (1911). ↑

[29] Бобошевски — поручик, ординарец в двореца. ↑

[30] Дюкмеджиев Христо — Пловдивски кмет и народен представител. ↑

[31] Начевич Григор (1845–1920) — обществен и политически деец. Участва в национално-освободителното движение на страната на „старите“. Един от водачите на Консервативната партия. Краен русофоб, проводник на англо-австрофилската политика. Министър на финансите (1879, 1882–1884, 1887–1888), на външните работи (1879–1880, 1886–1887, 1896), на вътрешните работи (1881–1882), на

търговията и земеделието (1896–1897, 1899–1900). Сътрудничи и в редица списания и вестници, като се подписва с псевдонимите Draganoff и Paivanoff. ↑

[32] Петрова Султана Рачо. ↑

[33] Белчева Мария (Мара) (1868–1937) — българска поетеса. ↑

[34] Григорий (Григорий Немцов) (1828–1898) — Доростолочервенски митрополит (1872–1898), председател на Св. Синод, депутат в Учредителното събрание (1879). Дописен (1881) и действителен (1884) член на БКД. ↑

[35] Радославов Васил Христов (1854–1929) — политически деец. Председател на II и VI Обикновено и на II Велико Народно събрание. Ръководи Либералната партия след отделянето ѝ от старата Либерална партия (1886). Води русофобска политика. Министър на правосъдието (1884–1886, 1894), министър на вътрешните работи (1886, 1899–1900), министър-председател (1886–1887, 1913–1918) и министър на народната просвета (1894). Заедно с Фердинанд въвлича България в Първата световна война на страната на Централните сили като я довежда до катастрофата през 1918. ↑

[36] Хиршовата линия — ж.п. линията Цариград — Одрин — Белово, построена и експлоатирана от Компанията за източните железници на германския капиталист барон Мориц Хирш (1831–1896). ↑

[37] Малинов Александър Павлов (1867–1938) — държавен и политически деец. Ръководител на Демократическата партия (от 1902 г.). Министър-председател (1908–1911, 1918 и 1931), председател на XXIII Обикновено народно събрание. ↑

[38] Добрович Страшимир — началник на тайната канцелария на Фердинанд. ↑

[39] Бойчев — адютант на Мария Луиза. ↑

[40] Фанищел — ординарец на Фердинанд. ↑

[41] П. /Петрова Султана/. ↑

[42] Б. /Белчева/, компаньонка на княгиня Клементина. ↑

[43] Карлсбад — немско име на Карлови Вари, балнеологичен курорт в Западна Чехословакия. ↑

[44] Мариенбад — немското име на чешкия град Марианске Лазне, известен балнеологичен курорт. ↑

[45] Байройт — град в Бавария, ГФР. ↑

[46] Евксиновград — царски дворец, северно от Варна. ↑

[47] Пападопов — адютант на Фердинанд, после началник-щаб на I армия (1912). ↑

[48] Тъй нареченото „русофилство“ на Фердинанд беше плод на следваната от него политическа линия на Германия и Австро-Унгария да подобрят отношенията си с Русия след подписването на Френско-руското политическо съглашение (1891 г.), както и от желанието на Фердинанд да бъде признат от Русия като български княз. За целта беше извършено и миропомазването на престолонаследника по православен обред. За лицемерното „русофилство“ на Фердинанд, впрочем пише и самият Д. Ганчев в тази и в глава V на своите спомени. — Б.р. ↑

[49] Консервативна партия — партия на едрата търговско-лихварска буржоазия след Освобождението, ръководена от Гр. Начович, К. Стоилов, Д. Греков и др. Защищава реакционен проект за Търновската конституция с двукамарно управление (сенат и народно събрание), ограничено изборително право с имуществен и образователен ценз. ↑

[50] Вълкович Георги (1833–1892). Директор (министър) на пощите и телеграфите в Източна Румелия, министър на външните работи (1881–1883) и пълномощен министър в Цариград (1886–1892).

↑

[51] Либерали/Либерална партия — основана след Освобождението. Изразява интересите на селяните, дребната и средна градска буржоазия. Ръководители: П. Каравелов, Др. Цанков и П. Р. Славейков. При приемането на Търновската конституция (1879) либералите прокарват всеобщото изборително право, еднокамерен парламент, широко местно самоуправление и ограничават властта на княза. През 1880 г. Либералната партия прокарва прогресивни социални реформи като предаването на чифликчийските земи в ръцете на обработващите я селяни и др. След суспендирането на Търновската конституция от Батенберг, Либералната партия се бори за възстановяването на буржоазно-демократичните свободи и премахването на реакционния режим на пълномощията (1881–1883). През 1884 г. Либералната партия се разцепва, като от нея се обособяват Прогресивно-либералното крило (оформено в партия през 1899 г.) начело с Др. Цанков. През 1886–1887 г. се отделя Народнолибералната

парт. и Либералната партия (В. Радославов). В старата Либерална партия остават привържениците на П. Каравелов и П. Р. Славейков, които през 1895 г. я преименуват в Демократическа партия. ↑

[52] Странски Георги (1847–1904) — министър на вътрешните (1887) и на външните работи (1887–1890). Управител на Александровската болница (1897–1900), председател на Върховната сметна палата (1900–1904). ↑

[53] Посочената дата на събитието, август 1889 г., е неточна. Д-р Георги Странски е бил министър на външните работи и изповеданията в кабинета на Ст. Стамболов от 20.VIII.1887 г. до 4.VI.1890 г., следователно, разказаната случка трябва да се отнесе към юни 1890. ↑

[54] Тантилов — генерал. ↑

[55] Муткуров Сава Атанасов (1852–1891) — полковник, военен и политически деец. Участник в Освободителната война. Офицер в милицията на Източна Румелия. Взима дейно участие в Съединението и в Сръбско-българската война (1885). След детронирането на Александър Батенберг подкрепя организаторите на контрапреврата (1886). След абдикацията му назначен за регент заедно със Ст. Стамболов и П. Каравелов. Министър на войната (1887–1891). ↑

[56] Народна („народняшка“) партия — консервативна, впоследствие една от най-реакционните партии, изразител на интересите на едрия банков, търговски и промишлен капитал. Основана през 1894 г. възглавява се от д-р К. Стоилов, а по-късно — от Ив. Ев. Гешев. Печатан орган — в. „Мир“. Външнополитическа ориентация към Русия и Антантата. Управлява самостоятелно (1894–1899, 1911–1913) и в коалиция след Първата световна война. През 1920 г. се слива с Прогресивно-либералната партия в Обединена народно-прогресивна партия, която след Деветоюнския фашистки преврат (1923) влиза в Демократическия сговор. ↑

[57] Халачов Иван — председател на Окръжния съвет във Велико Търново, подпредседател на Народното събрание (1905–1907), министър на обществените сгради (1907–1908). ↑

[58] Антонов Статс. ↑

[59] Петков Димитър (1858–1907) — политически и държавен деец, публицист. Участва активно в борбата срещу режима на пълномощията на Александър Батенберг, за което е хвърлен в „Черната джамия“. Един от водачите на Стамболовистката партия. Кмет на

София (1887–1893). Министър на обществените сгради (1893–1894), министър на вътрешните работи (1903–1906), министър-председател и министър на вътрешните работи (1906–1907). Поддържа курс на терор и потисничество. Убит в София, след което последват масови арести и съдебна разправа с противниците на режима. ↑

[60] „Свобода“ (1886–1920) — вестник, изразител на програмата на регентството, начело със Ст. Стамболов, а от 1894 г. — орган на Народно-либералната партия (Ст. Стамболов). ↑

[61] Генадиев Никола (1866–1923) — стамболовист, ръководен деец на народнолибералната партия. Министър на правосъдието (1903–1904), на търговията и земеделието (1904–1908) и на външните работи (1913). Убит по искане на сговористкото правителство от македонски фашисти. ↑

[62] Петков Добри — председател на XIII Обикновено народно събрание (1907–1908), министър на благоустройството (1913–1918), народнолиберал. ↑

[63] Попов Димитър К. (Централния) (1855-?) — журналист и политически деец. Министър на обществените сгради (1902–1905). ↑

[64] Данев Стоян Петров (1858–1939) — професор, ръководител на Прогресивно-либералната партия (от 1899). Министър на външните работи (1901), министър-председател и министър на външните работи (1901–1903, 1913), председател на V велико и XV обикновено народно събрание (1911–1913) министър на финансите (1918–1920). След военно-фашисткия преврат на 9.VI.1923 г. влиза в Демократическия сговор. ↑

ГЛАВА ВТОРА

КНЯЗЪТ ОБИКАЛЯ КНЯЖЕСТВОТО

[35] Трябваше да го види той туй княжество, да се запознае с него, да му се порадва, пък и себе си да покаже на новите си поданици.

Тръгва князът от София с внушителна свита, 12–14 файтона. Обикаля България с него и Стамболов. Где ще се наеме новият княз, едвам дошъл в таз русофилска страна, да пътува из нея, без силния на времето човек? Кой го него познава? Кой се бои от него?

Стамболов пътува с частния си секретар и с телопазителя си, а князът — с маршала си, с частния си секретар, с адютанта си, с майка си, княгиня Клементина^[1], а последната — с г-ца Грено^[2]. Тук [36] е новият маршал, граф Форас^[3], и братът^[4] на г-ца Грено, който тъй също имаше някаква си придворна длъжност. Свита — значителна, каквато прилича на един бурбонски потомък.

Особен куриер отива 24 часа напред в града, гдето князът има да се спре. Трябва да се прегледа къщата, да се приготви всичко необходимо за пренощуването на августейшия гостенин. Квартierer бе далматинецът Нувелич^[5], тоз същият, който биде обесен по-сетне в Пловдив за убийството на Анна Симон. Той нарежда где колко стражари трябва да пазят; преглежда разположението на къщата, определена за княза, има ли възможното удобство и чистота. Особено му се поръчваше да внимава да не би къщата да е пълна с дървеници, както се случваше в обикновена българска къща. Околийски началници, пристави, стражари, съдии, разни малки и големи чиновници — всичко трябваше да е готово за посрещането. Окръжният управител среща княза на границата на своя окръг, рапортува му, присъединява се към кортежа и съпровожда гостите до границите на другия съседен окръг. Същото прави и околийският началник. Той е на кон и препуска заедно с няколко стражари пред княжеския файтон. За кметовете — най-голямо главоболие. Те — начело на посрещаните, те поднасят хляб и сол, понякога те държат

посрещните речи. Горките кметове! Те най-много теглеха през време на тез пътувания. Натегнатост във всяко направление. Туй празнично облекло е тъй тягостно за хора, навикнали да ходят без горня риза, без жилетка, твърде често с подпетени обуца, за по-голяма лекота. А сега? Трябва да си обръснат, огладен, зер ще те гледат толкоз очи. Пък как плашат тез малки, остри, пронизвателни очи на първия министър. Сбъркаш нещо при посрещането или в речта, не мож избегна мръщението, хоканиците му, а най-често присмехулните му. Не те хареса, току-виж наредил да те бламират, или пък просто заповядва да си дадеш оставката.

[37] Речите едни и същи, като да се писани от една ръка. Виждаше се, поръчани бяха. Слави се в тях князът, че оставил спокойствието си в Европа, че дошел в България да спаси страната от анархия, да запази реда и независимостта ѝ от предателите — все в същия смисъл и тон. Негде, гдето кметът е малограмотен, речта се чете от учителя. До учителя или до кмета стоят двама-трима общинари, зад тях околийският началник, а по-настрана — стражарите. Всичко в строен ред и порядък, както му е приличието. Князът благодари със заучени още от София фрази, защото български още не знаеше, взема хляба и го дава на ординареца. Оттук шествието потегля за отредените квартири, понякога в църква.

Първият етап бе в Орхане^[6]. Посрещани — няколко стотици. Личат между, тях кметовете и помощниците им от околните села. Триумфалната арка — обикновена бесилка, свита със зеленина. На тънко платно надпис: „Добре дошъл, светли княже!“

[38] Вечерта в къщата на един орханийски първенец — угощение. Канени няма, освен кмета, стопанинът на къщата и околийският. Другите — свита. Вечерята — каквато може да даде градле като Орхане. Чорба от агне, печено агне, баница, вино, кафе. Какво повече? Предоволни всички, доволен и князът. Той даже е особено весел. Разказва на френски някакви са смешни работи на младия Грено. По едно време между гостите настава смущение. Чуват се в долния етаж на къщата охкания, плачове, детски писък. Стопанинът става от трапезата, бързо слиза из стръмната стълба. Излиза и околийският. Всички се гледаме в недоумение. След няколко минути околийският началник се връща засмян и обажда радостната новина, че стопанката благополучно родила момченце. Стамболов

налива чашата си с вино и кани да прием за здравето на новороденото отроче.

Князът приема да стане кум. След месец или два бай Лука^[7], един от секретарите в двореца, отива с дарове от страна на княза, възприема отрочето от купела и му дава името Фердинанд. Това е първият Фердинанд, роден от майка българка.

Казват тоз Фердинанд бил и досега жив и здрав. Где ли е той в таз минута? Тридесетгодишен мъж, — той е или в окопите да пази родната земя от Сарай (т.е. от съглашенските войски, б.р.), или се потайва в някой районен комитет. Ако е [39] партизанин и от сегашните, сигурно се е настанил негде на топло.

На другия ден обядвахме в Извор, помашко село. Имаше ги тогаз още помаците, не бяха се още изселили. Следобед на княза и свитата му биде устроено забавление. Измежду помаците имало много пехливани. Извикани бяха няколко чифта да се състезават. От пояса нагоре — голи, телата им намазани с дървено масло. Гащите им къси до колене, и те — потънали в мазнина. Бориха се около час, падат, стават — като пехливани. Старата княгиня Клементина с ужас гледа напъна на борците. Князът, преситен от грубото зрелище, дава знак да спрат. Няколко наполеона бе наградата им.

На тръгване кметът благопожелава благополучно пътуване на княза и на майка му.

— Знаеш ли, майко, какво казва кметът? — пита князът княгинята чрез рога.

— ?

— Казва, че майката на княза трябва да даде за бедните в селото десетина наполеона...

Старата княгиня рови в чантата си и с треперещи ръце подава на кмета няколко жълтици.

В Ловеч, Севлиево, Габрово — същите срещи, същите речи, гощавки, даже ястията и вината същи. Някъде се появяваха на трапезата [40] и госпожи — жената на стопанина на къщата, кметицата, ако не е със селска носия, или някоя от общинарките. Разбира се, тогавашните госпожи малко приличаха на сегашните. Ръце и пръсти — дебели, груби. Работни ръце, прали, копали, деца отгледвали. Роклята една-единствена — тя за църква, тя за вечеринка, тя и за посрещане на важни особи, та че и на княза. Изтънчените

французи с нескривано погнусявне гледат тез рокли, тез широки петна от пот под мишците [...].

В Севлиево князът слезе в къщата на Генов. Там той приема депутации от граждани, от селяни, от гражданки и разни дружества.

На Стамболов бе пригответено да нощува в приятеля му Канов — човек тих, скромн, по-скоро наподобяваше някои благочестив калугер, а и дългата му брада подхождаше повече на това, отколкото на някогашен въстаник и поборник, за какъвто минаваше. Отидохме там, защото бяхме поканени няколко души от свитата и от севлиевските приятели. Щом влязохме в дома на Канов, Стамболов го попита за игрални карти, т.е. има ли у него такива. Кат чу, че няма, повика околийския, даде му пари да иде да купи. Донесоха картите и наместо да чуят нещо от политиката, както очакваха приятелите, той ги покани да играят.

Комарджия първо качество бе Ст. Стамболов. Играеше на всички карти, с всякакви хора: бедни, богати, без разлика на положение. Щом имаш да сложиш, заповядай! Играеше по цели дни и деноноция. През време на князовското пътуване почти всяка вечер играехме. След общата вечеря князът се [41] оттегли в спалнята си, а ний — подир първия министър в неговата квартира. Бакара, щос — кой каквато игра обича. Стамболов всичките ги знае, готов е на всичко да играе. В повечето случаи картите и банката държи той. Ставките свободни; туряй колкото мож и колкото обичаш. Банката отговаря.

Страстен играч бе Ст. Стамболов. Не часове, а деноноция може да играе. Строгите правила на картофорството (играта на карти) той не признаваше. Тероризира играчите, не може кой, когато ще да спре играта, да напусне игралната маса, особено ако е спечелил, а пък банкиринът, т.е. Стамболов, е загубил. Ще играеш, догде си загубиш парите. Д. Греков^[8] Билек^[9], Кауфман^[10] — треперяха от него.

— Деца имам, бе Стамболов, какво искаш от мене? — моли се един път Греков, когато Стамболов затисва с ръка хвърлената карта и обявява, че тегли на десет хиляди лева.

Естествено, подобна игра в повечето случаи се свършва със загуба за по-слабите играчи. Който иска да не бъде неприятен на силния човек, предпочита да загуби. Смееш ли с него да се караш? А поводи за това в играта деветдесет и девет. Кредит ти у него не мож да имаш неограничен, и нему не мож отказа такъв. Ще го обидиш, тъй че

той може да играе колкото време има на разположението си, а ти, слабият играч, играеш, докато имаш пари. Разумява се, при такъв условия кой може по-често да печели. С каква страст обичаше Стамболов да разправя за печалбите от комаря! Като да е спечелил милиони. Един ден го срещам да излиза от къщи. Беше четири часа подир обяд. [42] Съпровождан от Спаса^[11], верния му стражар, отива към цариградското шосе да се разходи. Покани ме да го придружа. Разправя ми, играл до шест часа сутринта, спечелил четиристотин наполеона. Обажда най-дребните перипетии на играта. Кога колко ударил, как било то станало и пр. и пр. Весел, радостен, добре настроен до немай-къде [...].

Груб, безцеремонен бе Стамболов в отношенията си с хората. Таз грубост и безцеремонност се проявяваше у него особено силно в комара. Един ден, то бе в Пловдив, той хвърли една пендолевка право в лицето на министър Ив. Салабашев. Бе загубил пет лева. Скъперникът не можеше да прежали таз загуба, все се тюхкаше. Стамболов взема от игралната маса пендолевката и я хвърли право в очите му. Смее ли Ив. Салабашев да се обиди? Попипа се по бузата, взе от пода пендолевката и я тури пак на масата.

[43] Кат говорим за слабостите на Стамболова, да споменем и за друга една. Вярваше на гледачки. В къщата на Конов, догде околийският донесе карти, той взе да разправя как била му предрекла някоя си гледачка неща от частния му живот и как са се те изпълнили с точност. Друга някоя си предрекла смъртта на брата му и дори деня на таз смърт. Въобще у тоз човек, тъй трезвен и положителен във всички случаи на живота му, имаше нещо и мистично.

[73] На 15 юни от Севлиево негово царско височество замина за Габрово с княгиня Клементина, със Стамболова и с част от свитата. Другата част — граф Форос, Тъпчилещов, аз и двама ординарци, тръгнахме право за Търново. Пристигнахме в Преображенския манастир^[12], гдето бе определена временно княжевата резиденция, точно в 1. 1/2 часа подир полунощ. На другата сутрин влязохме в Търново всред дъжд като от потоп. Като че небето се бе раздрало и милиони котли вода се изливаха над главите ни. Долове, поляни, ниски места — всичко заляно с вода. Пътищата обърнати на реки. Конете до

корем тънат в тях. Янтра — преляла стръмните си брегове, много крайбрежни къщи залени.

Отидох в града да видя най-напред познати и приятели. Заварих да готвят посрещането. Попитах П. Славков^[13], тогавашния кмет, дали ще излезе да среща и дядо Климент. „Не ща и да зная за това магаре!“ отговаря Славков. Отидохме с него в къщата му и тук той ми разправи, че ходил бил сам, лично в митрополията да кани владиката да излезе да посрещне княза. Но Климент отказал, защото вярвал, че княз Фердинанд щял сухо да го приеме и ще го оскърби, както бил уж направил с митрополит Симеон.

— Въобще, виждаше се — казва Славков, — че той търси причини да оправдае нежеланието си!

Славков бил кипнал от яд, скарал се с Климента и се зарекъл да не стъпи в митрополията, догдето той, Климент, е в нея.

[74] Малко преди пристигането на княза излезе голяма буря, та сваляше керемидите от къщата. Насъбралият се за среща народ се разотиде, останаха да чакат само официалните лица, т.е. тез, които по длъжност трябваше да присъствуват.

[75] Между еснафа и гражданите от средна ръка опозиционното настроение тук се чувствува много силно. Вървиш из улиците и чуваш дюкянджиите да си хвърлят приказки: „Дядо Иван да дойде, та да видиш нему среща как се прави“. Викат го това, за да го чуе свитата, княжевите хора. В околните села, там русофилското течение още по-силно.

[74] Князът пристигна в 7. 1/2 часа, когато бурята бе минала. Срещата при оплетената с цветя и зеленина арка стана прилична. В църквата Св. Богородица духовенството, без Климента, разбира се, отслужи молебен. Молиха се и за здравето на княгиня Клементина.

На излизане от църква князът се отнесе тъй неприлично и оскърбително спрямо едно младо дяконче, че възбуди негодуванието и присъдите даже на близките си приятели. „Кой си ти? — попитал князът младото дяконче, което смирено стояло при църковните врата. «Аз съм дякон на високопросвященный Климента», бил отговорът. «Вижда се по лицето ти, че си от този род хора», добавил князът и седнал във фойтона. Дяконът, както разправят адютантите, отвърнал: «Не подобае нам быт лицемерами».“

[43] Князът със свитата бързо замина след това за Преображенския манастир, гдето му бе определено местопребиванието. Стамболов си отиде у тях. Речите, церемониите оставени бяха за друг път. Князът бе решил да престои в Търново няколко дена, имаше време за всичко.

[74] Вечерта стана дума за инцидента с дякончето. Князът, който имаше заблудението да вярва, че е най-добрият физиономист, почна да уверява, че дяконът, когото той оскърбил, е лош човек, непременно пратен от Климента да шпионствува. Кой можеше да го разубеди от заблудението му? Цял живот той остана в заблудението, че отлично чете душите на хората по техните лица.

[43] Калугерите умеят да посрещат, знаят как да се покажат на гостите си от най-добрата си страна. Пък преображенските монаси имаха особен интерес да се покажат приятни на княза и майка му. Те тъй много бяха чували за богатствата им, за щедростта им. И на Стамболова трябва да се угоди — той е тъй полезен човек! Камбаните се чуят още отдалеч. Известяват пристигането на високите гости. Пред манастирските порти — събрано цяло монашество. Игуменът и първите старци — облечени в служебни одежди. Приветствия, традиционният хляб и сол, благословия, всичко, както се полага.

Църквата, гдето отидохме да се молим за здравето и благополучното пристигане на княза и августейшата майка, бляскаво осветена. Горят множество свещи и кандила. Гласовете на певци и попове подбрани. Красота и благолепие. Ина княза, и на княгинята службата, обстановката, почестите направиха приятно и дълбоко впечатление. В особен възторг остана княгиня Клементина. Не можеше да се нахвали от почестите, дет й се направиха от светата обител.

Манастирът Св. Преображение тогаз бе богат, имаше как да се отсрами. Маслини, разни сушени риби, хайвери — поднасяха се на скромната трапеза, която бе сложена на гостите.

На другия ден [75] князът излезе от стаята си много по-късно, отколкото излизаше другите дни. В 9 часа той бе на утринното богослужение в манастирската църква — неспокоен, нервен, бързаше да се свърши службата, защото и в града го чакаше такваз също литургия, затова три пъти провожда Славкова да подканя свещениците да свършват по-скоро.

Младият Грено се държи в църквата непристойно, върти се, смее се — цяла сойтара (шут). Даде му свещеникът нафора, той я хвърли в цилиндра на Славкова. Забелязаха това и свита, и духовенство. Марков^[14] го помоли да не прави това, а той се хили, смее се за нещо с глас.

[44] В Търново кога отидеше, князът слизаше в Славковата къща. Той, Панайот Славков, тогаз бе кмет на старата столица. Тук в неговата къща за черкуването на княгиня Клементина беше повикан от Русе и някой си патер да служи католическа литургия. Герчек (разгеле) за таз литургия: такваз една молитва бе най-напред отслужена за старата княгиня в една от манастирските стаи, определена за квартира на княза, ала сетне, когато се разчу за неприятното впечатление всред духовенството и народа от таз служба, бидоха принудени да изберат друго място за католическа меса — в къщата на П. Славков. Струва ми се, че в случая бе дал някой друг съвет по тоз въпрос и Стамболов.

[75] В 11 1/2 часа князът и свитата отидоха в съборната църква. [45] Владиката Климент не излезе на посрещането, не дойде нито в манастира, нито на молебена, нито пък направи визита на новодошлия княз. През всичкото време на княжевото пребивание в Търново той не излезе навън от митрополията. Славков, както казах, го уговарвал да отиде да посреща, но владиката останал непреклонен. Оттук и настроенията против него както на Стамболова, така и на двореца — настроение, което се изрази по-сетне в скандалния подвиг на Ив. Халачов и в срамното съдене на тѣй обичания и популярния между населението митрополит.

[74] След молебена князът пак се върна у Славкова. Тук прие депутациите от околните села, от разните [76] дружества, от чиновниците. През време на приема майор Драндаревски^[15] ми събщи, че дядо Климент бил повикан от свищовския окръжен съд да отговаря за речта си, държана от него през последната му обиколка в Свищов. Прокурорът бил казал, че ако доброволно не щял да дойде владиката, с конвой щял бил да бъде откаран.

Митрополит Климент се научил за думите, които князът казал на дякона му, и му забранил да служи в литургия, на която ще да присъствува князът.

Вечерта в града има обед. Поканени има повече от стотина души. Готвачът лош и ястията безвкусни. Виното много хубаво, в голямо

изобилие, затова и веселието голямо. Заприлича на чисто българска гощавка. Глъч, смехове, тракане паници, лъжици, ножове — сватбарска вечер. От общото веселие се молепсаха князът и княгинята.

Негово царско височество беше ми поръчал да му напиша реч за случая. Написах я и му я прочетох в манастира, преди да тръгнем за в града. Хареса му се, само че пожела да се прибавят благопожеланията му да види България през царуването си най-силната държава на Балканския полуостров. На излизане от кабинета му той шеговито добави:

— Телеграфът разнася на Европа речите на руския и на австрийския император, нека чуят нещо и от господаря на малката България.

На княжевата реч отговори П. Славков, кметът на града. Блудкава речта му, каквито бяха и ястията му. Пожела да види княза с булка, с челяд и много други благословии и благопожелания.

[77] Княгиня Клементина, макар да не можеше да чува, нито да разбира нещо от туй, дет се говори, и тя се развесели, повдигна се старешки от стола си и произнесе на български: „За ваше здраве, господа!“ Славков дойде в пиянски възторг, обръща се към присъстващите и вика:

— Виждате ли, господа, тя вече български хортува. Да прием още един път за нейното здраве!

Урата стават почти непрекъсвани, речите също, една след друга се нижат. Князът се досети, че веселието взема съвсем български характер и побърза да стане от трапезата.

На следния ден отивам в града. Славков още не изтрезнял от увлечението си по високите гости. Моли ме приятелски да съм запитал княза дали ще приеме от него, от Славкова, в дар, едно негово лозе. Предавам това желание по адреса. Негово царско височество се позасмя малко и ми каза, че ще помисли. Разбира се, подаръкът не биде приет и Славков се малко понавъси.

В същия ден князът по поканата на отсрещния манастир Св. Троица посетил и него с част от свитата си. Разказаха ми, че тука той пак срещнал дякончето на митрополит Климент. Поправил си грешката към него. Говорил му много ласкаво и му обещал да го проводи да се учи. Туй дяконче впоследствие зае видно място в нашата духовна

йерархия. Той е [78] търновският митрополит Йосиф^[16], по светско име Бакърджиев.

На 24 юний князът и княгинята посетиха девическата гимназия. Подариха хиляда лева за бедните ученички. Намериха ги недобре външно школувани, неодялани, нито реверанс ги учили да правят, нито умеят как да се кланят. Отгук княгиня Клементина отиде в женското благотворително дружество „Радост“, а князът — в мъжката гимназия. Разгледа класовете и библиотеката. Направи му впечатление множеството руски журнали, които се получаваха от гимназията. В духовната семинария, управлявана от архимандрит Антим^[17], се бави повече. Дълго беседва с ректора, който се оплаква от Климента. Не си бил гледал епархията, занимавал се само с политиканство, интриганствувал и пр. и пр. Князът го слушаше с видимо удоволствие. На излизане от семинарията той обеща да вземе на сметка на дворцовото интенданство да се издържат двама ученика. На мене поверително заяви, че щял да моли Стамболов да вдигне владиката от Търново. Посъветвах го да не се излага с подобни искания, защото е опасно за него да се туря начело на една борба против духовенството, да предостави всичко на Стамболова.

В затвора князът с особен интерес разпитва затворниците кой за какво е затворен и колко години е лежал. Защото се смяташе за физиономист, затова и по-длъжко се бави да говори и научава престъпниците. Най-много го интересува един, който бил убил брата си. Отговаря на князовете въпроси спокойно, открито, без какво-годе старание да скрие или утаи престъплението си. Даде няколко наполеона за бедните затворници, няколко души помилва и си излезе. Не зная кога и как единствената джамия в Търново бяха нарекли Фердинандови джамия, та и нея отиде да посети и се бави там няколко минути, догде свърши ходжата молитвата си за княза и княгинята.

[45] В Търново на княза се прищя да направи един патриотически жест. Трябваше да се покаже на търновското население, че той се явява продължител на миналата слава на Асеновци.

Търновският общински съвет бе взел решение да подари на новоизбрания княз чукарите на Царевец, гдето били едно време царските палати. Върху подареното място княз Фердинанд изказа желание и твърдо намерение да си построи дворец, та да дохожда по няколко месеца през годината да прекарва между обичните му

търновци. Разбира се, туй патриотическо намерение трябваше широко да се разгласи и манифестира. За таз цел беше потребно да се извърши молебен на самото място, гдето впоследствие щяха да се издигнат княжеските палати. Наредило бе таз работа кметството, по инициативата на Славков или Стамболов (туй не можах да разбера тогаз). Князът ми възложи грижата да напиша речта му, която трябваше при случая да [46] произнесе.

[79] Още през вечерта на 24 т.м. приготвих речта, която князът трябваше да произнесе при осветяване подареното за дворец място на Хисара^[18]. Той я хараса, прочете я няколко пъти, за да научи да я произнася. Особено му се понрави фразата: „Нека господ бог и моят народ ми помогнат да направим тез славни на времето си височини с онова значение, каквото са имали при Асеновци^[19]...“

[46] Хубава излезе таз реч. Харесаха я всички присъстващи. Стамболов бил похвалил княза за нея и то не бе чудно. Хората от онуй време се унисаха в патриотически екстаз само при едно споменуване имената на Асеня и Калояна.

[79] Богослужението се извърши в историческата църква Св. Четиридесет^[20], пред която имаше построена рота войници. Той ги поздрави и влезе под ръка с майка си. Молебствието бе кратко, защото имаше друго да става, горе на Хисара. Там се изкачи той пеш, а княгинята с файтон.

Голият баир обсипан с голямо множество свят. Цял град дошел, надошли любопитни и от околните села и паланки. Горещини — тропически, слънцето жули право в очите. Никаква сенчица, за да се подслони човек. Пот тече от челата на всички. Горките свещеници, как се измъчваха под тежките църковни одеяния!

[46] Аз слушах речта на княза, молебствието и възгласа за здраве и благоденствие на духовенството, а взорът, ми блуждаеше по околните баири. Боже господи, каква дива, каква мрачна местност! Нито дръвце, нито трън, нито даже тревица. Голи чукари, канари, камънаци, негде разкъртени, разпаднали се от подземни трусове. Нито животно, нито птица! Само орли тук-там се вият в небесата. Върнали се от плячка, изследват местността около гнездата си, за да предварят притаената негде опасност. И в таз пустотия княз Фердинанд възнамерява дворец да строи, живот да живува. Не, той не мисли туй сериозно. Прах хвърля в очите на простодушните българи. Княгиня

Клементина, и тя присъствува на молебствието. Старческите ѝ нозе не могат да я държат, тя слуша църковното пение, седнала на стол. Слуша и разгледва дивната панорама към града. Хубава гледка има старата столица откъм Хисара. Но как отвратително, гнуснава се разнообрази таз гледка от проточилите се нужнични нечистотии по високите стръмни брегове на мътната Янтра!

Молебствието свърши.

[80] Славков прочете постановлението на общинския съвет, с което се подарява мястото на Хисара за дворец на бъдещите царе. Каза и няколко възторжени фрази, които предизвикаха гръмогласни „ура“ и „да живеј“. Старата княгиня дойде в умиление и още тука извади от чантичката си 5000 лева и ги подаде на кмета за бедните на града. Въобще и князът, и княгинята бяха си щедро развързали кесиите за г-да търновци.

По моето смятане те подариха в туй си идване не по-малко от 20 000 лева.

[46] Поднасят се поздрави, честитявания, благопожелания. Поповете си свиват патрахилите, потеглят за града. Отива си и князът, заобиколен от множеството граждани и гражданки. Фердинанд върви взел под ръка кмета на [47] бъдещата си столица П. Славков. Шепне му нещо на ухото, сочи с ръка проточилите се нужнични порои.

Митрополит Климент на тържеството не присъствува, нито на службата в Св. Четиридесет. Усамотен от паството, от подчиненото си духовенство, той си оставаше в митрополията.

В един часа след пладне в манастира Св. Преображение се даде обяд. Славков пак държи реч. Спомена за Балдуиновата участ^[21] и заплаши русите, че и те ще изпатят също, ако посягат на българската независимост. Войнствен беше г. Панайот Славков, противно на общото настроение на трапезата.

[44] Князът престоя в Търново 5–6 дена. Обиколи града, околностите му, ходи в Петропавловския манастир^[22], в Лясковец, в Горна Оряховица, в Самоводене^[23]. Навред го посрещат с речи, с хляб и сол, с благодарност и прославения. В Лясковец само му хвърлиха във фойтона няколко картофа вместо поздрав за добре дошъл, но то остана неразгласено. Полицията потърси дръзкия пакостник и го намери в лицата на две деца, които наместо да излязат да се радват на

новодошлия княз, забавлявали се с хвърляне през плетищата картофи, от които един случайно попаднал в княжевия файтон.

[47] В Горна Оряховица княз Фердинанд трябваше да дойде, да види тукашните си поданици, пък и себе си да им покаже, но те, тез поданици бягат от него. Първенците се скрили, някои даже дюкяните си държат отворени, махат крака, седнали на тезгяхите, без да показват какво-годе любопитство. Русофили са почти всички. Мислят си, че ако дойдат да засвидетелствуват почитанията си пред новия княз, Европа без друго ще побърза да го признае. Защо да ѝ улесняват работата?

Само една малка група най-долни елементи съставляват тук Стамболовата партия. Дали Стамболов затуй не пожела да придружи княза до Горна Оряховица, защото не виждаше с кого тук можеше да се похвали.

Опитах се да уговоря някой други от познатите ми първенци да дойдат да се представят на княза и да присъствуват на обета, който общината дава. Под разни предлози — все отказват. Един болно имал в къщи, на други жена му била лифуса (родилка), това е буквално вярно, трети нямал прилични дрехи, а да се явява пред новия княз в ежедневния си костюм, не желае.

Впрочем обедът мина и без тях, без русофилите.

На княза отдясно седи кметът на Горна Оряховица, Никола Момчилов^[24]. Минаваше за поборник, а в действителност най-обикновен убиец [...]. Другите сътрапезници не са много по-порядъчни от Никола Момчилов. Третият от княза надясно е известният и много прочутият на времето си Цвикю, побойник от първа категория. Бие опозицията даже [48] в заседателната стая на мировия съдия, пред очите на последния. Тук са наляво от княза две дами с широки петна от дебел пот под мишниците. Едната е кметицата, другата нейна съседка, поканена да ѝ състави компания, да не бъде сама жена между толкоз мъже.

Граф Бурбулон^[25], френски аристократ чиста проба, любовва се на дамите, гледа тоалетите им, мазните им лица, дамгите от пот под мишниците и лека усмивка играе по лицето му, а сините му очи сноват от дамите към княза и от княза към дамите. Присмехульник френец.

На княжеската трапеза в Горна Оряховица седи само един-единствен русофил, Георги Бошнаков^[26], стар поборник, прекарал осем години в заточение в Диарбекир^[27]. Дойде, пак по моя покана, не

толкоз да засвидетелствува верноподаническите си чувства, а да урежда някои частни работи. Това аз после разбрах. А за да му мине молбата, усърдствува повече, отколкото му се пада кат гостенин. Държи реч на трапезата, дигна чаша за новоизбрания български княз. Как горещо подир трапезата князът му стисна ръката за хубавите думи! От русофил са тези хубави думи, как да не благодариш?!...

На 26 юний, по 4 часа, князът тръгна за Елена. Стигнахме в 10 часа. Тук пренощувахме и в 4 1/2 часа сутринта потеглихме за Казанлък през Твърдица. В самото село Твърдица имаше много насъбран от околните села народ. Гайди, тъпани, цигулки — на всички страни. Няколко хора се завиха след срещата. Веселието, каза ми един познат, е заповядано от околийския, за да не се разбере, че стражарите са откъснали тоз народ от жетвата. Може и така да беше, кой ще ходи да ги разпитва защо са дошли?

[81] На 30 юний князът беше на лагер, гдето бил и австрийският военен аташе в Цариград, полковник Манега^[28]. Полковникът бе дошъл в България да се запознае със състоянието на военното дело у нас. Казваха, че бил останал с отлични впечатления от духа и дисциплината на нашата войска. Манега имаше небрежна външност, формата му износена, нечистени от прах и петна дрехи и обуца, зъбите му черни и като че четка не видели. На обеду князът, за да го подиграе, попита г. К. Стоилов кой прах употребява за зъбите си. Австрийският полковник не разбра подигравката, продължи да яде и пие с апетита на гладен човек. Може и да е разбрал, ала се пристори недосетлив.

Стоилов дойде само за няколко дена тук. Ходил бе в Европа и по покана от княза бе дошел да му докладва за виденото и чутото.

[48] През Елена, Твърдица и Казанлък отидохме в Калофер. Славчу Тъпчилещов^[29], първият князов секретар, още от детинство имал добри спомени за Калофер, родния му градец. Наложил тез спомени на княз Фердинанда, и ето ни там, в хубавия Калофер, в алтън Калофер, както навремето си го казвали турците.

Разместиха ни из килиите на женския манастир и калугерките отидоха да прекарат из града, по частни къщи. Тясно беше, неудобно, но княз Фердинанд скучаеше в София, омръзнала му бе столицата, трябваше му разнообразие, та макар и свързано с неприятности.

Още в първите дни княз Фердинанд изходи съседните места, тъй прелестни и живописни, особено в първата половина на лятото, когато ний бяхме. Излезе на съседния връх Юмрукчаля^[30], който оттогава нарекоха Фердинандов връх^[31]. В самия град князът не обичаше да ходи. Хората — бедни, често протягат ръце. Приятно ли е да излезеш на разходка и подире ти да се проточат ред гладни хора, да те смуцават с просията си. Ала просящите намираха и други места за пресрещане новия и толкоз богат княз. Чакаха по пътищата, [89] из полето, гдето предполагаха, че князът ще мине на отиване да се разхожда. Стана нужда да турят по всички таквиз позиции стражари, да гонят тез опросели и толкоз нахални алтънкалоферци.

Може и другаде хората да обичат да правят помен с чуждо коливо, ала у нас, на наше време, туй бе много разпространено. Министър или важен някакъв чиновник за жени ли сестри, дъщери, балдъзи, все им дава зестра от държавата, само че не взема направо от ковчежничеството, да даде в зестрата левове, а дава служби. Като е той началник на отделение, защо да не настани зетя си подначалник? Защо да не му открие нова някоя вакантна длъжност? И кметът на Калофер бе намислил да направи подобна спекула. Чул бе, че на княза му се била много харесала местността Купен^[32], дива непроходима гора, свърталище на всякакъв дивеч: мечки, вълци, лисици, зайци и др. Събира общинския съвет и го уговаря да вземат решение да се подари на княза, за негова лична собственост.

— Защо подарявате хубавата си гора? — питам кмета.

Обясни ми под секрет, че с тоз дар гледали да замамят княза да си направи двореца край Калофер, да дохажда да прекарва по някой други месец между тях, от което щяло да се ползува западналото им село. Тоз бил мотивът за общинарите. А действителният, скритият — кметът искал да угоди с нещо на двореца. И не бе крива таз сметка. След година-две аз видях кмета преселен в София с домочадието си. Дадена му беше държавна служба. Князът, и той правеше своята сметка — кроеше да тури начало на дворцови домени (имения).

Дарът се прие. Князът назначи пъдари да вардят гората — да не влиза там нито човек, нито добитък. Минаха две-три години, калоферлии викнаха да се оплакват от новия [50] си съсед. Гората се запази, но заедно с това се запазиха вълците, мечките, лисиците и всякакъв друг гад. Нали човешки крак не стъпва, стичат се от околните

пущинаци зверовете. Вълците ядат добитъка на калоферци, лисиците — кокошките, а мечките и на хора нападат. Белята си намериха добрите калоферци. Чакаха дйорец, пък то стана свърталище на всевъзможни диви зверове. Оплакват се с телеграми до министра, пишат дописки във вестниците, нищо не помага. Искат разрешение от двореца да влязат в гората да избият зверовете, князът не иска и да чува. Той дава на пъдарите по-строги заповеди никого в Купена да не пропускат. Радва се, че са се навъдили зверове в гората му. Ще има где да води на лов гостите си. Тогаз още нямаше Куртово Конаре^[33]. Доста неприятности има Стоилов с тоз „княжески домен“. Работата се свърши с туй, че князът се отказа от Купена и от калоферци. Спря да ходи в Калофер. Забрави и подарената му гора. Забравих да спомена и убийството, дет стана около таз работа; пъдарите на княза бяха стреляли и убили един овчар.

В Калоферския манастир бе скучно за всички: и за княза, и за княгинята, и за свитата. Изобщо казано, князът навред в България скучаеше. Затуй и скиташе от град на град. Напуснал таз хубава Виена, с толкоз приятни и изтънчени удоволствия и развлечения, как да не скучае в една селяшка страна, всред чужди за него по всичко хора! И при туй тъй млад още! Много, много му се искаше в първите години след идването си в България да пообиколи Виена. Казваше ми го това няколко пъти. Казвал го е на Стамболов, на другите министри и на мнозина още. Как да не му се иска? Но... ако рекат [51] оттам да го не пуснат или оттук някак да му затворят границата! Всичко става. Orient е тука. Корени, корени му трябваше да пусне в България, та после да мисли за излизане от нея. Тъй го съветваха умните му съветници.

Княгиня Клементина, и тя скучаеше в манастира. Нейната скука изглеждаше дважд по-голяма, защото по старост не можеше да броди из планините, както правеше синът й, и защото бе глуха, можеше да чува само през рога си. Кому бе удоволствие да води по тоз начин дълъг разговор с нея? Всички от свитата отбягваха да се улавят на приказки с нея. Мъчно бе отърването. Хванах се един път и аз. Цял час ми разправя тя за баща си, за дядо си Филип Егалитето, за туй, че бил много умен човек, че бил с яacobинците, защото бил скаран с кралицата и пр. и пр. Похвали се и със сина си, че бил много приличал на Людовик XIV и по лице, и по способности.

[82]... Веднаж негово Царско височество с цялата свита отиде на Юмрукчал, преименуван Фердинандов връх. Аз не рачих да отида, защото не ми беше добре. Обядвахме само трима: княгиня Клементина, граф Форас и аз. В паметната си книжка старата княгиня си записваше някои български думи и фрази. Подир обеда, кога се оттегли на кафе, запита ме дали княжеската екскурзия не е свързана с някоя опасност. Уверих я в обратното. Бях чел този ден „Клетниците“ от Виктор Юго^[34]. — За да се намеря на приказка, казах ѝ, че видният поет дава много отлични отзиви за качества на покойния ѝ родител.

[83] — Не намирате ли, че някои от тези качества ги притежава нашият княз? — запитах я аз.

— Да, да, той има голяма прилика с дядо си — отговори княгинята. — Само че изглежда като да е малко по-нервен. Скоро се сърди, ала и скоро му минава. Впрочем, такъв бе и дядо му. Как умееше само да се владее моят баща!... Колко бих желала и син ми да притежава в по-голяма степен тази способност!

Стана дума за обтегнатите отношения между Русия и Австро-Унгария. Княгинята бе напълно уверена, че ако дойде работата до война, Русия ще бъде бита. Австрия не е Турция, има много материални, технически и морални средства за една пълна победа над Русия.

Думите на княгинята дишаха с решителност и голяма увереност. Като че войната се води вече или утре ще захване.

В туй време край нас мина една стара, немощна калугерка. Видът ѝ извикваше състрадание. Княгинята прекъсна думите си и ме помоли да попитам за името на бедната жена. Тя си взе бележка и още същата вечер ѝ проводи пет наполеона.

[51] Гордееха се с приликата на Фердинанд с Людовик Велики всички около двореца... И майка му, по-сетне и княгиня Мария-Луиза, и маршалите му, та че и децата му. Пък и княз Фердинанд много усърдствуваше да наподобява себе си на великия френски владетел. Конюшните му, каляските му, конете му, прислуга, двор — всичко гледаше да натъкми така, че поне отколко-колко да наподобява славното време на Людовика. Същото старание и в управлението. В него собствено не можеше отначало много да борави, не хет можеше — не изпуцаше случая. По негово настояване впоследствие се създаде Рисувалното училище^[35]. Художниците Митов^[36], Мърквичка^[37],

Вешин^[38] бяха близки до двора му, негови любимци. Поети само не можа да намери. Вазов^[39] бе в началото опозиция, другите — също, но когато стана помирението с Русия, и те се озоваха на ласките му. Изобщо, бъдещият историк ще има да намери много допирни [52] точки във вкусовете, в жестовете, в придворния живот, в душевния и нравствен склад на пращадото — Людовик и правнука му цар Фердинанд.

На таз струна в душата на Фердинанд мнозина обичаха да дрънкат. Един от тях бе моят добър приятел Ив. Шишманов^[40] [...]. Стоял далеч от действителността, особено от грубата българска действително, той се силеше много от професорските си блянове да реализира чрез Фердинанд. Времето му помогна, кога Д. Петков го взе в кабинета си като министър на просвещението. Енергично поддържан от княза, Ив. Шишманов тури основа на художествените инициативи в българския държавен живот. Д. Петков се сърдеше, негодуваше, псуваше го в очите, но отстъпваше, защото зад него, Шишманова, бе Фердинанд. Да му се откаже в исканите средства, значеше да се отиде против княза. А да отиде дотам, Д. Петков не бе в състояние. Колкото и да бе дързък в нападките си в своя вестник „Свобода“ против Фердинанда, толкоз по-сервилен към него стана като министър. Ив. Шишманов широко се ползуваше от таз особеност в отношенията между княза и първия му министър.

Отдалечихме се множко, та нека да се върнем още за малко в Калоферския манастир. Скучаеше в него и свитата, особено тез, които не обичаха да се катерят подир Фердинанд на планините. Времето се убиваше в прикази и в карти. Особено в карти. Подир всяка вечер Стамболов ни свикваше в стаите си и се започваше играта, която често траеше до 2 или 3 часа сутринта. Играеше се бакара. Всякога картите даваше Стамболов. Князът мразеше картофорството. Затова Стамболов вземаше мерки да не научава той, че се играе. Ала как да се укриеш, като живееш под един покрив? [53] Всички мерки за пара. Поставяше се стражар да варди, да обажда, щом забележи князът да приближава към Стамболовата стая. Един път стражарът заспал, князът го прескача излиза крадешком из стълбата нагоре и се озовава пред самата врата на игралната стая. Без почукване влиза и вижда цялата обстановка на игралната стая. По масата купчини злато и сребро, по пода — раздрани нахвърляни карти, папириси. През тютюневия дим едвам се вижда, на

пет крачки не мож позна човек. Гледа Фердинанд таз обстановка и се мръщи. Каза нещо на Стамболова и си излезе. Какво беше туй нещо? — Нищо. Претекст само. Плати му Стамболов с дебела псувня. Разбира се, зад очите му.

Не всякога може да се обажда на потомството интимният живот на историческите дейци. Туй не е всякога необходимо. Има случаи, когато сведенията за интимните страни от живота на човека хвърлят ярка светлина и върху обществения, политическия, показват го, обясняват го. Пък просто от едно обикновено любопитство интересно е да види човек Стамболова на комарджийската маса.

Струва ми се по-горе казах нещо по това, ала не всичко.

Стамболов диктуваше на играчите, както диктуваше в политическия живот на страната. Определя ставките, решава споровете. И на карти тиранизираше не по-малко жестоко, отколкото в управлението. Даваш картите, той тегли няколко пъти по ред и все удвоява. Разбираш, картата няма [54] вечно да те фаворизира, искаш да спреш, но той е недоволен, сърди се. Министър, всесилен министър, мож ли да се караш с него? Един път Отто Билек кара да тегли карта на 80 000 лева. Човекът беше проиграл значителна сума, иска да спре да играе. Стамболов не отстъпва. Не смей Билек да отиде против волята на всесилния министър, представител е на няколко дружества. Ако му каже утре: вълн!...

Да довършим с таз черта на Стамболовия характер. В играта на карти не бе човек с чисти скрупули. Важното бе за него да спечели. Кат му някой посочи некоректността в играта, той без свен казва: „Занаятът е мръсен, каква честност търсиш?“

Един и същи метод и в политиката, и в играта. И сполучваше.

[81] На 3 юлий князът бе отишел от Калофер в Пловдив много инкогнито и се завърна другата сутрин в 7 часа. Не излиза от стаята си цял ден. А когато излезе, тъй сърдит, начумерен и нервен, по-добре не се показвай пред очите му. След вечеря докладваха му указите от разните министерства за подписване. В един от указите се даваше разрешение на русенския митрополит Григорий да отиде в задграничен отпуск.

— Пак отива да се срещне с агентите на Победоносцев^[41] — мърмори князът.

— Нали го знаете, че не е от тях — казвам му.

— Тогава отива да се наслади от забранения плод...

— Стар е за такива удоволствия.

— Вий мислите?... — Засмя се злостно князът и хвърли подписания указ настрана.

Също таквиз сърдити бележки направи и за Басмаджиева^[42] и М. Георгиева^[43], които тъй също отиваха в задграничен отпуск. Как подробно знае нашият княз недостатъците на много от чиновниците! И какъв ли интерес има, та обременява силната си памет с таквиз непотребни дреболии?... Дребнав човек!

[54] От Калофер тръгнахме в един ден. Най-напред замина Стамболов, след него — част от свитата със старата княгиня, а князът най-последно. Трябваше в определен ден и час да се намерим на Пловдивската гара, за да се качим на трена за София. Към единадесет часа вечерта почти цялата свита е в бюфета на гарата. Тук са и официалните власти от Пловдив, чакат да изпроводят княза — очакваме го да пристигне към полунощ от Калофер. Стамболов бе заминал за София със сутрешния влак.

На гарата, освен свитата и официалните власти от града имаше и мнозина граждани. Между тях и нещастно загиналият Светослав Миларов^[44]. Седнал на една маса сред няколко другари — пие коняк. Присторно засмян и весел. Питам го за едно за друго — отговаря разсеяно, огледва се като да търси някого. По едно време липса [55] от салона на бюфета. Не се изминаха и пет минути, чу се глух изстрел. Разтичаха се пристави, стражари. Излязох и аз да видя що е и гледам — водят Миларова. Води го кметът Дюкмеджиев с един стражар. Питам кой гръмнал. Миларов разправя, че като бил в нужника и си закопчавал гащите, револверът, който държал в задния джоб на панталоните си, закачил се о нещо и изгърмял. Разказва таз басня Миларов с ухилено лице. Забелязва се обаче, че зад усмивката си сили се да прикрие вътрешното си вълнение, уплахата си. Заведоха го в участъка, да направят нужното дознание. Нищо повече от туй, дет чухме от устата му, не се разкри. Работата стана известна след две години, когато се разглеждаше делото по убийството на Белчева.

Теглен бил жребий, кой да убие Фердинанд. Паднало се на Миларова.

Две думи за Миларова. На времето си около името му се вдигаше голям шум. Минаваше за поет, за публицист, за виден общественик и

за политически деец. Не бе лишен от известни способности, имаше мека, блага душа, увличаше се от хубавото, от общото добро, готов бе и на жертви, ала не бе човек за подвизи, на каквито се обричаше. Нещо донкихотско имаше в симпатичната инък таз натура. Наред с добрите му качества гнездяха са в душата му и множество слабости. Обичаше веселата компания, пиеше множко, пееше, похапваше си изобилно и бе необикновено непостоянен. Каквото захванеше, [56] напущаше го наполовина. Лекомислен като юноша, той не може през цял живот да се запази да не става оръдие на лукави и хитри хора. Имаше нещо актьорско, нещо смешно в държанието му. Славолюбив до забрава, дори до лудост — пожелал да се прослави в потомството, та взел да пише дневник: как щял да убие Кобурга, да спаси България от него, как щял да извика гражданите на бунт и пр. и пр. Тоз си дневник, в Букурещ поверява на един алкохолик, на Пенчович, а Пенчович го продава на Стамболов за 4000 лева. От Стамболов отива във военния съд по делото на Белчев. Чете му прокурорът дневника, а той, Миларов, гледа, в земята и мига. Бедният Миларов!...

[1] Клементина Сакс-Кобург-Готска (1817–1907) — майка на Фердинанд и дъщеря на френския крал Луи-Филип Орлеански. ↑

[2] Грено — сестра на младия Грено, компаньонка на Клементина и после съпруга на д-р Дим. Станчов. ↑

[3] Форас — маршал на двора. ↑

[4] Грено — младия. ↑

[5] Нувелич — квартал на двора. ↑

[6] Орхане — след 1934 г. — Ботевград. ↑

[7] Лука (Муравенов) — секретар в двореца на Фердинанд. ↑

[8] Греков Димитър (1847–1901) — един от водачите на Консервативната партия след Освобождението, взел активно участие в Учредителното събрание. Министър на правосъдието (1879–1880, 1882–1883), министър на външните работи (1890–1894) в кабинета на Ст. Стамболов, министър-председател и министър на външните работи (1899). След смъртта на Ст. Стамболов възглавява Народно-либералната партия. ↑

[9] Билек Отто — директор на застрахователно д-во „България“.

↑

[10] Кауфман — офицер от българската армия. Кореспондент на „Фосише цайтунг“. ↑

[11] Спас — телохранител на Ст. Стамболов. ↑

[12] Преображенски манастир — манастир северна от В. Търново основан през XIV в. Главната манастирска черква „Преображение господне“ и иконостасните икони в манастира са изписани от Захарий Зограф, тревненски майстори и Станислав Доспевски. ↑

[13] Славков Панайот (1848-?) — кмет на Велико Търново, председател на V и VI Народно събрание (1889–1892), министър на просветата (1892–1893) и министър на търговията и земеделието (1893–1894). ↑

[14] Марков Димитър — ординарец на Фердинанд, дипломатически представител на България в Цариград. ↑

[15] Драндаревски — майор, после полковник, член на военен съд. ↑

[16] Йосиф — Търновски митрополит. ↑

[17] Антим — архимандрит в Търново, ректор на Духовната семинария. ↑

[18] Хисаря — местност в Търново. ↑

[19] Асеновци — Асен I и Петър II възглавили успешно бълг. въстание за освобождение от византийско владичество (1185) и основатели на Втората българска държава и Калоян. ↑

[20] „Св. Четиридесет мъченици“ — историческа църква в Търново, основана от цар Иван-Асен в 1230 г., в която се намира каменна възпоменателна колона с надпис за военната победа на Иван-Асен над Теодор Комнин. ↑

[21] Балдуиновата участ — става дума за Балдуин Фландърски (1171-ок. 1206) — предводител на IV кръстоносен поход и император (1204–1205) на Латинската империя. Разбит от Калоян при Одрин, умира като затворник в Търново. ↑

[22] Петропавловски манастир (манастир на Петър и Павел) — манастир край Велико Търново, в който митрополит Иларион Макариополски открива духовна семинария (1874–1876, 1879–1886). ↑

[23] Самоводени — с. във Великотърново. ↑

[24] Момчилов Никола — кмет на Г. Оряховица, народно-либерал. ↑

[25] Бурбулон — камерхер в двореца. ↑

[26] Диарбекир — гр. в Турция (в Мала Азия), където са заточвани много дейци по освобождението на България. ↑

[27] Бошнаков Георги — депутат консерватор по време на пълномощията (1882–1883). ↑

[28] Манега — полковник австрийски военен аташе в Цариград. ↑

[29] Тъпчилещов Славчо — секретар на Александър Батенберг и началник на канцеларията на Фердинанд. ↑

[30] Юмрукчал — старо име (до 1950 г.) на вр. Ботев в Стара планина. ↑

[31] Фердинандов връх — предишното име на връх Ботев. ↑

[32] Купен — Голям Купен и Малък Купен, върхове в Троянско-Калоферския дял на Стара планина. ↑

[33] Куртово Конаре — с. в Пловдивския окръг. ↑

[34] Хюго (Юго) Виктор Мари (1802–1885) — френски поет и романист, драматичен писател, публицист и политик. Републиканец, води борба срещу диктатурата на Луи Наполеон Бонапарт. Пламенно защитава българите, станали жертва на турските жестокости при потушаването на Априлското въстание. ↑

[35] Рисувално училище — основано през 1896 г., после — Висш институт за изобразителни изкуства „Н. Павлович“, а от 1965 г. — Художествена академия „Николай Павлович“. ↑

[36] Митов Антон Стефанов (1862–1930) — живописец, художествен критик, историк на изкуството, дописен член на БАН (1918). Един от основателите на Държавното рисувално училище, професор и негов директор. ↑

[37] Мърквичка Иван (Ян-Вацлав) (1856–1938) — български живописец, по народност чех. Един от основателите на Държавното рисувално училище и негов пръв директор (1896) и професор по живопис (1896–1921). Дописен член на БАН (1918). ↑

[38] Вешин Ярослав (1860–1915) — художник демократ, професор по живопис в Държавното рисувално училище. ↑

[39] Вазов Иван Минчев (1850–1921) — народен поет. Преследван от Стамболовия режим като русофил. Емигрира в Русия (1887–1889). Народен представител. Министър на просветата (1897–1899). ↑

[40] Шишманов Иван Димитров (1862–1928) — професор и академик, литературен историк, фолклорист, обществен и политически деец. Един от основателите на Висшето училище в София (1888). Действителен член на Българското книжовно дружество и БАН (1902). Основател и редактор на „Сборник на народни умотворения“ (1889–1902). Министър на народната просвета (1903–1907). Пълномощен министър в Украйна (1918–1919). Автор на над 400 научни труда. Работи успешно за демократизиране на образованието и за подпомагане на творческата интелигенция. ↑

[41] Победоносцев Константин Петрович (1827–1907) — руски държавник. Учител на Александър III и главен прокурор при Светия Синод. Упражнява огромно влияние над Александър III и Николай II (в началото на неговото царуване), които насочва към абсолютен автократизъм. ↑

[42] Басмаджиев Христо — софийски градоначалник. ↑

[43] Георгиев Михалаки (1854–1916) — белетрист и критик-реалист. Дипломатически агент в Белград. Редактор на „Балканска трибуна“. ↑

[44] Миларов Светослав (1850–1892) — писател и публицист. Либерал. Сътрудничи във в. „Македония“ (Цариград), в. „Отечество“ и в. „Независимост“ (Букурещ), в. „Марица“ (Пловдив) и др. Автор на „Спомени от Цариградските тъмници“ (1881) и „Падането на Цариград“ (1883). Осъден на смърт и обесен по убийството на м-р Хр. Белчев. ↑

ГЛАВА ТРЕТА

ЧЕРТИЦИ ОТ ХАРАКТЕРА НА ФЕРДИНАНД

[56] Подозрителен човек бе Фердинанд. Особено в първите години от князуването си. В главата му постоянно цареше мисълта за съзаклятие против него. Подозира всекиго, не вярва на никого. Който нямаше характер да сервилничи пред него и да манифестира прекалено лицемерна преданост към особата му — опасен човек бе за него.

Майор Паприков^[1], човек скромнен, предаден само на работата си, осторожен, дори боязлив, без малко щеше да бъде принуден да напусне армията. Влязла бе в главата на Фердинанд, види се, по някоя интрига, мисълта, че той, Паприков, бил злоумишлявал против него. Кроял бил някакво съзаклятие.

Един ден, туй бе през пролетта на 1890 год., гледам пред вратата на Паприковата къща — часовой с пушка. Поставен бил от тогавашния военен министър Муткуров. Причините на тоз арест, неизвестни никому, освен на двореца и на Муткурова. Станаха [57] явни подир два дена по следующия случай.

В двореца имаше прием по случай на Великден. Министри, духовенство, висши чиновници, всичкото офицерство от гарнизона, дошли да честитят на княза светлите Христови празници. В първите години от князуването си Фердинанд се стараеше да бъде приятен на поданиците си със строгото придържане о народните обичаи, особено о религиозните. Ходеше в църква в тържествени и големи празници, правеше визити на владици и министри. В двореца се христосваше с всички, даваше всекому червени яйца. При тоз случай понякога раздаваше на някои и награди. Преди да стане общият прием и христосването, вика в малкия салон един по един лицата, които иска да награди. Дойде ред и до мене. Даде ми копчета с брилянти за горна риза. Даде ги според думите му, за особената ми преданост към особата му. Знаеше, че живея в Паприковата къща и нарочно, за да отвори приказка, попита ме, виждам ли го Паприкова и как е със

здравето. Разбрах какво иска да каже князът. Казах му откровенно, че Паприковото арестуване е причинило най-неприятно въздействие върху офицери и граждани. Мнозина виждат в тоя акт безпричинно преследване.

Князът се намръщи. За една минута аз се разкаях, задето се намесих в таз работа. Сърдито ми той обясни, че арестуването станало по негова лична заповед, защото Паприков не му бил отдал чест. Насреца му бил вървял, видял го и кривнал в друга улица, за да не го поздрави.

— Познавам му аз чувствата към мене — вика Фердинанд. — Той лошо злоумишлява против мене. Туй го аз знам от предани хора.

Казвам му:

— Паприков е умен и много хитър човек. Ако даже и да има лоши намерения спрямо Вас, няма да обнаружава (разкрива) лошите си чувства. Напротив, ще гледа да се преструва, докато времето му позволи да извърши намисленото.

И туй не убеди княза. Ала се забеляза известно смекчение. Продължи да ми разправя как той отдалеч видял Паприкова, как последният го съзрял и как бързо кривнал в другата уличка.

— Нарочно, нарочно го направи това Паприков. И маршалът и адютантът с клетва могат туй да го установят!

Тез двамата вървели с княза заедно.

Работата бе ясна. Князът искаше да застави Паприкова да напусне армията. По-сетне узнах, че той се бил научил от някой си доносник, че Паница^[2] и Паприков биле дружели много, а от туй и заключението за злоумишлеността му.

Паприков наистина се сбирал с Паница, ала тях ги свързваше само чашката. И двамата обичаха да посрѣбват. Вечер, след канцеларските часове, те се отбивали у Панова^[3] и тук хвърляха по няколко чашки бира или коняк. Паница не си държи езика, особено като метне някоя-друга. Плещи каквото му дойде на ум.

Разговорът ми с княза на таз тема не остана без последствие. Тъй поне аз си обясних разпореждането му още на същия ден да се снесе часовоят от вратата на Паприковата къща. А към 7 часа следобяд майор Паприков биде приет на аудиенция.

— Как? Има ли помирение? — питам го.

Обажда ми, че всичко се е свършило напълно благополучно. Даже се разцелували.

Лично аз останах доволен от помирието. Фердинанд бе подозрителен и отмъстителен човек. Той бе турил намерение да извади от армията Паприков, най-работния и най-порядъчния офицер. Нему дължи българската армия много от добрите си наредби, особено по [59] стопанската част, макар че името му в първите години от Фердинандовото князуване да се споменува по на задно място. Скромен, без желание да вдига шум около личността си, той даваше с туй си качество възможност на хората като Савов и Петров да използват труда и заслугите му. И като началник на Военното училище, и като такъв на щаба на армията, той оставяше дълбоки следи подир себе си.

Впоследствие между княза и Паприкова се въдвори известна близост, дори интимност. Той стана министър на войната, министър на външните дела, посланик в Петербург. Той докара и демократите^[4] на власт в 1908 г.

Кога пиша тез бележки, здравето на генерал Паприков е съвсем компроментирано. Повече, той е на умирање. Умира от рак в стомаха [...]^[5].

[83] На 2 август по случай двегодишнината от възшествието на престола стана голямо празненство. Направиха се големи приготовления за него, писаха няколко пъти вестниците, нашите и чуждите. В европейската преса намери [84] вяра и слухът, че щяла на тоз ден да бъде прогласена българската независимост. В София се свикаха за празника всички полкови командири, много висши офицери, кметове от някои градове, народни представители, а от Пловдив с увеселителен трен, който се отпусна от министерството за случая, надодоха в столицата повече от 800 души. Дворецът вечерта биде украсен със зеленина и множество огньове. Всичко около му бе в светлина.

В 7 1/2 часа обед, а в 10 1/2 — прием. Имаше канени до 600 души. Пълни бяха салоните, коридорите и алеите в двореца. Стамболов произнесе дълга реч, пълна със славословия за княза, за мирния прогрес на България, който бил обърнал внимание на Европа, даже и на австрийския император; за умиротворението и консолидирането на страната и пр. и пр.

Разбира се, за виновник на всичко туй той посочи княза. Спомена няколко думи и за регентството, което подготви идването на княза в България. Рачу Петров и Савов не останаха доволни от туй, дето за войската не се спомена. Пуснаха се в критики, нарекоха речта самохвалство и други подобни.

Доброто настроение на княза таз вечер се много помрачи от безредицата в двореца. Неизвестно как, в двора бяха проникнали мнозина хора от улицата. Една съдрана жена с дете на ръце мина край княза в градината и протегна ръка за милостиня. Други, [85] подобно на нея, жени и мъже, шареха между канените гости, смееха се, чудеха се на княжеското великолепие. Един съдранко извика на едното от княжеските лакеи:

— Господин генерал, дай ми една чаша шампанско!

Князът не можа да се побере в кожата си. Искри на злост мятат очите му навсякъде. Сърдит на коменданта на двореца, сърдит на маршала, на ординарците, на лакеите, на цял свят. Прибра се в апартаментите си неуспокоен.

На другия ден ме прие на урок. По-скоро на приказка, отколкото на урок. Говори цял час, оплака се за вчерашния скандал в двореца, оплаква се от маршала, от свитата си. Когато наруга всички, дойде ред и до неблагодарниците от наградите му. По случай двегодишнината от князуването си, на вчерашния ден бе раздал много ордени и други награди. На Захари Стоянов^[6] даде първа степен за гражданска заслуга, на Хр. Павлов^[7], председателя на касацията — игла с брилянти, на Стамболова — звезда с брилянти, на Живкова^[8], на другите министри, на всички — по нещо. Раздадоха се същия ден и 20 от новоучредения орден за десетгодишна непорочна служба. Колко неприятности създадоха тез знакове за благоволенieto на княза! Един се сърди, че орденът му бил малък, друг — защо не получил никакъв, трети завижда, защо към еди-кого си е с по-голямо благоволение и т.н. До слуха на княза дошли всички тез роптания и недоволства. Той си има хора да му подслаждат в туй направление живота, пари им плаща за това.

— На тез хора и цялото небе да им го смъкнеш и да им го дадеш, пак няма да бъдат [85] доволни и благодарни — оплаква се князът.

— По-малко подаръци — по-малко неприятности — думам му. — Защо само на Павлова давате награда, когато в касацията служат

толкова души?

— Иска ми 2-ра степен „Св. Александър“. Дадох му игла, за да се отърва. А Захари от шест месеца ми боли главата за първа степен. Какво да правя?

Неприятности князът чувал и от офицерите. И те били недоволни от наградите си. Спомена името на Драндаревски.

* * *

[87] От няколко дена князът и свитата са във Варна. Резиденцията — в манастиря. Времето — великолепно, морето — тихо. Почти всеки ден разходки по [88] море и из лозята. Караулната рота е от 8-ий приморски полк. Прави впечатление, че всички войници от ротата говорят помежду си по турски. Би помислил, че имаш отпреде си турски аскер. То се обяснява лесно: болшинството от войниците са гагаузи, а покрай тях по турски говорят и българчетата. Кой не знае слабостта на българина да се хвали, че може да говори чужд език?

Войниците ловят за княза змии, едри, дълги по няколко аршина. По брега на морето ги има много. Князът ги държи затворени в сандъчета, храни ги, гледа ги.

Понякога князът отива по брега за лов на чайки. Беше убил няколко и ги проводи в Унгария, на сестра си, да си направела от тях маншон.

Един неделен ден негово царско височество ходи в града да се черкува в католическата църква. Минал край нашата църква, гдето го чакало духовенството, офицерството и чиновниците. Минал и заминал право за католическия храм. Нашите останали недоволни. Ропот, сърдитни. При все туй, дочакали го да дойде и на православната литургия. Дошел късно, но все пак — дошел.

Него ден, подир обед, негово царско височество получи телеграфическо известие за смъртта на Захари Стоянов [...].

[90] За смъртта на Захария бяха пуснали измислицата, че бил отровен от руски емисари в Париж. Туй намери място в австрийската преса. Той умря, както излезе наяве от аутопсията на трупа му — от перитонит. Задръстили му се били червата. От София до Париж

пътувал една неделя и през всичко туй време ял пастърма и сух хляб. И преди това той страдал от хроническа леност на червата.

* * *

[91] В тостовете, в речите, в пресата — българската и австрийската, в разните описания, изобщо във всички словословия по адрес на княз Фердинанд подчертаваше се една и съща мисъл: *С идването си в България той омиротворил страната — консолидирал я и я тикнал в пътя на мирния прогрес.* Това не беше съвсем точно. Години подред вълненията продължаваха, борбата между русофилите и националистите не спираше. В Русия проживяваха стотици емигранти [...]. Някога се промъкваха в България, агитираха, възбуждаха, поддържаха в народа вярата в скорошното прогонване на узурпатора — Фердинанд Кобурготски [...]. Те предприемаха и слаби опити за борба. Тез опити в началото се проявиха в бунта на Набоков^[9] и Боянов^[10], а по-после, когато се увериха, че народът няма да ги поддържа масово, както те вярваха, захванаха да образуват комплоти и против Стамболова и княза.

Участта на Набоковата чета е известна. Набрана в Цариград от български емигранти и черногорци, тя проникна в България по разни пътища. Но защото [92] още в Цариград Вълкович, тогавашният дипломатически агент следял, бил в известност чрез турското правителство за дирите и движенията ѝ, тя бе посрещната от българските роти и унищожена. Говореха тогава, че тя била предадена на Вълкович от един българин емигрант, Койчо, и след това дълги години русофилистува в България.

Чаках ред за прием от княза в адютантската стая в двореца. Тъкмо в минутата, когато дежурният ординарец се бе върнал от княжевия кабинет и ми съобщи, че ме чакат, влиза Стамболов в оръжейната стая. Пред салона за аудиенциите имаше една проходна стая, стените, на която бяха укичени с най-разнообразни стари оръжия: пушки, пищови, саби, ятагани, арбалети. Много от тези оръжия бяха донесени от Видин, от Пазвантовата оръжейница^[11]. Така бе украсена таз стая още от княз Батенберг.

— Чакай, аз ще вляза — обади се зад мене Стамболов.

Гледам го: блед, сериозен, намусен. Явява се неочаквано на аудиенция, трябва да има нещо особено, думам си. Питам го защо тъй внезапно. Отговаря:

— Още на един предател светихме маслото... Боянова убили, четата му — пръсната, унищожена...

Стамболов влезе при княза. Бави се половин час. На излизане беше вече успокоен, засмян.

Князът и той засмян. Види се, Стамболов бе му разправил подробности за убийството на Боянова. Той ми го повтори с удоволствието, с което се разправят най-приятните новини.

[172] Обичаше Фердинанд да се шегува. Ала шегите му понякога биваха тъй безсолни, тъй биваха блудкави, та против волята ти вселяваха съмнение в здравия му разум. Тук между записките си оставям два конверта (плика) и едно мое писмо с отговора на княза и със собственоръчния му подпис. Писмото е писано по всяка вероятност от някой негов адютант, под собствената му диктовка. Повтарям: и плика, и писмото говорят много за личността на Фердинанд, затова би трябвало да бъдат запазени. Външният плик е подписан:

ОТ Н. Ц. В. КНЯЗЪТ

ГОСПОДИН ДОБРИ ГАНЧЕВ

Вторият плик, пъхнат в първия, има напечатани, както е туй в обичая на търговските фирми, следните думи:

ГАНЮ БАЛКАНСКИ, ФАБРИКАНТ

НА ГЮЛОВО МАСЛО, КАЗАНЛЪК

Сиреч писмото излиза от таз търговска фирма. А е турен тоз плик в друг, за да се скрие срамната за двореца шега от разсилния Сп. Зарарин, който разнося княжеските писма.

Връща ми по този начин князът писмото, с неговия отговор, писан с червено мастило на същия лист. Преписвам тук самото писмо и княжевия отговор. А преди това една малка предистория, която ще обясни мотива в съдържанието на моето писмо.

Работата ето в що се състои. Някои наши държавни хора от Фердинандово време без угодничество и подмазване към двореца не можеха да минат, т.е. мъчно без тез унижения [173] можеха да се докопат до властта. Особено тез, които не се надяваха на дарбите и заслугите си. Такъв случай бе с г-н Михаил Сарафов^[12], човек със скромни дарования, с отлични русофилски чувства, но без способности за държавен мъж.

Той е председател на *Славянската беседа*^[13], следователно в положение да е в контакт с двореца. Трябва да се използва тоз контакт, инък мъчно се иде на власт.

По случай на един концерт, даван в салона на Славянска беседа, настоятелството на последната решава да покани князът, както това често се правеше. В такива случаи князът сядаше на едно кресло, турено наред с първия ред столове. До него седяха министрите, ако такива имаше, председателят на Беседата и по-нататък — свитата му. Михаил Сарафов намира, че князът много се смесва с поданиците си, и че не е хубаво това за престижа на короната, та поръчва на архитект Лазаров^[14] да направи специално за господаря една ложа-балдахин. Художникът изпълва поръчката, както я разбира. Направя трон, издигнат цял метър над другите столове, а над трона — разкошен балдахин от копринен плюш. Тоз импровизиран царски трон се тури към дясната стена на салона, за чудо и приказ на посетителите. Дохожда определеният за концерта ден. Салонът е препълнен с отбрана публика, защото знаят, че ще присъствува и князът. Той обаче по някакви си причини не дохожда, а идват вместо него двама адютанти и се настаняват в ложата-трон, под балдахина. Концертът се почва, ала [174] публиката като че малко се интересува от пението и декламациите. Очите на мнозина са обърнати към княжеската ложа, гледат в нея княжевите адютанти, надсмиват се, шепнат си нещо на уши. Хвърлят се двусмислени фрази по адрес на княжеските представители, други осъждат и критикуват Сарафова. С една дума, концертът минава в смущение. На другия ден за таз ложа заговарва и печатът. Един незначителен вестник, с още по-незначителен редактор, се изказва твърде остро за трона в Беседата и за княжеските адютанти, дето са били в нея. От туй и князът недоволен и адютантите му сърдити. Отиват двамата в редакцията на вестника, намират редактора и го набиват. Естествено, княз Фердинанд доволен от таз далеч

неприлична постъпка на адютантите си и даже я одобрява пред други хора от свитата си. Туй става известно в града. Обществото още по-силно се възбужда. Говорят и осъждат двореца навред.

Под впечатлението на всичко туй, написвам му следната бележка:

[320] „Княжеската ложа в Славянската беседа по форма и място няма характера на обикновена театрална ложа. Издигната над пода на салона на цял половин метър, тя прилича да е княжески трон. По таз причина оправдано е отчасти възмуцението на посетителите на Беседата кога виждат в таз ложа друго, освен господаря или августейшите деца. Членове от свитата на н.ц. височество имат преимущество пред другите граждани, когато са при него на служба. Вън от това те не трябва да се издигат по-високо, отколкото са другите княжески поданици, защото чрез това се докача демократическият дух на българина, дух на равенство между всички. Нашият народ е навикнал да мисли, че само царят стои по-високо от всички ни. Затова и тронове княжески в църквите, както и в двореца, са места в понятието на българина недостъпни за обикновените хора. Регентите, през време на междукняжието, биха предизвикали кървава революция, ако се биха настанили да живеят в двореца, както един от тях беше пожелал на времето си. Ако някой обикновен гражданин би застанал на княжеския трон в църквата през време на богослужението, той сигурно би бил свален от него с бой. И престолът на господаря в църквата, и този в събранието, както и в двореца, имат характер на недостъпно за обикновения човек място. Туй високо мнение и почитание се пренася и върху ложата-трон в Славянската беседа. Не трябва да се изглажда туй високо уважение към определеното за княза място.

[321] Аз бях в Славянската беседа на представлението и чух с уши роптанието на всички от туй, дето някои от членовете на свитата, седнали в ложата-трон,

се издигаха на цели метри над главите на министри, генерали и всички присъстващи. Ако даже допуснем, че това роптание има източника си в чувството на завист, и в този случай то не трябва да сърди княза.“

Отговорът на княза:

[320] „Благодаря сърдечно за приятелския съвет. Ще прибавя само:

1. Скромната сграда, строена в Славянската беседа, по причини хигиенически и чисто хорски, не е и не може да се нарече трон, и не може по никой начин да бъде сравнена с престола в църквите и двореца, а още по-малко е действителният трон, който стърчи в темпла (храма) на народния суверинитет!

[321] 2. Авторът на бележката няма, освен да посещава редовно църквата «Св. Крал»^[15], особено на сватби и погребения, за да се убеди колко там понятията за святостта на тъй наречения княжески престол са изложени на пострадания. Баби, жени от всевъзможни произхождения, мръсни момчетии, дечурлиги и пр. заместват изобилно и държавния глава, и злощастната му свита, и дворцовите лакеи, и тути кванта, без да се възбужда от това ни най-малко *гражданското негодувание!*

3. Във всичките театри на света свитите придружават властелина в дворцовата ложа и се ползват спокойно от нея в отсъствието му.

4. Една истина сияе обаче в настоящето послание, и тя е: нашата завист, която е най-големият бич за България и за българите!

(п) Фердинанд (единственият действителен демократ в Княжеството)^[16].“

[176] Отказвам да давам каквото и да е тълкувание на княжевия отговор на моята бележка. Наистина, има в него прави мисли, ала защо

тез прави мисли се слагат в конверта под фирмата Ганю Балкански. Фабрикант на гюлово масло? И още друго „защо“:

Защо княз Фердинанд да е единственият действителен демократ в княжеството?

По някой път у княз Фердинанда наистина се появяваха пориви да се кичи с демократическо труфило. Суетен бе до самозабрава. Обичаше да го ласкаят, да го хвалят, да го гледат, да му се чудят. Наберат се около му селяни, зяпат го, гледат му дрехите, сърмата по тях, тънките дълги аристократски пръсти и бляскавите по тях драгоценни камъне — гледат всичкото туй великолепиe и цъкат със зъби, [177] „зверят се“, дет казва шопът. А той — доволен, предоволен, тръгне измежду им, разпитва ги за нещо, дава им по нещо. Ако той туй нарича демократизъм?!...

И в други случаи у него се проявяваха пориви към демократизъм. Обхващаше го лудешкото желание да се смеси с тълпата, да се кара, да се псува, както това правят уличните партизани, както туй ставаше в Народното събрание. На Юрдан Йонов^[17] веднаж бе казал:

— Завиждам ви г-н Йонов, завиждам ви!

Юрдан разтвори очи, чуди се на какво.

— Завиждам ви, че имате възможност да отговаряте, да запушвате устата на подлещите в събранието. Колко съжалявам, че аз нямам възможност да правя това!...

Впрочем, ако Фердинанд не можеше открито да излезе да демократствува, т.е. да се кара и да се псува с тез, които го сърдят, той правеше това чрез други хора — с някого от свитата си или с купените редактори. Един ден, то бе в народняшко време, във вестник „Мир“^[18] се бе появила една псувня по адрес на Д. Петков, когото обвиняваха в разврат [...], в кражба и във всевъзможни мерзости. Свирчу научава от свой човек в редакцията на „Мир“, (от един словослагател), че статията е изпратена със стражар от двореца. И се разфучва разсвирепилият Свирчу с такъв отговор по адрес на Фердинанд, че последният, казват, просто идел до полуда в двореца си. Викал Стоилов, плакал му се, заканвал се, че той, Фердинанд, ще застреля собственоръчно обидчика и пр. и пр. Свирчу бе оскърбил в статията си не само Фердинанд, но и рода му. „Аз — пишеше той, не съм внук на

прославлените с разврата си Бурбони...“ Понякога цели вестници се издържаха от двореца, за да се нападат неприятните лица. Ето ти Фердинанд демократист!...

[102] Когато бе добре разположен, доволен от себе си, от работите си, княз Фердинанд показваше необикновена веселост. Разправяше спомени от младините си, имитираше приятели и познати, разказваше пикантни анекдоти, понякога съвсем не за дамско общество, твърде често сални (мръсни). Кога му се развържеше езикът, говореше, без да се стеснява от гостите си. Разбира се — в по-интимен кръг. Един път в двореца по случай именния му ден бяха поканени на дежоне (обед) няколко по-близки хора. Беше получил от Виена [103] някакви хубави известия, сръбна две-три чашки от хубавото токайско вино и развърза език. Смя се сам през глава, смяха се княгинята, гостите. Подадоха сиренето. Той хапна еднаж-дваж, поднесе с вилицата едно парче от него до големия си нос и взе дълбоко да поема. Сиренето бе миризливо, френско сирене. Посегна към майка си, взе ѝ рога, с който слушаше и завика:

— Кога дълго време яздя и не вземам баня, ей такваз точно воня усещам от известни части на тялото ми.

Княгинята гальовно замахна с рога уж да го удари и запуши си глухите уши. Няколкото присъстващи дами забиха погледи в талерките.

Ядеше княз Фердинанд много, но пиеше в младите си години умерено. Във време на ядене докторът постоянно му даваше знак да не яде много. Поръчал му беше князът да прави това, ала го не слушаше.

През време на големите обеди, кога имаше канени много гости, очите му постоянно шареха по цялата трапеза. Гледаше кой как яде, как пие, как се държи. А толкоз смешни случаи имаше на тез обеди! По-голямата част от гостите, не видели такваз трапеза, естествено изпадаха в грешки. Подаваха се, например гозби върху тестен пиедестал. Взел някой от гозбата, залоства да отреже и от тестото. Донесят в особени чашки топла вода, с лимонова киселина, или пък сапунена, да си измият устата и [104] пръстите. Гледаш някой я гътне, изпие я, мръщи се.

Какви не аджамилъци!... И туй даваше такъв благодарен материал на княза за смях и подигравки!

В известни случаи княз Фердинанд бе голям суеверен, с предрасъдъци човек беше. 13-то число бе за него сатанинско. Нито тръгваше на 13 число, нито някоя работа захващаше, нито пък на трапеза, дето има 13 души, сядаше да яде. Във Варна един път бяха сложили 13 прибора, 13 души седнахме да ядем. Още не подали второто блюдо, той забеляза фаталното число. Викове, хоканици до бога. Горкият маршал, как трепери за таз си небрежност! Един от ординарците, поручик Стоянов^[19], кат стрела изхвъркна от вратата, за да измени числото на сътрапезниците.

Голяма способност имаше княз Фердинанд да схваща и най-дребните, но характерни черти у хората. Оттук и сполучливите сравнения и уподобления. Прозвището на М. Маджаров^[20] „конската глава“ е негова измислица. Маджаров имаше дългнесто лице и глава, държеше я дръпната назад, кат на кон, кога му са обтегнати юздите. Един ден министър Александър Радев^[21] му говори нещо за професорите, споменува името на Д. Агура^[22].

[105] — Тоз, дет има очите, погледа и главата на котарак? — пита Фердинанд.

Уподоблението наистина бе много справедливо. Почтеният професор и по лице, и по нрав, много напомняше на котарак.

Присмехулник бе княз Фердинанд. Обичаше и умееше да схваща слабите, смешните страни на хората, да ги критикува, да се присмива и подиграва. Прозвищата и прякорите, дет Стамболов и Свирчу даваха на противниците си, много му допадаха. В интимен кръг той не наричаше Ив. Ев. Гешова^[23] другояче, освен с дадения му прякор — Изтърван заек, Начовича — Велзевул, Маджарова — Конската глава и пр. и пр. Усмиваше и дамите. След всеки бал или вечеринка той по няколко дена наред, в кръг — на свитата си, ще приказва коя дама как била облечена, как се държала, и все с известна ирония, някога много тънка и остроумна, а понякога — просташка, дебела. За г-жа Чомакова-Петрова^[24] бе казал един път, че всякога, кога я видел, напомняла му кокошка.

За Ив. Ев. Гешов ще се пише много, историята няма да го забрави, както и българският народ дълго-дълго ще го помни, затова да се има предвид и таз ми бележка, макар и несериозна. Гешов бе наречен от Стамболов Изтърван заек, защото кога вървеше по улицата, въртеше главата си ту на една, ту на друга страна, като че се страхува

или го гонят. А туй въртене глава и бързият му вървеж напомняше преследван, изтърван заек. В природата на Ив. Ев. Гешов наистина имаше нещо заешко: боязлив, плашлив, готов да фукне да бяга при най-дребнава опасност. Дълбоко вярвам, каквото и да говорят писмените документи и написаната по тях история, че този плашлив характер у Гешова погуби България. Ако в 1913 год. бе друг човек за министър-президент в България, тя несравнено по-друга участ щеше да има.

[106] Ив. Ев. Гешов бега от отговорности и друг път. Бе министър през време на регенството. Видя, че времената стават корави, че предстоят жестоки борби и си даде оставката. Други говореха на времето, че Евлоги Георгиев^[25] бил му заповядал да стори това. Вероятно е, защото Гешов чакаше от него наследството.

Княз Фердинанд дойде в България с доста голяма свита и прислуга. Всички бяха чужденци: французи-свитата, маджари и немци — прислугата. По-после, след година-две, той замени прислугата с българи, а още по-сетне изпроводи да си отидат и французите. Направи това по мотиви от чисто стопански характер, по-малко да е тежестта върху цивилната листа. Чужденците му струваха по-скъпичко, по-големи заплати получаваха, по-добра храна трябваше да им се дава, затова в двореца полека-лека се настаниха пирдопчани. Не само защото са по-интелигентни и възприемчиви, ами и защото намериха поддръжка. Още от времето на княз Александър бе останал в двореца един пирдопчанин, той доведе роднини, приятели, съседи. Избръснаха онез пирдопчани мустаки, бради, облякоха ливреите, фраковете — не мож ги отличи от немци и французи. Обядваше прислугата отначало в двореца, от дворцовата кухня, ала интенданството по-после намери по-добра сметка да бъдат всички абонирани в един близък до двореца ресторант. Чувах един ден от майор Добнер^[26] какво пирдопчаните не останали доволни от ресторанската храна. Чудеше се почтеният маджарин на таз требователност (взискателност) у българската прислуга [...]. [107] Някои от тез пирдопчани-слуги впоследствие спечелиха особено благоволение от страна на Фердинанда, даже и интимността му. Чрез това сполучиха да припечелят добър имотен. Един такъв е Анков.

Строен, красив войник от конвоя, той биде взет още от княз Александър за прислужник в кабинета му. Завари го в двореца княз

Фердинанд, хареса го, задържа го на същата работа. По-после тоз Анков стана имотен човек, направи 2–3 хубави къщи, стана тъст на многоизвестния впоследствие Фердинандов любимец Вайх^[27].

С външността си, с държанието си княз Фердинанд импонираше на хората. Особено върху тез, които имаха случай да го виждат и беседват с него не толкова често, а още повече върху чужденците. Оттук и широко разпространеното мнение за него като за мъдър владетел и тънък дипломат. Пленяваше, подкупуваше хората с държанието си, с външността си, а понякога и с жестовете си. Нямахше чужденец (говорим за първите години от князуването му), който да е бил удостоен с аудиенция и да не е изнесъл най-отлични впечатления. Особено пък вестникарите, хубавите впечатления, на които ставаха превъзходни от широкото гостоприемство на Фердинанд, понякога и от обичайните в случаите субсидии. Приеме някого на ауденция, [108] поговори за едно, за друго, а очарованият кореспондент пълни вестника с дълги колони за дълбокия ум за отличните дипломатически способности на българския владетел. Държеше много княз Фердинанд на тез си дарби, обичаше понякога и да се похвалва с тях. Дълбоко бе убеден, че е голям дипломат. Помня с каква радост ми четеше един ден кореспонденция в някой си немски вестник, в която се сравнявали двамата първи български владетели — Александър и Фердинанд. Първият, казваше се, имал пълководчески дарования, вторият — тънки дипломатически способности. Радостта от тоз отзив бликаше в лицето му, в цялото му същество. Как щяха да вярват грядущите поколения в тез купени с лъст и гощавки отзиви, ако не бе опропадена България от тоз голям дипломат!

Генерал Фичев^[28] бе в свитата на Фердинанд, кога припознатият за цар български владетел отиде в Париж да се представи. Поразен бил почтеният генерал от надпреварванията на френската аристокрация и първите сановници на републиката да се удостоят с вниманието на Фердинанда. Разбира се, тук е имало влияние и друго обстоятелство, освен качествата на Фердинанда — роднинството му с едновременния френски кралски дом. В неговата фигура, тъй прилична на Бурбоните^[29], френците си напомняли за царя-слънце!

Драган Цанков и той бе ходил в Петербург да съпровожда княз Фердинанд след помирението му с Русия. В Зимния дворец, при тържествения прием, на който присъствувал и той, Драган Цанков,

[109] българският княз таквоз великолепно впечатление извикал в присъстващите, че император Николай бил забравен. Погледите, вниманието на всички било погълнато само от великолепия Фердинанд. Демократа Цанков, личен негов враг, и той не се удържал да каже: „Туй го разбирам цар!“

Очите на Фердинанд са възсини или синьо-зелени, очи на северен човек. В тях гори пламъче остро, не съвсем приятно, пронизващо. Особено кога иска да фиксира човека, или кога се сили да открие (покаже) неразположението си към тебе. Свие дългите мигли, изкриви погледа си, игла като че те пронизва. Често си служи Фердинанд с тоз остър, зъл поглед.

Кожата на Фердинанда бе нежна, прозрачна — кожа на чистокръвен аристократ. Пръсти — дълги, нокти — остри, всякога изгладени, изчистени, грижливо маникюрирани. Като че му беше голямо удоволствие да се радва на дългите си пръсти, с острите гладки като огледало нокти. Особено пък когато върху тез нежни, красиви пръсти нанижеше скъпоценните пръстени с бляскави разноцветни камъни.

Брилянти по пръстите му никога не видях. Само скъпоценни камъни: рубини, изумруди, редки сапфири. По всички четири пръста трупаше пръстени. По три, по четири на пръст. Цялата му ръка гори от блясъка на великолепните камъни. За да ги показва на публиката, държи големия пръст под скута на мундира си, а другите — над него. Сочи ги към събеседника си, често ги попогледва, радва им се, играе с възхитителния [110] отблясък на красивите драгоценности. Знае княз Фердинанд историята на всеки свой пръстен. Кой от кого е подарен, на кого някога си бил собственост, как попаднал в ръцете на майка му, баща му или сестра му, кога са го преправяли и пр. и пр. Меняваше тез пръстени, кактоменяваше дрехите си. С едни и същи не излизаше във всяко време на деня. Виждаше се — имаше ги безчислено множество. Обичаше да гледа и у други хора красиви пръстени. Разбра това свитата му, адютанти, ординарци, секретари, писари, та захванаха и те да се труфят с пръстени. От свитата таз мода мина и към другите приближени до двореца. Дори Стамболов и Петков, които допреди идването на Фердинанд бяха се смели презглава, ако видеха мъж да носи пръстен, и те взеха да турят такива, било подарени от княза, било купени със свои пари. Не ще и дума за дамите.

Истински царска стойка имаше Фердинанд. Царственост не само външна, в облекло, в труфене, в обноски, в навици и привички, но и в отношенията си към хората. Впрочем, да се ограничим малко. Вън от тържественостите, от приемите и аудиенциите, в кръга на по-близките и по-долния негов антураж, царствеността му изчезваше. Често се гневеше, караше се, хокаше, дори понякога псуваше. В първите години псуваше по маджарски. Друг да напише дали в последните не се бе научил на български погръжни.

Неспокоен, лек и темпераментен. Дълго да се съсредоточи на една работа, върху една мисъл не можеше. Даже кога подписва указите, не всякога се интересува да знае за какво се касае указа, какво подписва. Види ли много натрупани на писалището книжа за подписване, мръщи се, чумери се, остро демонстрира [111] неудоволствието си от това.

Цял живот Фердинанд прекара в движение. Съмнявам се, че няма да кажа истината, ако река, че той по-голяма част от времето си прекара във файтони, вагони, параходи. Кога не можеше да излезе вън от България — скиташе се из нея. Предлог си намираше — да изучава страната. Никакво изучаване! Нито за поминъка на хората се интересуваше, нито за желанията, чувствата и нуждите им. Просто се скита, без цел, без нужда и какви-годе намерения. Защото не му се стои на едно място. Понякога казваше, че мрази София и гражданите ѝ, които тъй също, според думите му, го не обичали. В такъв случай бягаше в Пловдив. Там бил той много доволен, защото хората били други. По-малко партизанство, по-големи симпатии към него. Мисля, отчасти бе прав: там имаше повече гърци, а те му се по-харесваха от българите. По му се харесваха и турците. Аз туй имах случай няколко пъти да го констатирам. Осторожен бе в туй отношение, пазеше се. Ако речеше да разкрие истинските си чувства към народа, който го избра за свой владетел — надали щеше да го запази дор и Стамболов. Софийските дами обясняваха продължителното му стоене в Пловдив с пристрастието му към красивите гъркини. Може би да не бяха съвсем далеч от истината. Трябваше да има нещо. Госпожите по-лесно научават таквиз работи. По повод на честите пътувания на княз Фердинанд един наш публицист бе писал, че имало някаква си модерна болест, *мания за скиторене* и че и князът ни [112] бил страдал от нея. Не зная дали има такваз болест, но ако я има, сигурно

Фердинанд е бил заразен от нея. Не вярвам да има подобна болест у хората, не я допускам и у Фердинанд. Човекът пътува, скита се нагоре-надолу, защото няма сериозен ум да се залови за мъчна и отегчителна за темперамента му работа. Отгдето ще има тази способност и наклонност към положителен и сериозен труд? От баща му, от дядо му? Ами че и те имали толкова нужда от труд, колкото и техният потомък. Отгдето тогава у тази категория хора ще се явят способности към сериозен труд?

От думите на самия княз Фердинанд аз си съставих ясно мнение за характера на учението му в младини. Не с усидчив (упорит) труд, не с мъка, а с приятни развлечения той е добил всичко, което съставлява у него запас от знания. И езиците му, и науките му, та че и специалността му по орнитологията.

Тъй се учат всички князе, така се учил и Фердинанд.

През 1888 год. бях във Виена. В хотела, дет бях спрял, идва да ме търси един господин. Моли ме да съм изходатайствувал от българското просветно министерство да го приемат в някоя гимназия за учител. Когато го попитах какъв мотив мога да туря на ходатайството си за него, чужд на страната ни човек, той ми се препоръча като редактор на съчиненията на княз Август, Фердинандов брат, станал известен по туй време в австрийската литература с описанията на пътешествията си.

Измежду големите аристократи в Европа не е само княз Август^[30], който [113] си е спечелил славата на учен човек и писател чрез чужд труд.

Да ме извини читателят за отклонението. Думата бе за страстта на княз Фердинанд да пътува. Много, неуморно, безспирно пътуваше. Четеш в сутрешните вестници, че заминал за Кричим, във вечерните — за Варна, а след ден-два — за Европа.

Спомням си при този случай стиховете на Пушкин за Александър I^[31]:

„Всю жизнь провел в дороге,
и умер наконец в Таганроге.“

Фердинанд още не е умрял, жив и здрав е. Но не пътува, нито се скита по разните курорти. Присмиря, както присмиря и България.

Казано е в Писанието: „Нищета мужа смиряет“.

Алчен за богатства Фердинанд не бе. Наистина, много пари той струваше на България, с мнозина министри се скара за тез пари. Не ги обаче искаше, за да ги има. Трябваша му, за да купува с тях лукс, блясък. Както риба без вода, тъй и той без блясък не можеше. Природата му бе такава. Едвам дойде в България, залови се за преустройството на двореца, не му хареса старият турски конак, с който княз Александър се задоволяваше през цялото си князуване. Тесен му се видя и починът да го преустройва, разширява. Танцувален салон нямаше — построи го; отделение за княгинята липсваше — добави го. Подзидва го, надстройва го, украсява го — похарчи много повече, отколкото би похарчил, ако направеше съвсем нов. Всяка година се гласуваха по [114] няколкостотин хиляди за преустройството на двореца и пак не можа да го направи такъв, какъвто желаше да го види. За най-малки неудобства сипеше пари, за да ги премахне. Мишка някаква се завъдила в кабинета му, скрибуца му, безпокои го. Не взема капан или котка да я улови, а пише във Виена да му проводят някой си прочут навремето си мишкоизтребител. Видях почтения немец как обикаляше дворцовите стаи, разглеждаше подовете, стените: търси дупките на мишките. За таз служба на един обикновен български котарак се платиха няколко хиляди лева, за идване от Виена и за връщането му. Изтреби ли мишките — не зная. Не чух повече оплаквания от тях.

Вътрешността на двореца през Фердинандовото царуване наистина бе докарана до голяма изисканост. Може в другите дворци да е имало несравнено по-голям блясък и разкош, ала за България той бе много. В такъв дворец естествено не можеше да се влиза как да е. Трябваше и дрехите да отговарят на дворецовото великолепие. Оттук — скъпи рокли, разкошни тоалети, с вкус ушити фракове. Време на блясък и велелепие — Фердинандово време. И как то прилегна на синовете на българските занаятчии, селяци и попове! Като че в таз обстановка бяхме се родили, расли и остарели.

Хубаво време, младо време! Где го то? Отлетя както отлетя и Фердинанд. Спомняме си сега за него като за приятен сън. Навярно и Фердинанд, усамотен в Кобург, оставен от свита, деца и близки, спомня си туй хубаво време, когато...

[115] Не държеше пари Фердинанд, пръскаше ги без милост. Пръскаше ги за пътувания, придружаван от внушителна свита, за подаръци, за награди, за всичко туй, дет можеше да накара хората да говорят за българския владетел, за щедростта му, за великолепието му. Ордени, пръстени, карфици, браслети сипеха се на ляво и на дясно. Дава на велможи, дава на чиновници, на вратари, та че и на готвачи. Дава с шепите, пръска [...].

Затова цивилната листа, колкото и да я увеличаваха, никога не покриваше разходите на Фердинанд. Всякога се сключваше дворцовият бюджет с дефицит. Та и как ли другояче, когато се поддържаха дворци в София, във Варна, във Враня, в Ситняково^[32], в Бистрица^[33], в Пловдив, та че и ловджийски дом в Кричим?!...

[1] Паприков Стефан (1858–1920) — генерал. Началник-щаб на Западния корпус по време на Сръбско-българската война. Министър на войната (1899–1903), министър на външните работи (1908–1910). ↑

[2] Паница Коста (1855–1890) — майор, политически и военен деец. Член на Българския таен централен революционен комитет, осъществил Съединението. Организира неуспешен заговор за сваляне правителството на Ст. Стамболов и изгонването на Фердинанд от България (1890), осъден на смърт и разстрелян. ↑

[3] Панов Олимпий (Гълъб) Спиридонович (1852–1887) — майор, националреволюционер, русофил. Член и секретар на БРЦК в Букурещ (1872–1878) от умереното течение. За участие във въстанието за събарянето на регентството (Русенския бунт) заедно с Ат. Узунов е разстрелян. ↑

[4] Демократическа партия — основана през 1895 г. от каравелисткото крило на Либералната партия. Ръководител — П. Каравелов, а от 1902 г. — Ал. Малинов. В началото е дребнобуржоазна партия, към 1912 г. — буржоазно-либерална партия, представителка на средната търговско-индустриална буржоазия, която провежда политиката на буржоазния реформизъм и „социалния мир“. След Първата световна война се свързва с чуждестранния финансов капитал и става крепителка на фашистката диктатура. Разтурена след държавния преврат на деветнадесетомайците (1934), възстановена през 1945 г., тя се саморазтурва през 1947 г. Участва в управлението през 1908–1911, 1918 и 1931–1934 г. ↑

[5] Следват спомени за К. Паница на л. 60–73 от ръкописа, които са публикувани вече веднаж от автора в неговите „Спомени 1864–1887 г.“, София, 1939 г. ↑

[6] Стоянов Дждедев Захари (1850 или 1851–1889) — националреволюционер, общественик и писател. Либерал от радикалното крило, обявява се срещу суспендирането на конституцията от Александър Батенберг. Председател на Българския таен централен революционен комитет, който подготвя и извършва Съединението. След 1885 г. застава на позициите на едрата либерална буржоазия и влиза в партията на Ст. Стамболов. Депутат и председател на V Обикновено народно събрание (1888–1889). Един от основателите на органа на Народнолибералната партия в. „Свобода“, Автор на „Записки по българските въстания“, на биографични книги за Хр. Ботев, В. Левски и др. ↑

[7] Павлов Христо — председател на Върховния касационен съд. ↑

[8] Живков Георги Атанасов (1844–1899) — политически и обществен деец, националреволюционер. След Освобождението е председател на IV Обикновено и III Велико народно събрание. Член на регентството (1886–1887), министър на просветата (1886–1893). По почин на Живков се създава закон за народното просвещение, основава се Висше училище в София. ↑

[9] Набоков П. — капитан, организатор на въоръжената чета в Турция, която през 1887 г. премина в България, с цел да събори правителството на Ст. Стамболов. Заедно с четата на капитан П. Боянов бива разбит и убит. ↑

[10] Боянов П. — капитан, организира въоръжено въстание срещу режима на Стамболов в Ст. Загора, Чирпанска, Търновосейменска, Сливенска и Казанлъшка околия. Разкрит, заедно с четата се връща в Турция, за да мине после наново в България с четата на капитан П. Набоков. Предизвестено, правителството на Стамболов разгромява четите, а ръководителите й падат убити. ↑

[11] Пазвантоглу Осман (Пазбан заде) (1758–1807) — турски независим феодален владетел на Видинска област, водил успешни военни действия срещу централната власт до 1800 г. ↑

[12] Сарафов Михаил Константинов (1854–1924) — националреволюционер, общественик и дипломат. Министър на

народната просвета (1880, 1881), министър на финансите (1884, 1902–1903), министър на вътрешните работи (1901–1902). Дипломатически агент във Виена (1903–1909), пълномощен министър в Цариград (1909–1912), Дописен (1881) и редовен (от 1884) член на Българското книжовно дружество. Автор на научни трудове по статистика и финанси. ↑

[13] Славянска беседа — театрален салон, построен от д-во „Славянска беседа“ през 1891 г. на ъгъла на улиците „Раковски“ и „Славянска“. От 1892 г. до откриването на Народния театър (1907) в него играе драматичната група „Сълза и смях“. ↑

[14] Лазаров — архитект. ↑

[15] «Св. Крал» — днешният катедрален храм «Св. Неделя» на площад Ленин в София. ↑

[16] Текстът е предаден според оригиналното писмо, приложено към ръкописа на л. 320–321. В самия ръкопис на спомените на л. 174–176 са допуснати някои неточности. ↑

[17] Йонов Юрдан — депутат и квестор на XIII Обикновено народно събрание. ↑

[18] „Мир“ — орган на Народната („народняшката“) партия (1906–1919) и на Обединената народно-прогресивна партия (1920–1922). От 1923 г. е издание на а. д. „Мир“ (след образуването на Демократическия сговор). Консервативен русофилски, а после англофилски вестник. По време на Втората световна война, при условията на цензурата, има тенденция срещу германската агресия и за антифашистката коалиция. ↑

[19] Стоянов — поручик, ординарец на Фердинанд. ↑

[20] Маджаров Михаил Иванов (1854–1944) — политически деец, русофил, публицист, член на Народната (Народняшката) партия, а от 1923 г. — сговорист. Директор (министър) на финансите на Източна Румелия, подпредседател на V Велико народно събрание, министър на обществените сгради (1894–1899), на вътрешните работи и народното здраве (1913), на войната (1919) и на външните работи (1919–1920). Редовен член на БАН. Автор на трудове върху политическата история на България. ↑

[21] Радев Александър (1864–1911) — юрист, политически деец, доцент по византийско право в Софийския университет. Министър на

правосъдието (1901–1902) и министър на народната просвета (1902–1903). ↑

[22] Агура Димитър (1849–1911) — професор по история, декан и ректор в Софийския университет. Министър на просветата (1883). ↑

[23] Гешов Иван Евстратиев (1849–1924) — политически деец, банкиер, книжовник и публицист. Член и председател (1898–1924) на Българ. книжовно д-во (БКД) и БАН. Председател на Областното събрание и Директор на финансите в Източна Румелия (1884–1885) и на БНБ (1887). Министър на финансите (1886, 1894–1897), министър-председател и министър на външните работи (1911–1913). От 1901 г. възглавява Народната партия, а от 1920 г. — Обединената народно-прогресивна партия. След Деветоюнския преврат (1923) преминава в Демократическия сговор. ↑

[24] Петрова-Чомакова — придворна дама. ↑

[25] Георгиев Недев Евлоги (1819–1897) — крупен търговец и банкиер в Галац и Букурещ. С брат си Христо оглавява партията на „старите“. Завещава 6 млн. златни лева за строеж на Висше училище в София (днешния Софийски университет). ↑

[26] Добнер — майор, комендант на двореца. ↑

[27] Вайх — шофьор и хаус маршал при Фердинанд. ↑

[28] Фичев Иван Иванов (1858–1931) — генерал, началник-щаб на армията (1910–1914), основател на Военната академия в София, взима активно участие в Балканската война. Министър на войната (1914–1915), пълномощен министър на Букурещ (1921 и 1923). Дописен (1898) и действителен (1900) член на българското книжовно дружество. ↑

[29] Бурбони — клон от френската кралска династия Капетинги. Разклонения на Бурбоните са управлявали в Испания, Неаполитанското кралство и Парма. ↑

[30] Август Сакс-Кобург-Готски — брат на Фердинанд. ↑

[31] Александър I Павлович (1777–1825) — руски император (1801–1825). ↑

[32] Ситняково — царски дворец в Боровец, Самоковско. ↑

[33] Бистрица — село в Софийско. ↑

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ПЪРВАТА СВИТА НА ФЕРДИНАНД

[196] Княз Фердинанд дойде в България с готова свита, подбрана още във Виена. На чело на таз негова свита стоеше граф Грено^[1] (Grenaud), първият маршал на Фердинандевия двор. Той бе вече старец около 70-годишен, едър, представителен господин. Казваха, че през време на Наполеона III той бил префект в Лион, виден привърженик на роялистите. Види се, от тез времена той е близък на орлеаните и чрез тях на княгиня Клементина. Трябва да е било семейството Grenaud под покровителството на княгинята, защото когато тя дойде в България, доведе със себе си г-ца Грено, в качеството на аташирана към нея дама. Дойдоха по-после и братята на г-цата, на които временно бе поверена някаква си длъжност при двора. Впрочем те кратко време останаха тук. Един си замина за Париж сам, доброволно, а другият по причина на един малък скандал, за който на друго място говорим.

Граф де Грено бе типичен представител на времето си, на расата си, на съсловието си. Обичаше да похапва и да посръбва добре, да се носи всякога с вкус, да бъде безгрижен, весел, галант с дамите, да тананика куплети от кафешантанския репертоар, да разказва анекдоти от живота на френските салони и много други свойствени на времето и възпитанието му навици. Годинките и напредналата му възраст като че нищо не му шепнеха. А може и да са му шепнели, ала той не ги слушаше. Тъй трябва да е било, защото графът умря от разрыв на сърцето още на втората година след Фердинандовото дохождане в България.

Граф де Грено нямаше абсолютно никакво влияние върху княза, пък аслъ и не се интересувахе [197] от нищо в България.

Аз не чух никога княз Фердинанд да потърси мнението на графа по някой въпрос. Оказваше му уважението и почитанието, което заслужаваше и от туй бе доволен графът. Към г-н „Щамболов“ графът имаше особена симпатия, обичаше след дворцовите динета (обеди) да

беседва с него, да му разказва подвизите си между женския свят в Париж и в Марсилия.

Ако някой български историк някога пожелае да се порови в архивите на българския дворец, той няма да намери името на първия маршал, както го произнасяме: защото той се подписваше ГРЕНАУД. Колкото и да обяснявах на почтения граф, че трябва да се подписва ГРЕНО, той не отстъпи. Дали не от опасение, че някога си знаменитият род Orenaud може да бъде смесен с друг някой буржоазен Orenot. Кой може да долови интимните мисли на такъв важни особи?

Погребението на първия маршал не стана без един малък неприятен инцидент за българското висше чиновничество.

Бяхме се сбрали в долния вестибюл на двореца една значителна група чиновници. Заповед имаше от министерството и аз да отида да присъствувам при износа на тялото. Защото бе делничен ден и защото българското чиновничество не бе още навикнало на новия строг дворцов етикет, отидохме кой както беше облечен. Един в редингот, други във вестони, със сака, а имаше и в светли костюми. Князът, като ни видя, остана смаян от таз небрежност към дворцовия обичай.

— Боже мой, тез хора ще вземат с нощни халати да посещават двореца ми!...

— Г-н Вернаца^[2]! — обърна се той към левантинеца Вернаца, тогавашен редактор на френската кореспонденция при външното министерство. — Вий поне сте европейец!... Вий трябва да знаете как да се явите в двореца на погребение!...

[198] Княз Фердинанд имаше остър, креслив глас. А кога бе разгневен, виковете му режиха ухото на човека.

Ний рукнахме към изходната врата. Избягаха и тез, де бяха дошли с фракове [...].

До Фердинандовото идване в България надали в София имаше повече от 5–10 франи дрехи. Драган Цанков отиваше в двореца при княза Александър с шаячени дрехи. Каравелов — с обикновен редингот, но всякога очистен от праха. Също тъй отиваха на аудиенция и другите министри. Княз Александър не обичал да прави въпрос за такъв дреболии. Не такъв бе новият ни господар. При него не можеше да се пристъпи дворцовия праг без условеното от обичая облекло.

По-горе казахме, ще го повторим пак — така ми дойде на перото семейството Грено бе свързано с българския двор не само чрез граф

Грено. Мадемоазел Грено, по-после г-жа Станчова^[3], дълго време служи около българския двор. Тя дойде изпървом в България като фрейлина на княгиня Клементина. Слабичка, сухичка, на вид не представителна, но с рядка живост в говор, в мисъл, в държания. По-после ний я познахме като доволно енергична, умна и амбициозна г-жа. Службата ѝ на първо време бе, чрез рога да предава на глухата стара княгиня думите на тез, които ѝ се представляваха. Тя е придружаваше навред в пътуванията ѝ, в посещенията ѝ, в аудиенциите, които даваше, във всички ѝ външен живот. Случи се така, че частният секретар на княза д-р Станчов залюби младата графиня, споразумяха се, венчаха се. Сватбата стана обаче не без скърцане от страна на родителите [199] на младоженеца. Странно им се виждаше как така един българин да вземе графиня [...].

Князът се оплаква още от роднините на Д. Станчов. Натяквали му били, защо почернил сина им, като го накарал да се годи за г-ца Грено. Хората погледнали на таз работа съвсем с българско око. Така впрочем погледнаха не само родителите на Д. Станчова, но и цялото софийско общество. Новината за годежа ги изненада като много значителен дворцов скандал. Говореха разни измислици, шушукаха, подиграваха в разговорите си Станчова и роднините му. Какво не може да приказва злият български език, особено тоз на българските госпожи от онова време?...

Неню Яни, бащата на Станчова, натякваше на сина си, че той хвърлял срам на къщата им. Майка му, сестрите му по цели часове плачели за брата си, който се бил зачервил. А. Д. Станчов всички тез домашни сърдитни ги носел в двореца, обаждал ги на княза.

Между това работата беше много естествена. Графиня Грено не беше грозна мома, при това с рядка интелигентност и голямо остроумие, а Д. Станчов млад човек. Много ли [87] трябва да се залюбят, особено кат живеят под един покрив?

Виждаше се по всичко, че Станчов беше влюбен в графинята, а тя обичаше ли го, то е нейна работа. Княз Фердинанд прекалено ревностно залягаше за тоз брак. Така той обяви годежа при една тържествена обстановка по време на едно дине. Стана прав, станахме всички на крака с чаши в ръка и изслушахме речта му. Говори за ума, за рода и високото образование на графинята, спомена за

способностите и бляскавото бъдеще на Д. Станчов и предрече най-честит живот на годежите. Извикахме всички „ура“, „да живеят“!

Новината още на следния ден обходи града, заприказваха, заклюкарствуваха всички. Не направи изключение и Стамболов. Срещам го в банката. Там бе и Свирчу.

— Имали сте годеж — дума и се хили Стамболов.

— Не, годеж нямаше, а имаше обявяване на годеж. Обручението (годежът) било станало във Виена.

— Все едно, пили сте шампанско, викали сте „ура“, „да живее“!

— Пихме, викахме, какво от това?

Той се смее през глава, смее се и Свирчу. После тури пръста на устата и заговори за друго.

[199] И преди сватбата клюкарите, особено клюкарките, бяха взели многозначително да разменяват приказки за тоз брак и да си шушукат. Туй смущаваше старите хора. При все туй, както казах, сватбата стана. Г-жа Станчова, умна, тактична, високо образована, много спомогна на съпруга си във високите постове, които той заемаше, служейки по дипломацията. Казват тя много усилия полага, било направо, било чрез мъжа си да склони княза да мине на страната на съглашението в голямата война. Фердинанд останал непреклонен.

Г-жа Станчова имаше двама братя, в първите години от Фердинандовото князуване те често поидваха на гости в българския дворец. Гостуваха по дължко, понякога с месеци. Мисля даже, че за да се оправдае субсидията, дет им се даваше, поверяваха им се някои вътрешни длъжности-синекури. Единият, по-младият, прекара в България почти цяла година. Прекъсна гостуването си поради един скандал, който причини много шум и приказки между софиянци и в Пловдив.

Дворът в онез времена прекарваше по няколко зимни месеци в Пловдив. Там ставаха балове, приеми, там се веселяха. Някои от по-известните гръцки дами, напук на софиянки, станаха драги гости на българския двор. Тук прекарваше зимата (1892 г.)^[4] и старата княгиня Клементина с новата си фрейлина г-жа Мария Белчева. Един ден младият парижанин, младият Грено, вмъкна се в стаята на Белчевица с пълна увереност какво тя [200] ще се хвърли в обятията му, но излязло друго — крясък, сълзи, сърдития и оставка. Какви извинения не последваха от страна на княза! Нищо не помогна. Г-жа Белчева остана

непреклонна и напусна службата си при българския двор. Младият граф се оправдавал с туй, че бил предизвикан, т.е. че му дали повод да се надее на взаимност. Кой знае? Може да е лъгал, а може и да е казал самата истина.

От подобен характер сърдитни между българските дами в първите години на Фердинандовото князуване често се случваха. Завист поради прекалено внимание на някои, по-ценен подарък на мъжа или на нея, по-честичко канене в двореца — на тез подобни причини често разпалваха неугасими вражди между софийските дами, които се мислеха достойни за височайшето внимание. Интриги, клюкарства, надсмивания без край. Естествено тез, които по една или друга причина не се удостояваха с внимание от високото място, оставаха си най-честните и най-почтените.

В първите години от идването си в България княз Фердинанд обичаше да прекарва в Пловдив. Намразил бе, както ми разправяше, София заради многото русофили в нея, зарад партизанството ѝ [...]. А там, в Пловдив, хората изглеждали добродушни, ласкави и вежливи към него, нямало партизански бяс, нямало клюкарство. Може да е било тъй, както казваше младият княз, а може да е имало и други причини. Мож ли намери извора на хорските симпатии и антипатии?... Трябва да беше от завист, дето българките тогава разправяха много скандалиозни приказки за князовото предпочитание към Пловдив. Казваха, например, [201] че когато някоя от пловдивските госпожи отивали в двореца на „цай“ или на представление пред старата княгиня, те бивали въвеждани в друга стая. Тез секретни и чести представления ставали със съдействието на сръчния Аврадалиев^[5], началника на дворцовата полиция, сам пловдичанин. Приказваха тогаз, че не били само гъркините, които сбърквали вратата и влизали не в онези стаи, дет се давал „цай“. И българки имало такива, и от много познати семейства.

Случай е тук да кажем и други причини за предпочитанието на Пловдив пред София. През всичкото време, докато имах достъп в двореца и можех да следя княз Фердинанд, аз забелязвах в отношенията му към гърци и турци, както вече споменах, много по-голямо съчувствие и симпатии, отколкото към българите. Криеше той тез чувства, но понякога избликваха, без той да ще.

[222] След смъртта на граф Грено за дворцов маршал дойде друг френец — граф Форас. Старец, 60-годишен, той имаше изгледа по-скоро на професор, отколкото на дворцов службаш. По всичко личеше, че той бе от изгладнените френски аристократи, дошъл в България, за да изплати някои дългове или пък да спести някоя друга пара за по-черни дни, отколкото бе видял. Аслан, един скитник левантинец, който бе спечелил доверието на княза, за което бе назначен дворцов итендант, бил ходил на гости у графа в Южна Франция, посетил шатото (замъка) му, обходил лозята и маслините му, запознал се с живота му и разказваше за него:

— Графското му имане не е по-голямо от туй на един пловдивски чорбаджия. Такъв е и животът му. Искудност навред. Мобили, постилки — всичко вехто, изтрито, останало от минали величия...

Г. Аслан се чудеше как се мери графското достойнство с таква беднота. Той не би носил високия титул.

Тъй мислеше левантинецът, ала френецът скъпеше аристократическото си произхождение повече от всичко на света. Той бе написал два тома за гералдиката (гербовете) на аристократически френски родове. Даде ми ги с условие непременно да ги прочета. Прегледах няколко страници. Ред панагирици (славословия) на множество френски контове (графове), маркизи, шевалета (рицари). Какви възторжени похвали! Мина ми през ума злостно подозрение: не пишеше ли изпадналият граф тез словословия за собствено утешение!... Граф Форас новите френски аристократи, тез от Наполеоново време, не признаваше, държеше за старите, от Бурбонските времена, измежду които бе сам.

А как се смиряваше унижаваше тоз беден граф пред княза! На никого от българите княз Фердинанд не си позволяваше таквиз груби хоканици, каквито отправяше към бедния граф. И пред всички, пред цялата свита. Един ден не бе харесал ястието.

— Докога, любезни графе, ще ме храните с тез мръсотии? Вий за всичко мислите, само не за туй, за което Ви държа...

Тонът, крясъкът, погледът бяха съкрушителни. Всички на трапезата изтръгнахме. Бедният граф! Разтрепера се като лист, блед, изплашен, той мърмори нещо за свое оправдание.

Таз хоканица бе в Калоферския манастир. Кметът, който бе на трапезата, мой съсед, ми прошепна:

— Аз на ратая си не смея да викам така.

Не можа за дълго време да запази доходната си служба бедният граф. В 1894 год. той напусна София. Казваха, защото бил против прекръстюването на княз Борис^[6]. То не можеше да бъде истина, защото графът имаше такваз остра нужда от голямата маршалска заплата.

[201] Друг важен придворен чин бе шамбеланът (камерхер) граф Бурбулон, 25-30-годишен господин, с женоподобно лице. Той, както старият Грено, никак се не интересуваше от българските работи. Теглеше го него Париж, със своите театри, вариетета, кабарета. Как често въздишаше за тях! Явно личеше, средствата му бяха кратки, инак за какъв бяс ще стои в полудивата България? Не можеше да противостои на голямата притегателна сила на милата Франция. В първите години вземаше чести отпуски, а по-после съвсем се изгуби от дворцовия хоризонт.

В княжевата свита не фигурираше най-умният, най-важният Фердинандов съветник фон Лаабе^[7]. Той бе човек с напреднала възраст, към 70 години. Всякога важен, с умни сериозни светли славянски очи, които изпълват човека със симпатия и дълбоко уважение. Речта му — спокойна, енергична [202] каквато бива у умните хора, у тез, които знаят достойнството и цената си. Правеше впечатление на стар, опитен воин. Трябва да е бил такъв, макар и да не се титуловаше с никакъв войнски чин.

Говореше фон Лаабе на едно наречие, нито сръбско, нито словацко, някаква смес от близки славянски езици. Трябва да е бил родом словак, макар да минаваше за чистокръвен немец.

Към него княз Фердинанд се отнасяше с извънредно уважение, не тъй, както към французите. На официални приеми Лаабе се вестяваше много рядко, защото страдаше от ревматизма и подагра, а може пък защото не ги обичаше. Странеше и от обществото на французите. Подчертаваше това много дебело. Познаваше добре историята на Русия, руската литература и често ми отваряше приказка на таз тема. Фон Лаабе бил посредникът между българската депутация, която отиде във Виена да търси княз, и Фердинанда. Той бил дал куража на последния да се реши да дойде в България. Дълго време не остана тука — на втората или на третата година от идването си той напусна двореца. Казаха отишел да се цери, отдето се не върна.

Мене и сега ми се вярва, че тоз човек бе аташиран към Фердинанд от австрийското правителство, като негласен съветник и ръководител на младия княз.

Майор Добнер бе единственото военно лице, което придружи от Австрия новия ни княз. Казваха, той командувал ескадрона, в който бил служил Фердинанд. Австрийският майор не може да усвои нашата военна служба, за да може да [203] остане в българската армия. Бяха го назначили комендант на двореца, ала и тук не може да служи, езикът не научи. Получаваше си заплатата от военното министерство, като български офицер. Княз Фердинанд се теготеше с него, често го хокаше пред всички за най-малки опущения. Изглежда, искаше да го накара да си отиде. Така и стана. Добнер в България, остана само 6–7 години. Дойде в България повторно преди десетина години. Дошел бе да измоли от Фердинанд някаква субсидия. Човекът, поради идването си в България, загубил старшинство и станал невъзможен за по-нататъшна служба. Фердинанд отказа даже да го приеме, камо ли да му даде субсидия. Отиде си нещастникът с проклетия в уста по адрес на някогашния си подчинен офицер.

Слугите на княз Фердинанд дет служеха в двореца му, в кухнята му, в конюшната му, всички бяха доведени от Виена. Някои немци, други маджари. Бръснати, в парадни дни — напудрени, с триъгълни шапки, с позлатени ливреи, те напомняха френския кралски двор, както бяхме го виждали по картини. Звереха се шопите, зверехме се всички софиянци, кат гледахме туй великолепие у княжеските слуги. Кой би помислил тогава, че в тез сърмени форми след 2–3 години ще бъдат облечени селенчета от Пирдопско и Златица? А то стана. Фердинанд един по един изпроводи назад доведените със себе си на първо време служители, замени ги с българи. Едни си отидоха сами, други изпъди той. По-евтино струваха българите. Защо да държи чужденци?

[204] В първите десетина години от идването си княз Фердинанд запази ориенталския салтанат, установен в българския дворец от предшественика му. Една дузина красиви, снажни мъжаги изпълняваха длъжност на телохранителен корпус. Облечени бяха в турско-арнаутски шарени костюми. Широки червени шалвари, пъстри копринени пояси, обшити с дебела сърма елеци, и те от червена материя. Кат статуи се редяха по стълбата тез пъстри фигури в

тържествени дни на приеми или обеда. Всеки от тях държи в дясната ръка кокалената дръжка на големия ятаган, забучен за пояса. Красиво, оригинално, чисто ориенталско. Шеф на таз дворцова гвардия бе бай Христу Карагйозов^[8].

Украсен бе бай Христу с дълги къдрави мустаци, удължени с част от брадата му, която подстригваше така, че да наподобява мустаки. В Турция, а някъде досега и у нас, хората с дълги мустаки се ползват с високо почитане, смятат ги за юнаци, за хубавци. Любопитно е миналото на главатаря на княжеските телохранители. Кариерата си кат гавазин (телохранител) бай Христу бе захванал още в 60-те години от миналото столетие в Русчук, при руското консулство. Отличил се той там в едно обиване с турци. Няколко души от тях били навлезли в двора на руското консулство, гдето било избягало едно със сила потурчено момиче. Бай Христу убил едного от нападателите, а другите се оттеглили. От това — цял дипломатически въпрос! Христу трябвало да бяга от Русе, за [205] да не бъде убит. Избяга в Цариград, гдето го прибра в посолството граф Игнатиев^[9], пак на същата длъжност. През време на войната 1877–78 год. графът води със себе си бай Христу из Русия, парадира с красивата му външност, с оригиналния му костюм. Подир войната бай Христу се предава на княз Дондуков-Корсаков^[10], а тоз последният го остави на княз Александър. Бай Христу бе добродушен, кротък човек. Който му не знаеше миналото, и помисъл в глава му не би могла да влезе, че той е способен да убие човека. Обичаше добре да си похапва, да се попохвалва със славното си минало, да си глади мустаците, да ги къдри, да ги маже с помади. Как да ги не гледа, кога от тях се храни? Гняв и сърдития никак не се вестяваха на благото му красиво лице. Когато обикаляше в първите години България, княз Фердинанд всякога го вземаше със себе си. Туряше го на капрата, при фойтонджията. Селяни и по-прости граждани него вземаха за новия княз, него сочеха с пръст да го показват на децата си. Кой от тез наивни хорица можеше да допусне, че тънкото младо момче, дет седеше зад снажния, мустакатия мъжага е новият им господар? Спре ли някъде княжеският кортеж да приеме поздравите на излезлите да го посрещат — селяни, селянки, жени, деца, заобикалят бай Христу, гледат го, радват му се, а някои тичат и ръка му целуват. Князът стои настрана, радва се и той на бай Христовата популярност.

На стари година бай Христу го сполетя грозно нещастие. Къдри и боядисва мустаците си пред огледалото. Едно от децата му да гътне спиртничето, пламнал спирта, запалва се и пердето [206] около огледалото. Бай Христу посяга да го угаси, но по-голямо нещастие: запалват се и мустаците. Пожарът бил предварен, ала дългите хубави мустаци, гордостта и източникът на бай Христовата прехрана, не останаха. От туй нещастие взе звездата да засяда на бай Христа. Намаля благоволениято към него и след година-две дойде и уволнението.

[205] Телохранилският отряд дълго време не се държа от княз Фердинанд. Той струваше доста скъпичко на дворецовото интендантство, а пък Стамболов, нито друг подир него, не пожелаха да впишат издръжката му в държавния бюджет. Затова един по един бидоха уволнени телохранителите, а най-последно и бай Христу. Старостта предателски му измени, външността му не бе вече така внушителна, че да краси парадната стълба на двореца, както бе едно време. Бай Христу има възможност и време да се оплаква от неблагодарността на княза само няколко години след уволнението си. Скоро се помина, както туй става с мнозина разочаровани от живота заслужили хора.

[206] Бай Христу не бе само декоративна фигура към двореца. Възлагаха му се понякога и обязанности на езекутор. Наистина, редки бяха тез случки, но все ги имаше. Ще обременя вниманието на читателя с един такъв случай. Много е характерен за времето и за новия ни княз.

Княз Фердинанд дойде в България далеч не със съгласието на множеството от народа. Един вид бе натрапен от Стамболова и малка част от интелигенцията, т.е. от чиновничеството. Болшинството гледаше на него като на временен гостенин. По таз причина не всякога и не навред срещаше нужното уважение и почитание, та често се натъкваше на малки неприятности. Не го поздравяваха на улицата, други си подхвърляха по негов адрес двусмислени приказки. В Троян — гледат го втренчено в лицето, нито шапка снемат, нито глава поклащат. По-дръзките и по-нахалните се хият в очите му. Най-добър отговор на туй бе да избягва подобни срещи, но той, като че нарочно, всеки божи ден, придружен от ординареца-офицер и от бай Христа, скиташе из улиците по цели часове. Понякога спира селяните да

приказва с тях, разпитва гражданите, които среща, за имота им, русофили ли са или не, на кого са близки и роднини и пр. и пр. [207] Дълго време той не обръщаше внимание на неприличното държание на срещаните из улиците, но по-после, дали защото се приспособи към средата, в която попадна, или защото някой го научи, той на грубостта с грубост взе да отговаря. Среща един ден пред самото здание на военното министерство одного от близките партизани на Каравелова, но вместо поздрав, получава едно оскърбително фиксиране. Князът го отминава бледен от злост, но бай Христу отплаща на нахала, като с няколко удара го поваля на земята. Вик, крясъци, псувни. Сбира се тълпа минувачи, дохождат и стражари да арестуват виновника. Сеца се той какво го очаква и се изтръгва от ръцете им, а Фердинанд влезе в двореца удовлетворен. Разбира се, благодарността към бай Христа трябва да е била голяма.

Вечерта кога отидох на урок, първата му приказка бе да ме попита какво съм чул за скандала. Обадих му какво съм чул, обадих му и как се е посрещнала таз улична разправия от обществото. Осъдих постъпката на бай Христа.

— Как? И вий порицавате предания ми служител! Да ме оскърбят на улицата, пред очите на толкоз хора, мене, господаря на таз страна, и моите служители да не смеят да ме защитят?!...

Замълчах, защото князът бе силно нервиран, пък и излезе отчасти прав по последствията от скандала. Оттогава никой не посмя да мине край него, без да го поздрави. Които не искаха да сторят това, щом го съглеждаха още отдалеч, кривнуваха в друга улица. Тъй постъпваше дядо Бурмов^[11] и мнозина други русофили. И туй се продължава, докато не стана помирението с Русия и не биде признат „узурпаторът“.

[208] За началник на канцеларията си княз Фердинанд назначи Славчу Тъпчилещов, който бе служил в длъжността частен секретар при княз Александра.

Славчу бе роден в Калофер, син на одного от двамата известни в Цариград български търговци — Тъпчилещови. Учил бе в Роберт колеж^[12] и владееше добре френски, английски, малко немски и всички други езици, които се говореха в Цариград. Образование имаше прекрасно, а нрав и сърце за всякого симпатични. Обичаха Славча почти всички, които имаха случай да го запознаят, защото бе

добродушен, весел, незлобив, откровен, далеч от всяко партизанство и интриганство, обичаше го княз Александър, обикна го и Фердинанд.

В първите години от князуването си княз Фердинанд в много въпроси касателно дворцовия етикет и установените от княз Александър дворцови обичаи се допитваше до Славча, слушаше му мнението, ръководеше се от него. Търсеше му мнението, съветите, указанията, как да се държи в църква, при различни религиозни обряди, при дворцовите приеми, чрез него се запознаваше с гражданите, с по-видните представители на духовенството. Ментор му бе Славчу в много случаи. На вид, т.е. по външност Славчу бе некрасив човек. Висок, кокалест, малко пригърбен, с голо теме, с побелели твърди коси и мустаци, изглеждаше много по-стар от годините си. Приближиш ли се обаче до него, виждаш в лицето му едно старо, симпатично дете. Очи млади, весели, вечно засмени. Странностите му бяха големи, но при все туй те не отблъскваха хората от него, напротив, привличаха ги.

— Аз тоз български народ — [209] казваше той, често половин на шега, половин на истина, в минути на леко докривяване представлявал съм го пред най-високата английска аристокрация във Виндзорския дворец!

И разказва добрият Славчу как той заедно с княз Александра присъствувал на сватбата на Йосиф Батенберг^[13]: как танцувал с някоя си графиня от кралски род; как тя се учудвала, дето вижда такъв елегантен и образован кавалер из България, гдето тя, графинята, мислела, че живеят диваци, черни като негрите.

С веселите, с наивните и добродушните си приказки Славчу бе размивал княз Александра, веселеше и Фердинанда. Може би дълго би се продължила таз сърдечност и таз весела интимност между княза и веселия началник на канцеларията му, ако... ако не бе се оженил Славчу, т.е. ако не бе се оженил за г-ца д'Екзарх.

Читателят може да е чул туй име. Александър Екзарх^[14], казват, бил заслужил някога си с нещо си на българския народ. Тез заслуги бяха му дали права и основания да предложи кандидатурата си за княз на България подир освобождението ѝ. Издал бе и прокламация, в която обещавахе да направи българите тъй охолни и честити, че да могат само с пандишпан да се хранят. Не повярваха българите на тез обещания и не го избраха. Задоволи се бившият претендент с

длъжността префект в Пловдив, гдето добрите му приятели, между които бе Александър Богориди^[15], го бяха настанили, за да се поминува, без да работи нещо.

Живя и се поминува в Пловдив Александър д'Екзарх до [210] съединението между Източна Румелия и България, а кога дойде княз Фердинанд в България, Ал. д'Екзарх бе се вече отказал от претенциите си на българския престол и живееше почти без средства в Пловдив, но с гордостта на някогашен благородник. Разправяше за миналото си, за заслугите си, показваше ГЕРБА си на посетителите. (Той заедно с частицата „де“, която бе прибавил към тъй също измисленото си прозвище, стъкмил бе в Париж и фамилен ГЕРБ!) При всичката таз отдавна замислена сериозна подготовка за големи аспирации действителността накара стария мечтател да се задоволи със скромните желания поне на децата си да види настанени около българския двор. Син му Иванчу^[16] бе сполучил да влезе в княжеската канцелария на една малка длъжност, но и дъщеря си искаше да види недалеч от хубавата мечта, толкоз години галена от него. Стана и тоз сън. Славча Тъпчилещов го сватосаха, ожениха го за дъщерята на едновременния претендент върху българския престол. Стариат д'Екзарх се пресели да живее в София. То се знае кат първи хора, при туй родители на младата г-жа Тъпчилещова, не можеха да не ги канят в двореца на приеми и вечеринки. Той, дядо Екзарх, на 75 години^[17], тя, г-жа д'Екзарх, почти негова връст, еднакво уморени от живота, почти грохнали — нито един случай не изпущаха да не отговарят на дворцовите покани. Не че им беше весело на тез старци да ходят във Фердинандовия дворец, да висят в салоните му, но... положението им ги задължаваше... [211] Какъв щеше да е тоз дворец, салоните, на който се не посещават от първия благородник в страната, от тъста на началника на княжевата канцелария?!...

Бедните старци, колко бяха смешни и колко нерви тровеха на княз Фердинанда!

И сега още ясно виждам тез старци на вечеринките и приеми в двореца.

Стар, прегърбен, с глава увиснала напред, защото врата му бе вече слаб, да я държи права, зяпнал, както е свойствено на старците, за да могат по-свободно да дишат, той се сили с полузатворените си очи да следи движенията на тържествения княз Фердинанд. Гдето мръдне

той — там и дядо Екзарх. Изправи се редом до него, стои, не се мърда. Князът разговаря с някого от гостите си, онзи стои само две крачки настрана. Гледа го Фердинанд изкриво, прекъсне разговора, бързо се отстрани на другия край на салона, или в друг салон, но дядо Екзарх и той крехти, влачи се натам.

Старата Екзарховица — и тя така. Княгиня Клементина бе глуха, приказва през рог. Обикновено сяда на кресло до стената в приемния или в танцовия салон, следи танцовете или разговаря с дамите, които удостоверяваше с вниманието си. Седне някоя дама на приготвеното до княгининото кресло-стол, а старата обърне рога към лицето ѝ. Разговорът трай минута-две, рогът се смъкне, княгинята усмихната клюмне с глава, дамата стане, за да дойде друга на мястото ѝ. Канеше ги една по една г-жа Станчова или друга някоя придворна дама. Тръгне из салона да търси дамата, за която е поръчала старата княгиня, [212] г-жа д'Екзарх се възползува от празния стол, цопне се на него и забъбри нещо. Старата княгиня извие очи, обърне глава насам-нататък, па стане и даде заповед да ѝ пренесат креслото на другия край на салона. Отиде, седне там, ала и две минути не минават, пълзи към нея и г-жа д'Екзарх. Изправи се малко настрана, дебне да намери пак свободен стола.

Колко досада от това на княза и майка му! И колко смях за гостите!

Смешни старци, смешни не само с държанието си, но и по вид, по облекло и тоалет. По всичко личеше нещо ненормално у тез хора. Старата идеше в двореца винаги в съвсем светли рокли, с широко деколте. А защото годините направили вече своето опустошение, сбръчканата кожа на сухия старчески бюст, щедро посипана с дебел слой пудра — напомняше чисто измито овче шкембе.

Бедният старец видя наполовина реализирани отдавнашните си мечти. Княз на България, за какъвто някога си мечтаеше, не може да стане, защо да не тържествува сега в душата си, кога се вижда тъй отличен в българския дворец? Тъй великодушно е отстъпил правата си на друг, по-честит от него!...

Княз Фердинанд подозира туй великодушие у някогашния претендент и не може да удържи яда си. Всякога облива добрия старец с хладен, презрителен поглед.

А какъв зъл е тоз поглед! Пронизва човека до дълбините на душата му.

Свърши се таз комедия с туй, че някогашният претендент на българския [213] трон престана да бъде канен в българския дворец. Обидата е голяма. Честолюбивите старци не можеха лесно да я понесат. Те умряха скоро, навярно с проклетия в уста към хората, които не пожелаха да оценят нито миналите им заслуги, нито доскорошното им великодушие.

Не можа да прости обидата и зет им. Той се формализира, даде си оставката и спря да ходи на служба в двореца. Туй бе много неприятно на княза, мъчно му бе да се лиши от услугите на добрия и веселия Славчу. Праща посредници за помирение, моли, обещава — нищо не помогна. Тъпчилещов стоеше непреклонен. След няколко месеца постигна го и друг удар, който още повече уголеми надутостта му към двореца. Бе се поминала жена му. Запусна се той съвсем, прахоса всичко, каквото бе получил в зестра от покойната си съпруга, продаде и многото драгоценности, дет му бяха подарявани в разни времена и при разни случаи от княз Александър и княз Фердинанд. Живя, пиля, прахосва, докато остана без пул (копче). Тогава само помисли за служба. Дадоха му такваз в Министерството на външните дела. Но и тук не оцеля, дойде д-р Данев за министър и намери, че туй добре уредено министерство можело да мине и без услугите на Тъпчилещов. Уволни го, за да назначи на мястото му някой си свой партизанин. Славчу пак остана без средства. Падна му се само една малка пенсия от 150 лева месечно. С нея трябваше да поддържа себе си и дъщеря си. Тогава неочаквано се появи в тоз гален до тогаз син на съдбата воля и характер, каквито се срещат в класическата драма. Пожертвува се за щастието [214] на детето си. Отиде си в родното гнездо, в Калофер, съблече градското облекло, надяна широки потури, запаса ги с червен вълнен пояс, наметна кожух на рамене, гугла на глава преобрази се цял и заживя скромно, като сетен сиромах, харчеше не повече от тридесет лева в месец, за да може с остатъка от пенсията си да издържа дъщеря си, която бе пратил някъде в Европа за образование. Така прекара 5–6 години в Калофер човекът, който бе танцувал във Виндзорския дворец с графини и принцеси. Дъщеря му свърши образованието си и се завърна при остарелия и изпадналия си

баща. Половин човек бе обаче тогаз Славчу. От излишества в младини и от лишения в старини той залиня, заболя и свърши в мизерия.

Често го срещах по улиците в София, преди да легне в легло. И следа не бе останала от предишния весел и шеговит Славчу. Спомнях си миналото му, „представяването“ българския народ във Виндзорския двор, танцуването му с братовчедката на Едуарда VII^[18], обедите му в разните европейски дворци и пр. и пр. Отидох да го посетя и кога легна в легло. Печатът на смъртта дълбоко се бе врязал в цялата му снага. Обстановка — бедна, съвсем сиромашка. Мебели — почти никакви: един плетен стол, една полусчупена маса и нищо друго. Попитах от що има нужда. Поклати глава, за да отрече, просълзи се и се обърна към стената.

Погребението му бе много сиромашко. Присъствуваха [215] на опелото му в „Св. Неделя“ само роднини и няколко души от безбройните му някогаш приятели. Църквата беше почти празна. Само личното присъствие на княз Фердинанда говореше, че опяват не обикновен бедняк. Личеше, че князът бе дълбоко нажален от загубата на предишния, си добър приятел и службаш.

Славчу Тъпчилещов бе първият в България ДЪРЖАВЕН СЪВЕТНИК, а може би ще бъде и последният такъв. Произведен бе в тоз чин още в първата година от идването на княз Фердинанд в България. Произведен бе формално, с княжески указ, печатан в държавен вестник, както туй става с всички държавни актове, кога се обличат в сила. Подпис на някой министър нямаше. Как стана, че се позволи напечатването, не зная. Мисля, че имаше министерско мъмрене за това към отговорния чиновник при вестника.

Туй Славчово производство причини остра сензация в политическите кръгове, правителствени и опозиционни. Недоволен бе Стамболов, критикуваха, подиграваха се, смяха се всички.

Българската конституция титли не допуска, и туй хич не се харесваше на младия княз. Раждан и расъл в страна, гдето титлите за хората са тъй необходими, както и шапките им, на княз Фердинанд се виждаше много грозно да се обръща към министри, към високи чиновници само с едно господиносване.

Един ден, на урок у него, заприказва той за намеренията си да склони Стамболова и правителството да се въведе институтът за титулованото чиновничество. Говори ми дълго на таз тема, разправя

как било в Австрия, в Германия, във Франция. Дори великият Наполеон не можел да уреди новата си държава без титли [216] и аристокрация, та бил принуден да ги създаде.

— Как би прилягало — каза княз Фердинанд, — да кажеш: маркиз Стоилов, конт Начович!...

— Тез контове и маркизи — думам му — утре кат паднат от власт, кой ще им дава средства, за да поддържат високото си достойнство?

— Със закон трябвало да се уреди всичко! Държавата трябва да им дава средства, все едно дали са те на служба или не!

— Има и друго неудобство...

— ?

— Бащите на много от тези бъдещи маркизи и барони са още живи — едни орат, други са терзии, обуцари, бакали... Синовете им с аристократически титули, а те прости работници.

Позасмя се Фердинанд, но стори ми се, не остана убеден, че на кравата седло не приляга. Дълго време още той обмислюва въпроса, как да насади аристократическите титули сред новите си поданици. Когато по-после се усвои с нашите нрави и особености и видя смешната страна на замисляната си, той я напусна, за да се залови за друга такваз: да създаде ранг за чиновниците. Пръв такъв опит бе държавното съветничество на Тъпчилещов. Кога и тук удари на камък, защото и Славчу стана за смях, пък и дворецът много си изпати от злите езици, Фердинанд напусна съвсем смешната идея да оприличава демократическата България на Германия и Австрия, гдето следите от средновековния аристократизъм дълго още няма да липсват. Той сам се демократизира в някои отношения, и много успешно. Захвана да вика на приближените си: бай Лука, бай Христу, бай Георги и др. Усвои, даже с удивителна охота opakото на българския демократизъм..., т.е. [217] уличната му страна, като да бе расъл на българска улица. Както казах, някои от министрите, към които не благоволеше по една или друга причина, той взе да нарича в интимните си кръгове обидни прозвища: Изгърван заяк (Ив. Ев. Гешов), сойката (Радославов), коконката (Тончев^[19]) и пр. и пр. [...].

[218] Започнах да пиша за интимната характеристика на княз Фердинанд, нека продължа. Да ме извини читателят за

несистематичността на мемоарите ми. Струва ми се, тъй ще бъдат те по-пълни, понеже асоциацията на идеите по-лесно ги възпроизвежда.

Като говорим за свитата на княз Фердинанд, трябва да забележим обща една черта у него. Умни хора, хора с характер и амбиция той не можеше да понася. Той ги гонеше, или те сами бягаха от него. Ето защо през всичкото време на царуването си той не допусна в двореца си умен човек. Един ден му казвам, че Ст. Стамболов не гледа с добро око на Д. Станчов, защото го подозира, че влияе върху княза в полза на консерваторската фракция от кабинета. (Д. Станчов бе шурия на Григор Начович.)

— Малко ме познава Т. Стамболов — рече Фердинанд. — Кога ви се падне случай, обадете му, че аз предпочитам да имам служители в двореца си, а не съветници.

И наистина, всички наоколо му бяха служители. Тез господа, на които потомството ще чете имената при прелистването на дворцовата хроника, не бяха нищо друго, освен служители. Мнение, глас — нямаха. Слушаха и изпълняваха. Генерал Марков^[20], Сл. Тъпчилещов, Д. Станчов, генерал Стоянов^[21], Стр. Добрович и пр. и пр. — всички тез господа бяха истински служители, както той ги искаше. Най-посредствени по ум и по образование, те аслъ и за друга не [219] бяха годни. Пък и да имаха нещо повече у себе си, те, от дълго служене при него, под личния му режим, загубваха това нещо и оглупяваха. Генерал Стоянов бе мой ученик с отлични дарби момче, свърши военното училище пръв. Постъпи ординарец, а после флигел-адютант и в 30-годишното си служене не останаха и следи от предишните му дарования. За него един остроумник бе казал:

— От силенье да държи секрети, той забрави да говори.

И наистина, Стоянов не говореше. Питаш го за нещо, той — хихика, клати глава, мига.

Такъв бе и Добрович. Той пък само се смее. Марков обичаше да говори, говореше охотно, много, но за... ядене, за пиене, за жени. За политика, за работа — боже пази!

Трепереха от княза, да не би да подозре, че се е изнесло нещо от двореца, приказка или намерение. Нямаха собствено съждение, защото се бояха, да не би да подозрят, че то е по отражение. Ами ако той чуе, че те са говорили не туй, което той мисли или крои?...

Не ще и дума, че секретът за времето на княжевото тръгване или пристигане бе наложителен за всички.

Естествено, даровит човек, човек с характер и амбиции не можеше да се обрече на подобен режим. Ако такива случайно попадаха в двореца, те скоро напущаха доброволно, или пък биваха принудени да сторят това. Служеха дълго само обезличените.

Княз Фердинанд имаше вярата в себе си, [220] че може по външността на човека да чете в душата му. Затова сам избираше приближените си, не разпитваше за тях. В повече случаи красивата външност бе главният ръководен пункт при избора на хората. Затова и попадеше твърде често в несполуки, неприятности и материални загуби. Един от адютантите му, кап. Бойчев, излезе такъв негодяй, че свърши на бесилото. Известно е мистериозното и тъй скандално дяло по убийството на певачката Анна Симон. Този тип Бойчев, още от училището личеше, че е негодник. Свърши слабо и затова попадна офицер в провинцията. Случайно го видял някъде князът, поправил му се по външност — а бе красив момък — взема го за ординарец. После го изпрати да следва в Италия, без право и без всякакъв конкурс, задължителен за другите офицери. Когато, казват, през 1892 или 1893 година пътувал в Италия, князът нарочно се отбил в Торина, да види любимеца си, да му се порадва и да го препоръча на професорите от академията. Лошо отплати този престъпен тип за вниманието и за нежностите към себе си. Българската преса, отчасти и австрийската, много писаха за княжеския ординарец-убийца. Колко обидни подмятания имаше и по адрес на самия дворец!...

Между приближените до княз Фердинанд в първите години на идването му бе майор Попов Христу^[22].

Когато дойде новият княз, [221] Попов бе един от най-популярните офицери от българската армия. Той командува 1-ий софийски полк във войната със сърбите, отличи се в боя на Сливница^[23], при с. Гургулят^[24]. Неговата храброст, разпоредителност, грижите му за войника и офицера го направиха любимец на полка, готов да мре за него. Сам бе човек със симпатична външност, жив, подвижен, бърз в мисъл, в чувства, в решения, Стамболов държеше на него, считаше го за опора на властта си, понеже бе от противниците на тез, които детронираха княз Александра. Значението и силата на майор Попов се усилиха през време на преврата. Току-речи контрапревратът

се дължи повече нему, отколкото на другите участници. Превратът и контрапревратът бяха дело на войската, на офицерите. На нея, на войска и офицерство трябваше да се опре и княз Фердинанд. Така той и стори. Още в първите дни след идването си взе да търси приятелството на по-видните офицери. Захвана да ги кани на вечеря в двореца, да ги награждава с пръстени, с ордени, с часовници. Подаръците тъй изобилно се сипеха, особено върху началствующите лица, че приличаха на най-ординерен (обикновен) подкуп.

Подир Рача Петров, Попов бе най-много отличен в това отношение. Сближиха се двамата — князът и майор Попов, много тясно. Изглеждаше, че първият не можеше без втория. Таз близост, понякога тъй оскърбителна и пренебрежителна към тогавашния военен министър Муткуров [224] подкопа почвата под краката на княжевия любимец. Прекалена бе таз близост. В сношенията си с войската князът се опираше на майор Попов, като пренебрежително игнорираше нищожния военен министър. Оттук вражда между Попов и Муткуров. Полковник Муткуров бе силен чрез шуря си, първия министър и доскорошен регент — Стамболов. Той не можеше да прости и понесе честите обиди от княза. Стамболов се оплакваше на приятелите и колегите си, какво княз Фердинанд по цели часове бил оставял Муткурова да чака в адютантската, кога отивал на доклад. А един ден го държал прав, на крака, цял час. Всички тез пренебрежения се отдаваха на интригите на Попова, а то не беше вярно. Князът на младини бе много експанзивен, открит, не можеше или не искаше в известни случаи да крие чувствата си. А пък полковник Муткуров бе толкоз незначителен и като офицер, и като човек, че не всеки би могъл да му отдаде всички почести, каквито се следваха на положението му. Стамболов го направи министър, защото именно такъв човек му трябваше. Пък и роднина близък му стана.

Един ден бях у Стамболов след вечеря. Беше, като рядко се случваше, сам. Обичаше да приказва за приятели, познати и врагове. Не беше разборчив в избора на думи и изречения, особено кога говореше за неприятни нему хора. Псуваше, попържаше, даже в присъствие на дами.

[225] — Аз нему (на Попова) м... му, дет ми се пречка в работите. Взел, че внушил на тоз хаплю — думата бе за княза, — че той го бил пазел, че без него и три дни не можел да проживее в София.

Между къщата му и двореца има прокаран телефон. Ще излиза някъде на разходка, пита го:

— Мога ли, няма ли опасност?

А другият отговаря:

— Да попитам агентите си, Ваше царско височество!

— Агенти, дяволи!... Онзи хаплю чака, а той я жена си прегръща, я приказва с вестовите си. Минат се десет минути и звънецът: бъррр...

— Всичко спокойно! Дето обича князът може да отиде, опасност никаква!...

— Аз ще го наредя него! — кани се Стамболов.

И го нареди. Помогна му Гр. Начович, министър на финансите. Уж майор Попов беше негов и на Стоилова човек, и в неговото лице виждаха човека, чрез когото смятаха да намерят опора във войската, ала направиха тъкмо туй, което трябваше на Стамболова. То бе една неизвинителна несъобразителност от страна на хитрия Гр. Начович.

Бе се разчуло, че в полка на Попова имало нередовни сметки [...]. Близките и приятелите на Стамболова с особена старателност разпространяваха из града тез слухове. Министърът на финансите лесно се хвана на въдицата. Назначава комисия да проверят полковите сметки. Откриват се нередовности, които при други обстоятелства и за друг офицер не биха имали такъв резултат: да го докарат до съд и до затвор.

[226] След като съдът произнесе присъдата си, Начович и Стоилов се заловиха да го спасяват, но стана късно. Не можа и княз Фердинанд да му помогне, колкото и да се опитва. Спасиха го само от затвора, ала за армията той бе загубен. Загуби и князът инструмента, чрез който мислеше да противодействува на всеилния министър Стамболов. Присъдата над Попова бе едно косвено поражение за противниците му от кабинета, пък и за самия княз. С нея Стамболов опита силата си и даде на враговете си да разберат, че той не е един обикновен министър.

Майор Попов биде помилван и отиде да следва правото в Швейцария. Върна се с диплом, започна адвокатството и се записа в Радославовата партия. За дълги години се забрави. Заговори се пак за него, когато стана кмет, а по-после, в 1917 г. — министър на вътрешните работи^[25]. Тоз път той пак стана предмет на разговор

поради начина, по който бе отстранен от министерския пост. Царят от Ниш телеграфирал на Радославова кратката депеша: „Приемам оставката на министъра на вътрешните дела.“ Мотиви — никакви, поне в телеграмата. Имало ги, казваха, но не се обаждаха, или не можаха за военно време да се обадят. Съюзниците не били доволни от Попова, че не позволявал всеобщо оголване страната. Бедният Христу Попов! Сега пак е в затвора — виновник за погрома, за нещастията!

[227] Нека кажем две-три думи и за Димитър Марков, който тоже бе по едно време един от приближените на княза, макар и за кратко. Димитър Марков бе с гръцка душа човек. Роден бе в Търново от баща грък, а майка българка. Свършил бе образованието си във Франция и след завръщането си в България постъпи на военна служба по съдебното ведомство и защото знаеше добре френски, повикаха го за ординарец при новия княз. Служи кратко време, защото бе от типа на тез хора, които, макар и да правят отлично впечатление, при първа среща, дълго не могат да бъдат търпени. За да бъде угоден и ласкан, носеше в двореца всичко, което чуеше из града. Един ден князът ме прие мрачно настроен. Сърдит бе, като да беше се карал с някого. Отговори на поклона ми сухо, небрежно, не както друг път, и с очи ми посочи стола. Аз седнах и разтворих тетрадките си. Той гледаше замислен, със свити очи, един от портретите на баща си. Чаках заповед да почнем урока. Вместо това той хвърли пронизвателния си поглед към мене, и ме попита:

— Познавате ли вий, г-н Добри Ганчев, някого си Димитър Михайлов^[26]?

Казах му, че го познавам.

— Има ли тоз господин значение и влияние в столицата ми?

— Никакво.

Поллюбопитствувах да зная, защо князът се интересува за Д. Михайлов. Обади ми, че Марков бил му казал, какво тоз господин имал [228] бил само едно-единствено желание в живота си: *да види главата на княз Фердинанд да се търкаля из софийските улици*. Казал го бил това, според Маркова, в сладкарницата „Панах“ в присъствието на множество чиновници и граждани.

— И никой от тях не ме е защитил — печално завърши княз Фердинанд за Марковия донос.

Князът бе не на шега изплашен. Взех да го успокоявам, както и колкото можах. „За глазами и царя ругают“ — казват русите. Промяната у него от думите ми скоро взе да се забелязва.

— Ами защо позволявате да носят в двореца подобни улични приказки? — питам напълно успокоения вече княз.

— Таз каналаия, Марков!... — ругае князът.

Каналията след няколко седмици причини нова неприятност на княза. Той пратил някому си в Лом телеграма, в която заплашвал противника си с ординарческата си служба в двореца. Тогава, под претекст, че Стамболов се бил сърдел и искал удовлетворение, Маркова го освободиха от ординарчеството му.

Княз Фердинанд се сближи отново с него няколко години след това. Марков се отличи със сътрудничеството си по свалянето на Стамболова. Той и Хр. Басмаджиев, със съгласието на полковник Савов, поканват Савовица в къщата на Д. Марков. Тя отива, както е отивала и в други къщи, гдето е бивала тъй често канена. Отишла, разбира се, с други надежди и намерения. Учудена останала, когато ѝ заговорили, че те искат да я помирят с мъжа ѝ, за което обаче искали от нея да си обади греховете: где с кого е изменявала на съпруга си. Обещават зарад нейното искрено разкаяние да измолят прошка от обидения съпруг. Савовица лесно се хванала на въдицата. С откровеността и безсрамието на жена от нейната пасмина, тя разправя обстоятелствено, даже с цинични подробности, где, кога, с кого се срещала, какво ѝ давали и обещавали. Споменала много имена [...]. [229] Докато се продължавал разпитът, умният съпруг стоял в съседната стая, отгдето, през полуотворената врата имал търпението и куража всичко да изслуша. Чул със собствените си уши, убедил се в престъпността на жена си, а главното, до което се домогвали интригантите, разбрал, че колегите му се подигравали с честта му.

Последствията от таз интригантска комедия бяха тъкмо такива, каквито се желаеха от Стамболовите врагове: Савов обявява дуел на Стамболова. Защо само на Стамболова? А не на всички, дет са сквернили ложето му, това мижали да обяснят само интригантите. Лудата и разбурмената глава, отчет за интригата не била в състояние да си даде. Полковник Ковачев^[27] бил поканен за секундант на Савова. Той тогава изпълняваше длъжността другар на военния министър и четеше лекции във военното училище. От него аз научих за дуела.

Същия ден, на връщане от училището, срещам Гр. Начовича. И той знаел за дуела. Види се, секретът бил публичен. Някоя от страните трябвало да има интерес да го разгласява. Гр. Начович при таз среща счете за нужно да ме помоли да обадя на полковник Ковачев, че Стамболов бил носел ризница. Той знаел това от достоверно място. Достоверното място било той сам, защото тази ризница той я бил купувал за Стамболов във Виена, кота бяха приятели и когато и двамата се преследваха с русофилите. Такваз също ризница носел и Гр. Начович в деня, кога Симеон Киселев^[28] стреля в него в Букурещ. Читателят може сам да се догади за мотивите, които [230] караха заклетия Стамболов враг да обажда за ризницата. Аз не срещнах същия ден Ковачева, затова и Начовичовата поръка не можах да изпълня. Впрочем не стана нужда да предупреждавам за ризницата, защото дуела го осуети Д. Греков.

Отиват Савовите секунданти полк. Ковачев и Петрунов^[29] при Грекова, комуто Стамболов бил възложил да се срещне с тях. Чете им той такава нотация, която ги облива със студена пот. Отваря им очите да видят интригата на партизаните, напомня им коя е Савовица, безпътното ѝ поведение тук, в столицата, в Пловдив, в Шумен, навред, дето е живяла; че тя била лишена от чест преди още да е стъпила в брак със Савова. Не помнят ли как той се жени?

— Ами изпитът какво ви показа? Нали видяхте? [...].

(Д. Греков знаел резултата от изпита чрез полк. Петров Р., който, по молбата на Савова, тъй също присъствувал.)

С наведени глави излезли секундантите от Грековата къща. На излизане Греков им напомня да не забравят, че Ст. Стамболов, когото дошли да викат на дуел, е министър-председател и заместник на негово царско височество княза.

От Грекова Ковачев отива право във Военното [231] министерство да докладва за резултата от мисията си и да обади на Савова, че той се отказва по-нататък от секундантството си. Савов му се зле разсърдва и постоянно подлец го вдигаше, подлец го слагаше. Мисля, че го премести от София в Стара Загора.

И тъй, интригата на Гр. Начович и с-ие с дуела, със семейната чест на Савова не сполучи. Стамболов настоя пред княза да приеме оставката на лекоумния полковник. Князът се съгласи. Победата обаче на Стамболова не бе пълна. Той не сполучи да настани на Савовото

място предан на себе си човек. Рачу Петров бе човек на княз Фердинанд. Таз непълна победа бе началото на Стамболовото падане.

Полковник Савов съблече офицерския мундир. Като щатски (цивилен) той се показва такъв страхливец, какъвто си бил всякога. Подплашили го бяха, че Стамболов щял бил да го убива. Загуби Савов и ума и дума. Писмо след писмо взе да праща в двореца, за да моли закрилата му. Рачу Петров ми разправя, че той, Савов, треперел от страх пред Стамболова още кога бил на поста си военен министър. Издал бил заповед нему, на Р. Петров, кат началник-щаб в случай че той, Савов, бъде арестуван, Р. Петров да вземе командването на войските, да арестува Стамболов и да възстанови реда (князът тогава бе във Виена.) За да се избави от безпокойствата, дет му се причиняваха от [232] изплашения полковник, князът го посъветва да се махне за известно време от България. Съветът се прие на драго сърце. Савов се оплаква, че нямал средства да замине, т.е. попроси ги от двореца. Обещаха му ги. Заповяда му се само да се приготви за път, да иде на гарата, гдето ще получи парите. Вечерта, преди тренът да потегли, Д. Станчев отива на гарата, връчва на беглеца двеста наполеона и му пожелава добър път и добри „забавления“.

Чуваше се после, че тез „забавления“ наистина били добри и съвсем по вкуса на Савова. Дали оскърбеният в семейната си чест съпруг не търсел разтуха в потока на разврата? Можеше и това да се допусне, ако целият живот на тоз човек не бе преплетен с най-долнокачествени любовни истории и похождения.

Каква смес от дарби, кал, благородни начинания, гнусотии и мерзости! И колко шум, колко скандали около името си вдигна през живота си тоз човек!

Впрочем, за него — на друго място. А тук да довършим за Д. Марков.

Д. Марков се издигна много през време на Стоиловото министерствуване. Заслужил пред партията при свалянето на Стамболова, Д. Марков обърна върху си вниманието на княза и министри с речите си по събранията, по митингите. Глас имаше [233] силен, ясен, хиляди хора свободно го слушаха кога говори. Съдържанието на речите му — общи мисли, общи фрази, нищо ново, нито оригинално. Кражбите, тиранията, злоупотребленията на Стамболов — ето темата на ораторството му. До това Д. Марков мина

и за съдебен оратор. Военен прокурор бе, гони разбойниците в Луковитско и Тетевенско, обира хората, уж че били ятаци на Яко и Качамачко, арестува, забира — ала и себе си не забрави. Вдигна великолепна къща, след което пусна майстора ѝ да проси. Идеха му отръпки тез работи. Изкарваше всичко на чисто, без да остави следа подире си. Син на баща грък, той имаше сръчността и гъвкавостта на племето му. Като представител на България в Цариград, той се отличи много и направи някои дребни работи, благодарение на благоразположението към него на султан Хамида^[30]. Сполучи да се дадат известни права на българските общини в Македония, а главното — устрои добрия прием на княз Фердинанд в Цариград. Милостите към него бяха редки. Султанът го обсипа със скъпоценни дарове, а князът — е ордени.

Но завърши дипломатическата си кариера Д. Марков безславно. Повикаха го по служебни работи в София. Докато чакаше тук да го приемат в двореца, Добрович отива в Цариград с пълномощия от княза и министра, отваря всичките бюра в агентството, преглежда кореспонденцията и задига тези от писмата, които князът искаше да има у себе си. А те бяха собствената му кореспонденция. Понякога княз Фердинанд имаше слабостта и рядкото разположение собственоръчно да пише на някои дипломатически агенти. Пишел каквото трябва и каквото не трябва, интимничел, съобщавал съкровените си мисли и чувства. Например в едно от писмата си до Маркова бил нарекъл германския император лудетина, бърборко и др. Някои от притежателите на такъв писма го шантажираха с тях, плашеха го, че ще ги напечатат и по такъв начин изнудваха го, ще не ще, да ги държи на служба. Така правеше по-сетно Д. Ризов^[31]. У Д. Маркова князът имал по-опасни за себе си писма. Сепнал се, че те могат да попаднат, гдето не трябва, рекъл да си ги вземе назад и ги взема. Д. Марков преглътна оскърблението без протест, защото се надяваше да запази и занапред мястото и благоволенията, ала остана излъган както мнозина.

[1] Грено — стария, първи дворецов маршал. ↑

[2] Вернаца — секретар, а после главен секретар в Министерството на външните дела, довереник на Фердинанд. ↑

[3] Станчова — съпруга на Д. Станчов. ↑

[4] На друго място на ръкописа (л. 305) авторът пише, че случката станала през зимата на 1895 г. ↑

[5] Аврадалиев — началник на дворецовата полиция. ↑

[6] Борис III (1894–1943) — български княз и цар (1918–1943). Вдъхновител на Деветоюнския военно-фашистки преврат (1923), установява монархофашистка диктатура (1935), присъединява България към Тристранния пакт (1941), като с това въвлича страната във Втората световна война. ↑

[7] Лаабе — съветник в двора на Фердинанд. ↑

[8] Карагьозов Христо — началник на дворецовата гвардия. ↑

[9] Игнатиев Николай Павлович (1832–1902) — руски генерал и посланик на Русия в Цариград (1864–1877). Брани ревностно българите и допринася за решаването на църковния въпрос (1870) и прокарването на реформи в тяхна полза. Като главен пълномощник на руското правителство води преговорите и подписва Сан-Стефанския мирен договор (3.III.1878). ↑

[10] Дондуков-Корсаков Александър Михайлович (1820–1893) — руски княз, генерал и държавник. Участва в Освободителната война. След Освобождението като върховен императорски комисар възглавява гражданската и военна власт в България до избирането на Александър Батенберг за княз. Съдейства за изработването на органически устав, за създаването на органи на централното и местно управление и за поставяне основите на българската войска. ↑

[11] Бурмов Стоянов Тодор (1834–1906) — министър-председател и министър на вътрешните работи на първия български кабинет (1879), член на Държавния съвет (1881), министър на финансите (1883 и 1886). Арестуван като съучастник в преврата срещу Александър Батенберг. Преминава от консервативната в либералната партия около Др. Цанков. ↑

[12] Роберт колеж — американско учебно заведение в Цариград, в което получават образование редица видни български политически дейци, като д-р К. Стоилов, Михаил Маджаров, Ив. П. Плачков и др. ↑

[13] Батенберг Йосиф — брат на Александър Батенберг. ↑

[14] Екзарх Александър Стоилов (ок. 1810–1891) — журналист и обществено-политически деец. Издава и редактира след Ив. Богоров „Цариградски вестник“ в течение на 10 години. Прави изложения пред европейската общественост по българския въпрос, развива голяма

дейност за подпомагане училищата в България. След Освобождението е кандидат за български княз. ↑

[15] Богориди Александър (Алеко паша) (1823–1910) — назначен от турското правителство за генерал-губернатор (главен управител) на Източна Румелия (1879–1884). ↑

[16] Иванчо — син на Александър Екзарх. ↑

[17] Ал. Екзарх в действителност по това време трябва да е бил между 78 и 81 години. ↑

[18] Едуард VII — английски крал (1901–1910). ↑

[19] Тончев Димитър (1858-?) — виден деец на Либералната партия. Подпредседател на IV Обикновено народно събрание (1886) министър на правосъдието (1886, 1888–1891), председател на III Велико и V Обикновено народно събрание (1887–1888), министър на търговията и земеделието (1894), министър на обществените сгради и министър на външните работи (1899–1901) министър на финансите (1913–1918). ↑

[20] Марков Иван — генерал, адютант на Фердинанд. ↑

[21] Стоянов — генерал-адютант на Фердинанд. ↑

[22] Попов Христо Г. (1858-?) — един от първите българи получили офицерски чин през 1879 г. Участва в Сръбско-българската война (1885). Обявява се срещу преврата против Александър Батенберг. Министър на вътрешните работи (1915–1916). ↑

[23] Сливница — с. (гр. от 1964 г.) в Софийски окръг, при което става най-голямото и решаващо сражение през Сръбско-българската война (1885). ↑

[24] Гургулят — село в Софийски окръг. През 1885 г. край него става тежко сражение между отряда на капитан Попов и българи селяни доброволци, от една страна и сръбската Моравска дивизия, която бива разбита и заставена да отстъпи. ↑

[25] В ръкописа неправилно е написано „министър на външните работи“. Освен това той е бил министър от 21.IX.1915 г. до 7.IX.1916 г., а не през 1917 г. ↑

[26] Михайлов Димитър — редактор и стопанин на сп. „Светлина“, първото добре уредено, илюстрирано и научно-популярно списание за наука, изкуство и култура. ↑

[27] Ковачев Стилиян Георгиев (1860–1939) — генерал, русофил. В Балканската война нанася поражение на турските войски при Булаир

и отбива десанта при Шаркьой. ↑

[28] Киселов Симеон — журналист и администратор на в. „Български глас“ (1879–1883), орган на консерваторите. ↑

[29] Петрунов — ротмистър, ескадронен командир на 1 Софийски конен полк. ↑

[30] Абдул Хамид II (1842–1918) — турски султан (1876–1909). По негово време в резултат на Руско-турската война от 1877–1878 г. България се освобождава от османско владичество. ↑

[31] Ризов Димитър (1863–1918) — публицист, общественик и дипломат в Скопие, Цетина, Белград, Рим и Берлин. Либерал (Др. Цанков). Трудове върху политическата история на Македония и България. ↑

ГЛАВА ПЕТА

КНЯЗЪТ И КНЯГИНЯТА

[272] Известието за женитбата на княз Фердинанд се посрещна с облекчение от всички привърженици на Стамболова. Бояха се и очакваха покушение върху живота му. В случай че таквоз се извърши и бъде сполучливо, анархията в страната била неизбежна. Така мислеха мнозина. Стамболов бе загубил много от популярността си, враговете му се бяха намножили, сам лично бе се самозабравил и като че бе уморен. Особено много бе загубил между офицерството. А пък то бе фактически крепител на реда и спокойствието. Липсва ли княз Фердинанд, офицерството се освобождава от клетвата си, всеки би потеглил частта си, където благоразсъди. Междусобията и кръвопролитията бяха неизбежни. Тез съображения и страхове караха управляющите кръгове да подканят младия княз към задомяване. Грижеше се за това и княгиня Клементина. Амбицията ѝ да види династията на сина си утвърдена на българския престол бе безгранична. Аз я виждам ясно и сега как бе унесена до полуда от радост, кога показваше на народа, събрал се пред двореца да прави овация по случай рождението на престолонаследника — новородения принц, „детето на България“, както тя го зовеше. Женитбата [273] на княз Фердинанд, т.е. изборът на бъдещата българска княгиня бе нейно, изключително нейно лично дело. Нито правителството, нито сам князът имаха каква-годе инициатива в случая. Никой в България не подозираше за съществуването на Пармския дук и семейството му. Те бяха Бурбони, от същия род на княгиня Клементина, родственици нейни.

Когато чухме за годежа, взехме Алманаха да търсим скритите за света Пармски Бурбони^[1]. И ги научихме, запознахме се с миналото им от кратките сведения за тях в страниците на историята. Не бяха със симпатично минало, но нали умната княгиня Клементина прави избора — трябваше да е добър, казвахме си всички. Где у нас тогаз хора, които да имат ясни и точни сведения за княжеските родове, от които би

могло да се избере съпруга на младия княз? Разбира се, на всички ни се искаше бъдещата българска княгиня да бъде от някой царски род, или туй бе изключено. Княз — непризнат, при туй — католик — где ще търсиш, при тез условия, княгиня от царствующа династия?!...

Посрещнахме княгиня Мария-Луиза с големи тържества. Князът обичаше тържествата, цялото му царуване не бе друго, освен върволица от тържества. Тържествено посрещнахме [274] майка му, братята му, роднините му, целия му род. Празнувахме бележитите дни в живота му, рождението му, избирането му, именния му ден, провъзгласяването му за цар, 10-годишен юбилей, 15-годишен, 20-годишен и пр. и пр. За най-незначително събитие, свързано с личността му — тичай да тържествуваш. Какво ще правиш да не тържествуваш? Иска го човекът — настоява, сърди се, нервира се — мож ли да му откажеш? Душата на тоз човек бе изтъкана от суетност, от тщеславие. В шума и тържествата той виждаше смисъла на царуването си.

Боже мой, колко тържества, колко губене на време, колко разходи по тях! Но никой не може да отиде против волята му. Пожелае ли го той и кредит ще гласуват, и на хоро биле ще играят. Народниците му празнуваха 10-годишния юбилей, стамболовистите — 20-годишния. Таквиз юбилей хората не празнуват, ала кат го иска?

При таз слабост на княз Фердинанд към тържествата, можете си представи какво бе посрещането на новата княгиня!

От гарата до двореца — ред стълбове, а те съединени с гирлянди от [275] разкошна зеленина с разнообразни цветя. Пред Львовия мост величествена триумфална порта, с най-ласкави, най-сервилни надписи. Князът и княгинята в грамадна позлатена колесница, стил Людовик XIV. Шест великолепни коня, с позлатени хамути, с високи щраусови пера, теглят туй тежко великолепие. Кочияшите, лакеите, свитата — всички потънали в злато. Подир княжевата каляска редят се други такива, не тъй обширни и ослепително бляскави, но все пак скъпи, богати и разкошни. В тях е многочислената свита: граф Форас, граф Бурбулон, граф Кела^[2], мадам де Шеверман^[3], д-р Станчов и г-жа Станчова, адютанти, ординарци и пр. и пр.

Пред триумфалната арка, при Львовия мост, шествието спира. Тук кметът чете адрес към младата княгиня, поднася подаръка от столицата на младоженците.

За пръв път тук видях родоначалницата на българската династия. Слаба, суха, с дългнесто лице, без всякакви черти на красота и царско великолепие. Чакахме всички да видим [276] истинска царска фигура: пълна, едра, величествена, каквито трябва да са цариците, според както ги рисува въображението. Пък то...

Стамболов, който виждаше у хората само грозните черти, не скри несъчувствието си към младата княгиня. Понякога открито, в кръга на приятели, осъждаха княза, че нямал вкус, че не умее да си избере жена, която да му прилича. Острият му език отиде по-далеч. Той предаваше съжаленията на професор Найсер^[4], че българската княгиня е от изроден род и че нямало да даде силно и здраво потомство за българския престол. Туй се приказваше не само в тесните кръгове на министри и високи чиновници, говореха за това в кафенета, в салоните, навред, гдето се отваряше приказка за новата княгиня. Говореха и съжаляваха България.

По-после, когато запознахме княгиня Мария-Луиза по-отблизо, всеки от нас откри в нея много симпатични черти, отлични душевни качества. Тиха, спокойна, благодушна, търпелива, дълбоко верующа в бога, в хората, в доброто, състрадателна, милозлива, тя с тез си качества печелеше съчувствие и любов у всички, които имаха случая да поговорят с нея. А след две-три години тя стана обична на цял народ. Дали общото несъчувствие към княз Фердинанда не спомогна за популярността и любовта към младата княгиня? Може и тъй да е.

[277] Запознах отблизо княгиня Мария-Луиза през 1895 г.

По заповед от княз Фердинанд бях ѝ представен за учител по български език. Пръв път тя ме прие в кабинета си, в една от средните стаи на стария дворец. Проходна бе таз стая, през нея се отиваше от княгининия будоар към апартаментите на княза. Постлана с дебели килими из нея се стъпва меко, като в памук. Никакъв шум. Не чуваш дори и лакеите, кога минават зад гърба ти.

Никога не видях княгинята в светъл костюм. Вижда се, обичаше тъмните цветове. И ѝ приличаха. Белите, светлите рокли като че по-приличат на пълни, дебели дами, а тя тъй слаба, тъй суха!

Отблизо кога човек чуеше княгинята, кога говореше с нея минута, две-три, започваше да се прониква от други чувства към нея. Никаква гордост, нито следа от надменност. Тембърът на гласа ѝ мек, слаб, непълен. Разговор, [278] усмивка — като у най-обикновените госпожи. Какъв контраст между нея и мъжа ѝ! Той надут, надменен, фалшив, горд, тя — скромна, естествена, мила, симпатична. Говориш с нея и неволно се проникваш от съчувствие към особата ѝ, настройва те да бъдеш откровен, естествен като пред свой, близък човек. Срещата с него, с княз Фердинанд, те снишава, на всяка минута виждаш и чувствуваш желанието му високо да се издига над тебе, да те гледа от високо, да иска да те натисне и когато му дойде разположение, да те унижи. Театралност, неестественост диша цялото му същество. Излизаш от кабинета на княз Фердинанд с облекчение, че си се отървал от нещо тежко. Като че от гърба ти е паднал цял товар. Княгинята те изпраца с усмивка, съжالياва, че не може да продължи урока и ти я вярваш, защото на таквиз хора се вярва, дори и когато явно не говорят истината.

Княгиня Мария-Луиза усвоява българската реч не особено леко, мъчно ѝ се отдава всичко. Пък и труд малко полага. Царските особи не обичат с труд нищо да печелят, нито хляба си, нито познанията си. Всичко трябва да им иде леко, без да полагат от своя страна усилия. [279] Затова трябваше да се избират за четене леки разказчета, които да увеличат и учат в същото време. Най-мъчно за нея, като за всеки чужденец, бе усвояването на производството на прилагателните и отглаголните думи. Бях принуден да създавам и систематизирам нарочно за нея правила. На българин няма нужда да му обаждаш как от съществително се образува прилагателно име, но за чужденец това е необходимо. Тез и други подобни улеснения бяха необходими, и аз си давах труд и усилия да ги правя. Тетрадките за това тя чете и повтаря само през време на часовете за учене. Пък и туй ли ѝ беше само работата? Когато аз започнах уроците с нея, тя бе вече майка с престолонаследника.

Твърде често упражненията ги правехме и по вестниците. Четеше антрефилетата, помагах ѝ да ги превежда и разбира.

Най-тревожни минути прекарваше княгинята през дните, кога вървяха преговорите за помиряването с Русия и за прекръщаването на престолонаследника. Щом чуеше да викат продавачите на вестниците,

спира четенето, нервно затваря христоматията или захвърля писалката и бързо поръчва да ѝ донесат вестници.

— Четете, г-н Ганчев!

Разтварям вестника и търся каквото може да я интересува.

[280] Един ден ѝ прочетох във в. „Свобода“ едно извлечение от статията на *Петербургские Известия* за княз Фердинанда, който по туй време се намирал в Петербург. Подиграваха и усмиваха го, задето прекалено се преструвал, за да увери русите в добрите си чувства към тях. Кога минел край някоя църква, снимал калпака си и се кръстел, както това правят набожните руси. Ходел на панихиди, поръчвал сам такива, посещавал светите за русите места и навред гледал да подчертае предаността си към вярата, културата, обичаите и традициите на руския народ. Разбира се, умните хора виждат ясно лицемерието му. Дума ли трябва, че ставал за смях? Вижда се в Петербург много са се смели, защото подигравките над него минаха и в пресата. Шегобиец някой бе писал, че княз Фердинад се кръстел и кога влизал в театрите, в концертни салони и в други увеселителни места. Туй се предава чрез в. „Свобода“. Чета ѝ го и давам вид на възмущение от клеветата...

— Мислите, че това е лъжа? — казва княгинята.

Гледам я в недоумение. Тя бърза да ме увери, че туй не е подигравка, а гола истина.

— Вий не познавате Фердинанда. В България няма по-голям лъжец от него. Да, да, истината Ви казвам...

Смаян от тези думи, мълча и прелиствам вестника да намеря някоя друга новина, с която да ѝ отвлека вниманието... [281] Тя упорито стои под същото впечатление:

— Глупав лицемер!... Ще намери други като мене да го повярва... Лъже хората, лъже и бога...

Очите ѝ взеха да се овлажняват, малка сълзица се проточи по лицето ѝ. Стана, мълчаливо си наклони главата и ми даде да разбере, че лекцията е свършена. Друг път ми поръчваше кой ден да се явя на урок. Сега нищо не продума. Мъчеше се да скрие от мене смущението си.

Не беше мъчно да отгадае човек извора на сълзите ѝ. Тогава вървяха разговори и преговори за прекръщаването на Бориса. Дълбоко набожна, предана католикиня, тя скърбеше дълбоко в душата си за

кощунствените намерения на своя царствен съпруг. Казват, в брачния им договор, устен или писмен — това не се говореше, изрично било споменато за религията на децата. Оттук и укорът, че княз Фердинанд лъгал и бога, и хората.

Права бе княгинята. Цар Фердинанд много лъга през живота си. Лъга хората, лъга, бога, най-после и себе си излъга. Може бог да му прости за това, ала хората, особено пък българите, няма да му простят.

[282] Какво голямо заблуждение у хората да вярват, че само възпитанието може да пресъздаде човека!...

При тоз случай спомнувам си следния разговор. Стоим в кафенето няколко души и си говорим на разни теми. Когато един от компанията откри приказка за възпитанието на нашата младеж, взе да укорява покварата на нравите и пр. Даниил Юруков^[5], вечен скептик, извярвал се във всичко, в хора, в принципи и добродетели, махна с ръка, да не му дрънкат неврели-некипели.

— Виждаш ли ей-там онзи г-н?... Бръснатия, едрия, дебелия... Той е син на покойния Г^[6]. (Юруков спомена името на един много известен на времето си народен деятел, някога си руски консул, после губернатор, едно време учител, после лингвист и пр. и пр.) Той сам, ей-тоз г-н и брат му — дума, бай Даниил, — бидоха възпитани под най-бдителното око на високообразования си баща. Имаха гувернантка още от деца, учеха ги на немски, на френски, на музика, на всичко, на каквото се учат богатските деца. Не ги оставяха да се сбират с другите деца, да не би да молепсат някои пороци. По тез същите съображения в българското училище не ги пращаха, държеше бащата им нарочно за тях учители. С една дума, по-грижливо възпитание не би [283] било възможно даже за царските синове. И при все туй виждате им хала — единият лежи в затвора за кражба, помилваха го и сега е негде на частна работа. Другият, сполай на бога, в затвора не влезе, ала и той не оправда големите грижи на баща си. Окучила му се еднаж кучката. Във възторг човекът дошел от туй важно събитие. Отпразнува го в кръг на другарите си, калето прилича на добре възпитаните хора: похарчил за черпня и гощавка тъкмо 300 лева.

Дали не е и княз Фердинанд от типа на тез добре възпитани хора?

Да, да, от тях е. Аз познавам домашния му учител. Флейшман^[7] се казваше. В първите години на князуването си той често го

извикваше в София, като гостенин на двореца, престоюваше тука месец-два, очевидно да му се даде възможност и случай да се порадва на плода от трудовете си. Княз Фердинанд парадираше пред скромния немец, водеше го от салон в салон в двореца, препоръчваше го, хвалеше се с него, като че искаше да каже:

— Ей го, гледайте го, той е създал великия човек, когото боготворите.

Гимназиалният професор Флейшман знаеше много малко френски, ала все можеше да се обясни. Много доволен бе от запознаването си е мене, любопитствуваше да научи как възприема царственият му възпитаник българската реч. Разбира се, и двама го хвалехме. Може ли да не хвалиш, когато получаваш от него субсидия в живота си? А такава получавяхме и аз, и той. Пък и в двореца му сме гости...

[284] Отклоних се от въпроса. Беше думата за княгиня Мария-Луиза, а пиша за княза. Такваз грешка мнозина историци ще правят, защото княз Фердинанд се наложи на историята с цялата си крупна фигура, задръсти ѝ пътя, отклони я от естественото ѝ течение, повлече я подире си...

Княгиня Мария-Луиза дойде в България не без свита. Някой си граф Келла бе неин частен секретар, а мадам де Шеверман — нейна *dame de compagnie* (компаньонка). Интересни бяха отношенията един към други на тез почтени френци. Тя, г-жа Шеверман, казваше на графа *oncle* (чичо, вуйчо), а пък живееше с него като мъж и жена. Нашите хора се чудеха на това, някои ги осъждаха, порицаваха, ала други ги успокояваха, кат им обаждаха, че у френците таквоз съжителство било напълно оправдано от нравите и вярата им.

Секретарството на граф Келла се състоеше в разписване в дворцовата ведомост за получаване на заплатата, защото каква кореспонденция може да има княз Фердинандовата съпруга? Поважната му, ако не и единствената длъжност, бе да сяда в каляската и да съпътствува в тържествени дни княгинята.

Добродушен човечец бе тоз граф Келла. Не се интересуваше от българската политика. Най-сериозен разговор за него беше скъпотията

[255] на живота в София и скуката, таз ужасна скука за един добър френец.

Мадам де Шеверман не приличаше на тихия и спокойния си вуйчо. Весела, подвижна, игрива, тя би играла при българския двор съвсем друга роля, ако не бе взела да увяхва. Минала бе отдавна четиридесетте години. Тя снове често из града, ту сама, ту придружавана от някой офицер от свитата. Ходи на гости у чужденци, но и у българи. Смее се, танцува, разказва парижки анекдоти и салности (цинизми), шушука на ухото на младите българки, праща им въздушни целувки. Мила г-жа, мила францужойка! Две дъщери имаше, моми вече. И те весели кат майка си. Где се дянаха? Кого ли интересува това? Изхвъркнаха, без да ги видим, от туй чуждо за тях гнездо, от таз скучна София. Граф Келла, и той имаше дъщеря. И тя кат г-ци де Шеверман, красеше дворцовите салони на балове и вечеринки.

А колко чести, колко разкошни бяха тез балове в първите години на княз Фердинандовото князуване!

[287] Княгиня Мария-Луиза не обичаше мъжа си, не го и уважаваше. Не я обичаше и той. Сцените между двамата съпрузи не бяха редки. Предизвикваха се ту от едната, ту от другата страна. Най-незначителният повод бе достатъчен, за да избухне бурята помежду им. Всякога е така, кога младите нямат вяра един у другото, когато бракът е за тях само една обикновена формалност, а не дело на сърдечни влечения. Княз Фердинанд се оженил за нея не защото я обичал и защото му се харесала, а защото била от еди-кой си царски род, с който той сметнал, че може да се сроди. Също такъв разчет имала и тя. Впрочем Фердинанд представляваше нещо повече: той бе владетел. А тя — дъщеря на едно бивше височество, изоставено от всички, усамотено негде си в едно планинско шато (замък), за което се чуваше и говореше само в кръга на близки роднини и приятели.

[288] Да добавим и опърничавия характер на „августейшия“ съпруг, а най-главното таз развала и извратеност в мъжките му наклонности. Истинските си съпружески отношения те сами знаят, ний от страна чувахме само приказки, виждахме ухажвания подир чужди жени, привличане в двореца „на служба“ красиви момчета, скандали с тях и много други отвратителни гадостни разкази.

Да споменуваме тез Фердинандови гадости или приказките за тях би било посягане върху моралното чувство на читателя, ала

пълнотата на разказа го налага.

За Фердинанда вървеше упорита мълга, че той бил дълбоко заразен от древногръцки порок. Обичал красивите момчета. Може туй да е измислица на враговете му, на враговете на приближените, на любимците му, ала има факти, има свидетелства на достопочтени хора, офицери и други служещи, които високо изобличават българския господар в скандалиозно морално разтление.

През 1894 год. беше доближил до особата си поручик М^[8]., рус момък с къдрава коса, напет, с твърда, здрава войнишка походка. Познавах го от [289] Военното училище, ученик ми беше. Груба натура, в душата му проглеждаше дива природа. Видял го бил в някой провинциален полк, харесал го и заповядал да го командирова в двореца на ординарческа длъжност. Само няколко месеца служи М. в таз почетна длъжност. Стана нетърпим, откомандироваха го. Скарал се бил с пор. С^[9]., друг Фердинандов любимец, нарекъл го „курва“ и демонстративно напуска двореца. Преди да замине за полка си в провинцията, той отива да види Ст. Стамболов, да му обадел нещо. Беше паднал тогава „тиранина“, между него и Фердинанд свирепствуваше война. Не го приел, побоял се да не иде по поръка да го шпионува. Пор. М. предава на едного от приятелите на Стамболов, за да го предаде на последния, че Фердинанд бил направил мръсно посегателство на честта му. Обстоятелствата на делото, както говорят в съдилищата, били таквиз. Фердинанд провожда да викат М. да се яви при него, в банята. Ординарецът отива като по служба, почуква и бутва вратата. Пред него Фердинанд гол-голеничък, седнал на плетен стол, хили се, кани ординареца да се съблече. Македонецът тръшва вратата, отстранява се.

След 7–8 години аз го видях тоз Фердинандов изкусител. Водеше две деца за ръце, дошел бе в София да цери жена си. Попитах го за едно за друго и рекох проверя скандалните приказки за него и Фердинанд.

— Видиш ли ги? Мои са — посочи той децата си. — Да не са живи, ако те излъжа.

Потвърди ми всичко, дет се говореше, разправи подробности, обади, че се канел да го застреля, но че...

Да бъде на душата му грехът за клеветата, ако горното е клевета.

[290] Друг подобен скандал има Фердинанд с друг млад един човек, немец по народност, Фанищел^[10] се казваше. Открил го бе негде в Германия, служил кантарщик в някой си магазин. Хубаво, красиво, напето момче. Приблизил го бе толкоз до себе си, че му поверявал всичките си тайни, политически и лични. Без Фанищел никъде. В Европа ли отиде с него, из България ли пътува — без него не тръгва. Води го дори в Русия, кога ходи да прави визитата си. И както обикновено бива между неестествено много близките хора — настъпва охлаждане, кавги. Дохожда работата до разрив. Фанищел не ще да си отива, заплашва със скандал. Намесва се Стоилов, полицията, и раба божий, любимеца, го екстернират из пределите на България. В Германия той издаде брошура, посветена всецяло на Фердинанда и двора му. Докоснал бе и политиката, разкрил интимните си намерения спрямо Русия. „Аз него, казвал бил Фердинанд, руския цар ей така мога да си го въртя, както си ща: и напред, и назад.“ Таз брошура, казват, била цяла откупена от приятелите на княза и унищожена. Не вярвам да не са я чели в Петербург.

Вайх бе последният Фердинандов любимец [291] измежду чужденците. Доведе го в България като шофьор, а го издигна до длъжността хаусмаршал. Не е важна дворцовата му служба. Важна е интимността между шофьора и господаря, а оттук и силата и влиянието му. Г-н Вайх можеше да мести и уволнява негодните нему чиновници по железниците. Княз Фердинанд го причисли към свитата си, настоявал да се зачита като такъв не само у нас, в България, но и в странство, гдето постоянно го влачеше. Разказваха за един голям скандал някъде си в Германия. Маршалът на германския император зачеркнал името на Вайх измежду лицата на Фердинандовата свита. Как може един прост немец, един шофьор, да седне на императорската трапеза? Фердинанд направя от това въпрос на протокол и настоява да не бъде обиден неговият хаусмаршал.

Вайх напусна България заедно с господаря и приятеля си.

Да, нежността на Фердинанда към някои личности се показваха много чужди за нашите нрави и понятия. Ив. Карастоянов^[11], придворният фотограф, бил поразен, кога видял Фердинанда да чеше собственоръчно косата на Д. Станчов, кога последният се готвел да бъде снет. Нежности много непонятни и много подозрителни за

нашите нрави. Мъчно разбираме начина, по който аристократите разкриват сърцата си.

Тез вкусове, тез маниери на княз Фердинанд даваха материал за подигравки, за насмешки, за многочислени, разбира се, преувеличени и изопачени скандални разкази.

[292] Имаше нещо болезнено, нещо ненормално в природата на княз Фердинанда. И вкусовете му неестествени, и моралът му такъв. Неумерен, непостоянен нито в чувства, нито в симпатии, нито във вкусовете си. Първата му симпатия, щом дойде в България, бе г-жа Султана Р. Петрова. Скандалните му ухажвания подир нея даваха, в продължение на няколко зими, материал за приказки и смехории на цялото софийско общество. Друга симпатия бе г-жа Белчева, г-жа Винарова и други някои по-незначителни г-жи и г-ци. Разбира се, навред, гдето почукваше, не му се отваряше. Отмъщаваше си за това на ревнивите мъже, лишаваше ги от милости и благоволения, не ги канеше в двореца, а някои гонеше от служба. Такъв бе случаят с г-жа Винарова, която още от първите дни му показва хладнина. Затова и мъжът бе отдалечен от двора му.

Княз Фердинанд прекарваше във Виена най-малко 3–4 месеца през годината. Току-виж, указ в Държавния вестник. Заминава „по важни семейни причини“. Стамболов и по-сетне Стоилов знаеха много добре, от какво естество са „важните домашни причини“, ала го не спираха — да се праждосва. Защо им е тук, да им създава дребни неприятности и закачки?

Всички тез амурни похождения на княз Фердинанда, в битността му като ерген, като по чудо, станаха известни на новодошлата в България княгиня. Как и отгде ги бе научила? — туй го разбират много добре жените. Може Фердинанд да е попродумал нещо в минута на откровеност, а може и ревнивият инстинкт на жената да ѝ е подсказал нещо. Във всеки случай факт бе, че още от първите дни на идването си в София тя взе демонстративно да показва хладнина към известни дами, особено към г-жа Султана Р. Петрова. Освен [293] интригите, слуховете, малко ли други пътища има жената, за да разбере истинските чувства на мъжа си? Особено пък като е въпросът за такъв мъж, какъвто бе княз Фердинанд. Много, много прозрачен бе той за своята съпруга. А когато сръбнеше повечко, свойствената на природата и възпитанието му циничност не знаеше предел. Мнозина, особено

дамите, си закриваха с ръце ушите, да го не слушат. В таквиз минути цялата му душа се ракриваше. Можеше ли ревнивата съпруга да не види в нея гадното, отвратителното?

Във Виена, в Карлсбад, във Франценсбад^[12] — навред след себе си влачеше по няколко феи от виенската опера. За оргиите му се разправяше по курортите. Една година един карлсбадски лекар ми сочеше едно от отделенията на прочутия хотел Пуп:

— Виждате ли тез прозорци, дето гледат към гората?... Миналата година вашият княз държеше три хористки от операта във Виена. Първите хубавици, украшенията, през целия сезон.

Важното е, че „семейните причини“, дет го караха да снове до Виена по-често, ставаха и след женитбата му. Княгинята — в Рилския манастир или в Евксиноград, той — в Австрия, цери си подаграта или пък по важни политически нужди [...].

[295] Княз Фердинанд бе много любопитен. Любопитство — дребнаво, женско. Душа и свят му е да чуе какво се говори от празните хора, кого корят, кого хвалят. Пари плаща за удовлетворение на туй празно чувство. Наемаше хора, плащаше им, понякога вменяваше в длъжност на служещите при него да му донасят какво са чули-видели. И сам не отбягва съблазна да се подложи на унижение, ала да долови ухото му нещичко любопитно. Един ден княгинята чете нещо от христоматията, мъчи се да превежда. Аз я слушам и поправям. По едно време откъм червения салон се чува скрип (скърцане) на врата, скрип лек, едвам-едвам дочут. При все туй и аз, и княгинята неволно се обърнахме. Нищо. Четенето продължава. Минават 2–3 минути — нов скрип. Явно става — там има някой. Княгинята пита: кой е? Не се обажда. Четенето пак продължи. Аз не обръщам очи към вратата, дет се чува скрипът. Виждам издава се една глава — главата на Фердинанда! Той забеляза, че го видях, дръпна се бързо назад и с лек шум притвори коварната издайница — врата. Всичко стана явно: той подслушва!

[296] Княгинята гъсто се изчерви, бързо стана от стола и сухо ми се поклони. Трябваше да изляза, за да не бъда неприятен зрител на остра домашна сцена.

Излизах от двореца и си мислех колко бе прав Стамболов, който един ден по адрес на Фердинанд казваше: „Ако бе прост гражданин и

ходеше като нас, по кафенета и публични места, всеки ден щеше да яде плесници.“

Какво го караше да подслушва? Подозрения към една високонравствена жена, при това бременна на седмия месец? Не, не е то. Просто ей така, да чуе какво се говори.

Княгиня Мария-Луиза дойде в България в едно време, когато атмосферата против Стамболова бе много сгъстена. Еднакво бе сгъстена тя и в двореца. И там бяха недоволни от силния човек. Естествено туй недоволство се предаде и на новодошлата княгиня. Всеки божи ден да чува да се говори за „тиранина“ и да не се молепса от общото настроение! Ами че инак трябва да бъде в конфликт с мъжа си! Може ли да има други чувства към някого, освен тез на Monseigneur'a (Господаря)?! Фердинанд не търпеше таквиз хора, нито в свитата си, нито в семейството си.

Княгинята не криеше антипатията си към първия министър.

— Още от деня, кога го видях пръв път — казваше тя, — аз почувствувах нещо, което ме отблъсна от тоз човек. А тез подозрителни цирки по врата му... Боже мой, каква гнусота!

[297] Княгинята разказваше за чувствата и впечатленията от деня, когато видяла Стамболова в Парма, гдето бе ходил да присъствува на венчалния й обряд. Тогава, кат за зло, били му излезли цирей по врата.

Не бе разположена княгинята към Стамболова и по други причини. Той бе намислил да я огради със свои хора, за да знае какво тя мисли, говори и кого приема. Затова настоя да бъде назначена за фрейлина при особата й г-ца Муткурова^[13], сестрата на зетя си, въпреки че нито образование, нито език, нито пък јвншността й можеха да я отличат за туй високо положение.

Разбираше Стамболов, че туй момиче не бе за такваз работа, ала друго, по-близко, от което да може да чува какво става около младата княгиня, той нямаше. По-далечно нямаше да се съгласи за таз роля, която му сочеше. Княз Фердинанд не се възпротиви да види Стамболовата подставеница фрейлина на княгинята. Не го направи туй и последната, но затуй пък и князът и княгинята се отнасяха с явно пренебрежение към натрапеницата. Колко обиди се сипеха над бедното момиче!

Туй назначение, тъй неподходящо, даде материал на много смехории из града. Нотович, пастрока на момичето, [298] инак наричан „Козичката“, беше слабоумен, бърбров старец, та служеше за предмет на гаври в устата на зевзеците. Върви из софийските улици, срещне някой познат и почне да се хвали с дъщеря си:

— Графиня, графиня ще го правят! — обажда Козичката и се хили от превеликата семейна радост.

— А ти, дядо Натович, граф, нали? — подзема зевзекът.

— Ха, ха, ха! — смеят се и двамата.

Колко шеги, колко подигравки! Особено от устата на търновчани, дет познаваха и Козичката, и домочадието му.

Г-ца Муткурова стоя фрейлина дълго време и след падането на Стамболова. Не я викаха в двореца, даваха ѝ с това да разбере, че трябва сама да се откаже от високата почест. Ала тя се преструваше, че не разбира. Пък и защо ли трябваше на бедното момиче да разбира, като бе уверена, че ще се лиши от един сигурен месечен доход?

Как се свърши фрейлинството ѝ, не помня. Струва ми се, ясно ѝ дадоха да разбере, че трябва да се оттегли.

Друга придворна дама бе г-жа Петрова-Чомакова. Тиха, спокойна, изпълнителна жена, влияние — никаво. Държаха я за добрата памет на нейния баща. Обременена с тежко семейство, тя скъпеше мястото си, гледаше постоянно в очи княза и княгинята, за да предугади желанията им. Мъж ѝ в двореца бе съвсем безличен, не се виждаше, защото го не канеха. А и той нямаше тез претенции, доволен бе да бъде само за в къщи мъж. Княз Фердинанд не обичаше вирнатите глави, а много наведените ги презираше, често ги иронизираше. Г-жа Чомакова бе навикнала да я нарича „кокошка“. Може би защото тя бе извънмерно безобидна, снишена. Във всеки случай тя бе дълбоко предана на двореца. Помня изобилните ѝ сълзи за покойната княгиня.

През първите години от Фердинандовото князуване имахме празници и тържества премного. А пък кога дойде младата княгиня, те тъй зачестиха, че дамите не можеха да сварят да се отморят от танцувания. Тягостни за мнозина бяха тез приеми, тез балове, особено за офицерството, за чиновничеството, за тез новоизпечени Фердинандови велможи, заплатите, на които едвам стигаха за дневните нужди. А пък дворецовите празненства искат разноски, защото с една рокля не можело няколко пъти да се отива на бал или вечеринка. Тъй

било някъде си, така искаха да става и у нас. И ставаше, макар то и да коштуваше толкоз бурни домашни сцени и кавги. Понякога и нещо повече от домашни сцени, ала за туй благовъзпитаните софиянци си шепнеха само на уши.

През зимата на 1894 год. дойде тъстът на княз Фердинанда — Роберт Пармски. Колко нови тържества [299] по тоз случай! Българският княз искаше да покаже всичкия блясък на двора си, не щадеше нито лични, нито държавни, нито общински средства. Балове и приеми в двореца, таквиз в салоните на Военното училище от страна на военното министерство, та и в Славянска беседа — от страна на кметството. Ходиха в Пловдив, и там балове, и там приеми и вечеринки! [...].

Малко едно отстъпление от разказа. Княз Фердинанд не жалеше собствените средства, кога бе въпросът за представителство. Душа и свят му бе да блесне. Тази му страст обаче не бе само в щета на цивилната му листа: от нея страдаха и държавното и общинските ковчежничества. Твърде често, под предлог, че в града върлуват епидемии, той пренасяше празненствата и баловете във Военното училище, и в Славянска беседа, разбира се, за сметка на военното министерство, на самото училище или пък на общината. Как ще отиде толкоз свят в двореца, да занесе заразата? Нали е по-добре да си потанцуваме, без да рискуваме да заразим скъпите особи?... И го правехме това честичко. Доволен бе господарят, доволни бяха и гостите. Главоболия имаха само ковчежниците, догде измислят хитрината да покрият дефицитите.

Имах щастието да присъствувам на приема в двореца и на бала в Славянска беседа, дадени в чест на Пармския дук. Какъв [300] блясък, какво великолепие! Где мож позна дъщерите на нашите занаятчии, на нашите еснафи, попове, на дребните бакали и кръчмари! Облечени с вкус, скъпо, елегантно, като да са били и пребили в туй си великолепие! На много от тях блещят скъпоценни камъни: обици, гривни, колиета, даже диадеми.

Редят се всички, мъж и жена, дефилират пред дука, представляват ги на него и съпругата му. По-важните персони се удостояват с две-три думи, незначителните се задоволяват само с ръкопожатие (ръкостискане). Нему, на дука, не ни караха да целуваме

ръка; на нея, на дукесата — да. Вървим и се нареждаме, радостни и честити, че сме имали случай да се удостоим с такъв благоволение.

Княз Роберт беше възнисьък човек, хубаво ял, хубаво пил. Личеше по лицето му. Интелигентност — никаква. Като че се срамуваше от големите почести, дето му се правеха. Аз го вярвам, че беше така. Облекли го бяха в български мундир. Нали го бяха произвели генерал и го направиха шеф на 1 полк?

Дукесата бе едра, стройна, хубава жена. Много по-свободна в движения и в обноски от съпруга си. Осеяна бе с драгоценности. Драгоценности по косата, по врата, по ушите, по ръцете, [301] по роклята. Отвред блясък, отражение на най-разнообразни цветове. Върви с гордо вдигната глава, с царствена усмивка на уста. Съща царица!

Тя бе втора жена на дука, още млада, 30–35 годишна. Държи се гордо, гледа отвисоко на нас, обикновените смъртни, па даже и на благоверния си съпруг. Така се струваше на всички ни.

Пармският дук, говореха, бил отличен селянин, живял тихо, мирно, спокойно, някъде си в Тиролските Алпи. Никакви обществени, нито политически амбиции не го вълнували. От замъка си при Шварценау рядко кога излизал. И защото нямал други грижи, освен семейните, затова бог го бе наградил с многобройно домочадие, тъкмо 14 деца. Откак се скара със зетя си, поради прекръщението на внука си, ний се лишихме от възможността да чуваме какво-годе за него, та затова аз не мога да кажа дали младата хубава дукеса не го е надарила поне още с половин дузина наследници.

Високият гостенин увековечи името си в България. Княз Фердинанд го заведе на лов в землището на с. Бариево^[14], патици да бият. Отбили се в самото село. Разбира се, имало тържествени срещи, каквито подобават на княжевия бабалък, речи, похвали, поднасяне хляб и сол, както си е приличното. Очарованият дук дал нещо за бедните, а пък кметът и общинарите го измолили да се съгласи да им позволи да ощастливят селото си, кат го нарекат на името му — Робертово. Дали за дълго време името на Пармския дук ще краси селото, [302] не можем обади на потомството. Нашите селяни са тъй непостоянни в чувствата си! Отгде знаеш, че името Роберт няма да им напомня за някои страшни бедствия, както и името Бариио, някогашен техен бей?...

По-горе споменах, че княз Фердинанд се е карал с тъста си. То е истината, защото оттогава, т.е. от времето на прекръстването на престолонаследника, ний не само че не видяхме някого от роднините на княгиня Мария-Луиза в София, но и не чувахме за тях нищо. Като че те умряха за България или тя за тях. Впрочем, туй не е съвсем точно. Нещичко дочухме кат далечно ехо. А то бе за един малък процес, за 400 хиляди лева, между бабалъка и зетя. Дук Роберт I отказал да даде следвалото се наследство на децата на Мария-Луиза от майчиния ѝ имот. Малко ли оправдателни причини могат да се намерят? Много, твърде много, особено когато е думата да се дават пари на човек, изменил на обещанията, на вярата си. А княз Фердинанд не излезе чист от таз страна.

Ходи в Австрия генерал Марков кат пълномощник на онеправдания зет, завежда дело, а какво излезе от туй? Нито ний — съвременниците, се позаинтересувахме да научим, нито пък вярвам, че грядущите поколения ще покажат какъв-годе интерес. Не им ли стига да знаят, че и князете се лъжат един друг?

А как се гордееше княз Фердинанд с рода на съпругата си, с нейните деди и прадеди? Поръчал ми бе да напиша нещо за славните праотци на Пармския дук. Бяха ми написали нещо разхвърляно, несвързано, на френски език. Кой го бе писал — не зная. От тоз материал трябваше да сглобя нещо. Печата се туй нещо, ако се не лъжа, в календари на Окръжната постоянна комисия и в някои вестници. В последните — в извлечение. Спомням си какви хвалби за някакви си Пий Бурбонски и Сицилийски кралици, за борбите им с революцията и пр. и пр.

И при всичката наличност на тез славни предци, Фердинанд скоро заряза потомците им. Такъв бе към всички.

[303] Думата бе за княгиня Мария-Луиза и за нейния живот с царствения ѝ съпруг. Не бе добър тоз живот. И не можеше да бъде такъв. Фердинанд бе с извратена, с много разгалена природа человек. Казахме за непостоянството в чувства, в симпатии, в мисли, в понятия, вероломство, изменчивост, хипокризия (лицемерие) — туй бяха черти, дет никога не липсваха през живота му. С тях си и замина от България и навярно с тях ще замине и от този свят. В нея пък, в княгинята, биеше в очи нейната непримирима упоритост. Тя бе въоръжена със страшното оръжие на жената, с пасивната способност за борба. Мисля,

че от нея и умря. Разказваха, че след покръстването на престолонаследника, тя станала неузнаваема. Измамена в най-светите си чувства, загубила вяра в хората, дори в най-близките си, тя заключва душата си, скрива я от света, от мъж, от приближени. Навярно само на своя католически бог я е поверявала. Един ден тя ми се хвалеше с извънредната си твърда воля. Кога била малка, наказали я били несправедливо за нещо си. Обидена от това, тя се заключила в стаята, дет си учела уроците, и рошила се оттук жива да не излезе. А за да стане това, изпила цяло шише с мастило, понеже била уверена в отровната му сила. Може и да не притежава оназ твърдост на волята, с която се хвалеше; във всеки случай упоритостта [304] и бе несъмнена. Една придворна дама ми разправяше един ден, че смъртта на княгинята се дължи именно на таз черта от характера ѝ, на нейната упоритост. Изгубила уважението на Фердинанд — за любов не говорим, защото такваз помежду им никога не е имало, — оскърбена и унижена, тя загубила опората в живота и търсила смъртта. Не се пазела от студ, излагала се на всякакви опасности. Нарочно излизала недобре облечена и обута. Оттук и настинката, която я унесе. Туй ми говори придворната дама г-жа М^[15]. Тя я била често предупреждавала да се не излага, ала нито предупрежденията, нито съветите действували. За нея животът бил загубил цената си — добавя г-жа М.

Разбира се, придворната дама не казва всичко. То е естествено, защото мъж ѝ служи още при Фердинанда.

Във всеки случай между княз Фердинанда и първата му съпруга любов нямаше. В първата година може да е имало младежко увлечение, ала то скоро е изфирясало. Хората се взели, за да произведат потомство, а не от любов, както правят другите хора. А че бракът им бил сключен само за таз цел и по тез мотиви, виждаше се от факта, че княз Фердинанд благоволи да оповести [305] на министрите си радостната вест за бременността на княгинята телеграфически, още на втория месец от сватбата им. Телеграмата дошла от парахода между Бриндизи^[16] и Пирея, негде от Средиземното море. У обикновените хора първата мълга за бременност се предава скришом, на ухо, щади се чувството на свенливост у бъдещата майка. Не се правят разгласявания, защото материнството е свързано с опасности, с изненади. Защо да мълчи Фердинанд, когато той се жени тъкмо, за да

има престолонаследник? А пък и бърлив човек беше, без свен, без скрупули за мяра и порядъчност.

Както и трябваше да се очаква, всички тез г-жи, които в битността си на ерген княз Фердинанд награждаваше с вниманието и симпатиите си, княгинята гледаше с явно неразположение, с хладина и оскърбително пренебрежение. Г-жа Ст. трябваше да напусне и двореца, и София. Дадоха на мъжа ѝ длъжност вън от България. Г-жа Б. се отстри от двора подир един скандал, който не можа да бъде прикрит. Мнозина чуха за него, а и оскърбената не го криеше от близките си.

Г-жа Б. бе адаптирана при княгиня Клементина в длъжност статсдама. Съпровождаше я навред из България [...].

[306] Другата симпатия на княз Фердинанд г-жа П. воюва дълго с княгинята. И воюва не без успех. Мъж ѝ бе силен на времето, имаше на кого да се опре. И по положение, и по темперамент тя можеше да предизвика стълкновенията. Буйна, дори нахална природа. Знае настроението на княгинята към себе си и за да си отмъсти, не [307] изпуска и най-малкия случай да я подразни. Честите вечеринки и балове ѝ даваха за това пълна възможност. Нарочно избере позиция, за да я гледа княгинята, изпъчи се, изкриви си шията — нейна маниера за кокетничене — чака удобен момент да хвърли въдицата. Минава князът, а тя — реверанс дълбок, хили се, чупи се и пред него, хвърля му шеги, комплименти. Съперницата гледа това, наумява си приказките за Фердинандовите похождения през време на ергенството му, бере лой, пука се. Г-жа П. имаше и необюздан език, както всички жени от нейния калъп. Не дай боже да ѝ се попаднеш на езичето. По цял град те разнася, нещата именува със същите им имена. Груба, цинична. Дебели са дворцовите стени, ала се пак се чува по нещо от присмехулните уста на храбрата госпожа. Тя приема два пъти през неделата, идат ѝ дипломати, чужденци, сама мете по цял град. И навред меле. Може ли да не се чуе нещо? Чуваше се, защото услужливи хора много [...].

[310] Княз Фердинанд, както казах, високо ценеше Бурбонския род. През всичко време на князуването си в България, във всевъзможните си срещи и разговори, той много рядко подчертаваше Кобургското си произхождение. Всякога говореше за Бурбоните, тях хвалеше, от тях се възторгваше. Знаеше им, макар в общи черти,

историята, разказваше епизоди от живота на последните френски крале. За Кобургите — никога нищо. Туй предпочитание на майчиния си род пред тоз на баща си се обяснява с [311] възпитанието му и с онуй влияние, което майка му княгиня Клементина упражняваше още от детинство върху му. Беше ми дал бележки да напиша нещо за пред българската публика за детинството и рода му. В тез бележки — почти нищо за баща му, но затуй пък бяха преизпълнени със славословия за майчиния му род. Същото се подчертаваше и в бележките за рода на княгиня Мария-Луиза^[17]. И тя Бурбонка. Туй обстоятелство пък трябваше да се подчертае с дебели черти. Така и стана.

„По мъжка и по женска линия, пише се в тез бележки, в жилите на българската княгиня тече кръвта на френския кралски род — Бурбоните. По баба, от бащина страна, тя е внучка на Луиза-Мария, иначе наричана *mademoiselle de France* дъщеря на Берийския дук^[18], внук на последния френски крал от Бурбонската династия, на Карла X^[19]. По майка тя води рода си пак от същите Бурбони, от неаполитанската им линия. Мария Пия Бурбонска^[20], майката на княгинята, е дъщеря на неаполитанския крал Фердинанд II^[21]. Кръвта на Бурбоните от двете линии на тоз род, в лицето на княгининия дядо Карла III^[22], с този от пармските херцози, предишни крале на Етрурия^[23].“

Беше време, когато Бурбоните се смятаха за избрания от бога род да владее в Европа. Затуй от тях се отделиха линии в Испания, в Португалия, в Неапол, в Парма. С таз мисъл живееше княгиня Клементина; същата се предаде и на княз Фердинанд. Струва ми се, туй е главният секрет за избора на българската владетелка. Нито богатство, нито политическо влияние, нито сърдечни [312] влечения са имали значение в случая.

Образованието на княгиня Мария-Луиза бе повърхностно, таквоз, каквото обикновено дават на Запад на жените от нейното обществено положение. Знаеше новите европейски езици, общи понятия от литературата и църковния латински език, колкото да разбира молитвите. Нещо повече бе учила от класическата италианска поезия. Много [313] от стиховете на Данте, из Божествената комедия, декламираше с увлечение. От новата литература сведенията ѝ бяха оскъдни. Вижда се, принципите, с които се държели възпитателите ѝ,

не позволявали по-обширни познания за една госпожица от нейното положение. Стана един ден дума за Емил Зола^[24], за романа му „Рим“. Тя се намръщи.

— Не обичам френските мръсотии в литературата.

Аз не вярвам, че бе чела тез „мръсотии“. По-вероятното е, че така е било говорено за модерната литература на великия народ.

Княгиня Мария-Луиза беше дълбоко набожна жена. Оттук и страшното потресение, що изпита при промяната вярата на престолонаследника. За нея това бе такъв нравствен удар, който тя не можа да пренесе. Мнозина даже говореха на времето, че тя търсила смъртна, не се гледала, нарочно се излагала на опасности да настине, да се поболи. Една от приближените ѝ дами, г-жа М. разправя, че княгинята в последните години от живота си живеела под страха на едно тежко предчувствие, че скоро щяла да умре. Особено се усилило туй предчувствие [314] подир смъртта на доростолочервенския митрополит Григорий. Да забележим, че и тя, княгинята, и княз Фердинанд високо ценяха дарбите на покойния йерарх. Безспорно умен човек, той се ползуваше в очите на двамината с голяма почит, с уважение и рядко влияние. Кога да умира, княз Фердинанд отива с княгинята в митрополията, гдето лежеше болен владиката.

Тук стоят повече от час в стаята на умирающия, за последна благословия и последна прошка. Вижда се, тез трагични моменти са оставили мъчно изгладими следи в душата на покойната, тя често си ги спомнвявала и повтаряла:

— Скоро ще умра, и ще умра като дядо Григория!

Предчувствието ѝ се сбъдна: и тя, като владиката, умря от пневмония.

Настинала, едни казваха в Славянска беседа, на представлението *Ревизор*, други — на парада на 5-ий януарий, на водосвета. Княгинята заболява от инфлуенца, която по-сетне се обърна в пневмония. Бременното ѝ положение стеснявало свободното лекуване. На 18 януарий тя се освободи от бременността си с раждането на княгиня Надежда^[25], а на следния ден, на 19-ий януари в 8 часа и 15 минути почина.

Разказваха, че когато в часа се появило подуването на белите дробове, лекарите били заявили на Фердинанд, че била изгубена последната надежда за спасение. Уж княгинята сама била се уверила в

неизбежността на страшния час, и поискала да види мъжа си и децата си. Явили се пред леглото [315] ѝ, тя се била обърнала към княза с думите: „Аз умирам, ала винаги ще бъда с тебе и отгоре ще бдя над България, над тебе и децата.“ А на престолонаследника умиращата била дала съвет: „Когато един ден ще бъдеш повикан да царуваш, гледай да бъдеш примерен владетел.“

Тез сведения за последните минути на княгиня Мария-Луиза и думите, с които се тя уж обърнала към мъжа и сина си, могли да бъдат съобщени само от княз Фердинанда, защото освен децата, нямало е друг, който да ги е чул и предаде. Ако те са измислица, отговорността за това пада на него самия, на Фердинанда. Имаше ги печатани във вестниците, от гдето са взети. Съглежда се нещо театрално в тези трагични минути, та се двоумяха всички хора да им вярват. Княз Фердинанд през цял живот, при всички случаи и обстоятелства обичаше да парадирва и да актьорствува, та как да не повярваш на злите езици, че и в тези трагични дни на живота си Фердинанд не е пожелал да измени на себе си.

Погребението на покойната княгиня се извършила 24 януарий. Цяла неделя се правеха приготовления и се чакаха да пристигнат за траурното тържество представители от европейските дворове. Когато всичко бе готово, столицата бе препълнена със свят. Депутации дойдоха от всички български градища, от военни части, от [316] разни дружества и учреждения. Денят на погребението бе истински траурен ден за българската столица. Цял град бе окичен с траурни материи. Търговската улица и част от Дондуков булевард, през гдето трябваше да мине погребалното шествие, буквално бяха потънали в черно. Черни знамена се развяваха навред по врати, по балкони, по прозорци — навсякъде [...].

При княз Фердинанда ставаха небивали тържества в София, каквито друг път надали ще стават. Роди ли се някой, умре ли, дойде ли, отиде ли си — тържества, тържества, тържества! Министри, офицерство, виеше чиновничество, духовенство — всичко на крак!

А пък погребението на първата българска княгиня не бе от обикновените [317] събития. Затова княз Фердинанд намери време да напрегне всички свойствени нему дарби, за да обстави (устрои)

колкото се може по-тържествен и по-ефектен дворцовия и народния траур. Дали сам той съчиняваше всичките тези церемонии, други ли му ги измислюваше, но едно можеше да се каже: всичко от този род у него излизаше блестящо, много по-блясково, отколкото можеше да се очаква.

Столицата се изпълни със свят. Толкоз много хора надойдоха, че място нямаше нито по хотели, нито по ханища, нито в казарми. Дори и частните домове се препълниха. Къща нямаше без гостенин. Депутации от военни части, от полкове, от гарнизони, депутации от кметства, от окръжни съвети, от всевъзможни учреждения; депутации и представителства от странство, от близки и далечни царствующи дворове. Само от страна на княгинините роднини не дойде никой да я изпроводи до вечното ѝ жилище. Сърдити бяха.

Още от 8 часа сутринта улиците, през които трябваше да мине траурното шествие, бяха покрити с черно. Врати, прозорци, балкони — всичко обвито в черна материя.

Равно в 10 часа топовните гърмежи известиха изнасяне тялото на покойната от двореца.

Саркофагът бе направен от алпака, с великолепни бронзови орнаменти. Злато и сребро лъщеше по тези украшения. Траурното шествие се предшествуваше от няколко войскови отделения, пред всяко от които музика свиреше погребалния [318] марш. Пред самата катафалка шествуваше католическото духовенство, начело с владиката Менини^[26]. От страни на гроба (ковчег) вървяха някои от министрите, председателят и подпредседателят на Народното събрание. Князът върви непосредствено след гроба. Вижда се, дълбоко е потресен от постигналото го нещастие. След него следват извънредните пратеници на чуждите дворове. На първо място между тях херцог Салватор, представител на австрийския император; бившият сръбски крал Милан^[27], генерал Бибинов^[28], представител на руския император, Шакир-паша и пр. и пр. По-нататък следва дипломатическото тяло, бившите министри, княжевата свита, слугите на покойната княгиня, а най-отдире депутатите от разните градове, дружества и еснафи. Пред „Св. Неделя“ процесията спря за няколко минути, за прочитане заупокойната молитва по православния обряд.

Смъртните останки на покойната почиваха в католическата църква до два часа през следната нощ. Пренесоха се почти незабелязано за софиянци на гарата. Равно в два часа подир полунощ

князът отива със свитата си в църквата, пред която стояха вече около стотина конвойни войници със запалени факли. Казват, Фердинанд дълбоко нажален и със сълзи на очи се молил дълго време, коленичил пред гроба на покойната си съпруга.

[319] „Всред нощната тъмнина и при най-дълбока тишина — пише един тогавашен вестник, — това траурно шествие, с пламнали факли, мълчаливо кат самата нощ, представляваше трогателен и мистичен изглед. То бе импозантна, феерична етикеция...“

Тъкмо във вкуса и по природата на княз Фердинанд.

На гарата тялото бе внесено в княжеския салон, а оттам в специално приготвен влак, вагоните, на който бяха обвити в траурна материя. Остава се тук почетна стража, изгасват се факлите, князът благодари на участващите в нощната церемония войници и се връща в двореца.

[1] Роберт I Пармски — баща на Мария Луиза. ↑

[2] Келла — частен секретар на Мария Луиза. ↑

[3] Шеверман — компаньонка на Мария-Луиза. ↑

[4] Найсер Алберт (1855–1916) — лекар, професор в Бреслау. Откривател на проказния бацил и триперния гонокок. ↑

[5] Юруков Даниил — народен представител в Областното събрание на Източна Румелия, и на I, V и VI Обикновено народно събрание. Кмет на Пловдив. ↑

[6] Г. — Найден Геров (1823–1900), книжовник, езиковед и обществен деец. Като руски вицеконсул в Пловдив (от 1857 г.) подпомага народните борби за политическо и културно самоопределение на българския народ. Губернатор в Свищов след Освобождението. Автор на петтомния Речник на българския език и на други произведения. ↑

[7] Флейшман — учител на Фердинанд. ↑

[8] М. — поручик ординарец на Фердинанд. ↑

[9] С. — поручик, ординарец на Фердинанд. ↑

[10] Авторът пише това име на различни места различно: Фанищел, Фанищил, Фаденщил. ↑

[11] Карастоянов Иван — придворен фотограф. ↑

[12] Франценсбад — немското название на чехословашкия балнеологичен курорт Франтишкови-Лазне. ↑

- [13] Муткурова — сестра на С. Муткуров. ↑
- [14] Бариево — старото име на с. Робертово, Новоселско, сега с. Равно поле, Софийско. ↑
- [15] М. — придворна дама на Мария Луиза. ↑
- [16] Бриндизи — град на Адриатическо море в Южна Италия. ↑
- [17] Луиза-Мария — баба на Мария-Луиза. ↑
- [18] Берийски дук (дук дьо Берри) — братовчед на Фердинанд. ↑
- [19] Карл X (1757–1836) — френски крал (1824–1830). ↑
- [20] Мария Пия Бурбонска — майка на Мария Луиза. ↑
- [21] Фердинанд II — Неаполитански крал. ↑
- [22] Карл III — дядо на Мария Луиза. ↑
- [23] Етрурия — област в Средна Италия, днешна Тоскана. ↑
- [24] Зола Емил (1840–1902) — френски писател романист, автор на серията „Ругон-Макаровците“ и др. романи. ↑
- [25] Надежда — дъщеря на Фердинанд. ↑
- [26] Менини — католишки владика. ↑
- [27] Милан Обренович IV (1854–1901) — сръбски крал. ↑
- [28] Бибииков — руски генерал. ↑

ГЛАВА ШЕСТА

ГЛАВНИТЕ ВОЕННИ СПОДВИЖНИЦИ НА КНЯЗА

[334] Името Михаил Савов вълни скандалната, обществената, политическата и партизанската хроника ред години. Говореха за него то частни къщи, по клубове, по кафенета, в дипломатически салони — навред. Мерзост нямаше, която да не му се припише. Говореха се, разбира се, и много добри работи, защото бе човек с несъмнени военни дарования. А дарованията печелят и врагове, и приятели.

За да дадем възможност и на едните, и на другите да преценят каква бе истинската фигура на Михаил Савов, привеждаме тук някои от спомените си за него. За служебната и обществена негова дейност други ще пишат. И ще пишат много, защото с личната му съдба са тясно свързани Катастрофалните събития през 1913 година.

Чрез шурия си майор Ганчев^[1], впоследствие генерал и военен български пълномощник при Главното германско командване, негов, на Савова, кум и близък човек, имах случая да науча много интересни подробности от неговия интимен живот. Ще ги запиша тук. Те могат да бъдат не без значение за тоз, който би пожелал да обрисова пълния образ на този исторически тип.

Михаил Савов е син на един селски свещеник от Хасковско. Бил е тук-там архиерейски наместник и от заплатата си е можал да изкарва прехраната и образованието на децата [235] си. Умря поп Сава^[2] в София в голяма бедност. Помощ от синовете си не получаваше, макар и да имаха възможност да му оказват такава. Нямаше любов между членовете на туй семейство. Нито братята и сестрите се имаха, нито родителите се обичаха. Когато Михаил бе сварил да набере огромни богатства, брат му умря във Видин в голяма мизерия. Сестра му, жена на един гимназиален учител, живееше в лишения и с мъка издържаше старата и болната си майка. Никога в дома на Михаил Савов не са стъпвали като драги гости нито сестра му,

нито брат му. Дори и майка му едва ли е отваряла портите на сина си повече от един или най-много два пъти през годината. Живееха кат чужди, кат непознати помежду си хора.

Михаил Савов свърши военната академия в Русия с успех, но известност получи през време на войната със Сърбия. Говореха за него отлични отзиви и другари и подчинени. Когато умря Сава Муткуров, Стамболов се спря на Савова, като на единствен измежду военните, който би могъл да замести зетя му тъй, както той, Стамболов, го желаше. Трябваше му верен човек, свой човек, а такъв по-добър от Савова нямаше. Дал бе последният несъмнени доказателства и за русофобството си и за преданост към новите силни мъже на деня. Нали бе той, който заповяда да бият в участъка русофилите от Пловдив? Д-р Хаканов^[3], Ив. Ст. Гешев^[4], Ст. Бобчев^[5] и други биха могли да разправят много подробности за тоз Савов подвиг, но те избягваха да говорят на таз тема, пък и не е приятно да ги запитва човек за таквиз [236] деликатни работи.

Като министър на войната от него бяха доволни и князът, и Стамболов, и офицерите. Общи похвали, най-добри отзиви от всички страни. Подбра си той способни помощници за устройството и управлението на армията. Неуморимият и умният Паприков бе в услугите му, Пишеше законопроекти, правилници, наставления, окръжни. По тоз въпрос с компетентност не мога да говоря, предавам тук това, което се говореше по онова време, а именно: здравата основа на българската армия се тури в първото Савово министерствуване.

Всичко, и служба, и политика, и другарски отношения, отиваше добре, когато, като гръм от ясно небе, дойде скандалната история с г-жа Савова. За таз история споменахме по-горе. Тя е мръсна, но с важно значение за характеристика на тогавашните политически борби, за събитията и деятелите от оназ епоха. По тез съображения не е лошо да споменем по-големи подробности.

Г-жа Савова — Смарайда й бе името — беше дъщеря на г-н Ив. Ев. Гешовата сестра. За нея, за бъдещата баба на полковник Савов говореха много нескромни слухове из Пловдив. Макар и отколе вдовица, т. е. в години вече тя минаваше за г-жа от новото време, къщата й бе отворена за млади хора, за чужденци и за [237] българи. Посещаваха я секретарчетата от разните консулства в града, посещаваха я офицери. Любезна, мила в обръщения, къщата й остана свърталище

на мнозина, които търсеха радости, развлечения. Когато годините я умориха, на сцената излязоха дъщерите ѝ. Имаше ги три, ала грациите бяха две: едната — Смарайда, другата — Момота. Първата улови в примките си Савова, втората — капитан Манафов^[6], вояка (боец) и храбрец. Той плени в сръбско-българската война^[7] майор Котанич^[8] и му изби ротата. Умря негде в Русия, в междуособиците през 1905 год. Бе отишел доброволец в руско-японската война. Момота също тръгна по пътя на майка си и кака си. Запиля се негде във Франция, гдето, чуваше се, се удостоила да стане метреса на някой си важен републикански сановник. Савовица остана в София, след развода си със Савова встъпи в брак с един френец и живя до старини в крайна бедност и лишения.

Между многото млади хора, които посещавали дома на г-жа Милкова, бил и полк. Савов. Посещенията му обаче били по-смели, отколкото на другите, или пък сам лично бил в очите на семейството за предпочитание. Та затуй не така лесно можа да прекъсне познанството си с младата и хубава г-ца Милкова. Рече да се отстрани, но не го оставиха. Г-жа Милкова се озова в София с дъщеря си, тръгна от къща на къща да търси „честта“ на погубената си дъщеря. Не забрави и двореца. Княгиня Клементина тогава бе гостенка на сина си. Отиде да плаче и пред нея. За да се избегне по-голям скандал, а може и от съчувствие към „пострадалата“, от двореца посъветваха полк. Савов, чрез военния министър Муткуров, да уреди задоволително въпроса. А уреди се тоз въпрос с венчило. Полковник Савов се венча и заведе младата си булка в Шумен, за да продължат и пред тамкашния гарнизон скандалите [238]. Приказваха, че бил я държал заключена в една стая, догде той отивал на работа, не ѝ позволявал да се покаже на улицата, турял ѝ бил караул да я варди. И при все туй тя пак намирала възможност да му туря рога. Назначен биде Савов за военен министър, дойде в София. Доведе и двете хубавици-сестри. Скитаха те сутрин и вечер по улиците, хихикаха, мамеха младите хора с очи и знакове, търсеха приключения, развлечения. То се знае, намираха ги. На *изповедта*, за която вече споменахме, г-ца Савова наименувала доста имена и къщи, които, без знанието и волята на мъжа си била удостоявала с посещенията си. При таз „изповед“ името на Стамболов не било споменато, но то трябвало на интригантите и те го извадиха...

Полковник Савов се завърна в България няколко месеца след падането на Стамболова. В София той не остана да живее, отиде в Пловдив, гдето прекара всичкото време до вторичното си постъпване на служба. Там прекарваше през зимата и двореца през тази година. То бе тъкмо по плановете на Савова: ще може честичко да се вестява по улиците, пред височайшите взорове, ще се среща със свитата на княза и все ще може да се направи нещо, в смисъл, да се забрави срамното минало. И се забрави. Отначало — вежливи височайши усмивки, после ръкостисвания, сетне аудиенция, най-после обещания да бъде приет на служба.

Началник на Военното училище до туй време, за което пишем, бе полковник Ботев. В обществото и във Военното [239] министерство не бяха особено доволни от Ботевото началствование. Макар обучението, дисциплината и редът в училището да бяха образцови като никога, хората все намираха какво да кажат против службата на добрия началник. Причините на туй бяха в самата личност на полковник Ботев. Разсеян, халатен (нехаен) в службата, безпечен (безгрижен), за каквото го познаваха другарите му — не допускаха, че тез му качества няма да се отразават на служебните му обязанности. Пък то бе тъкмо противното. Ботев бе заварил и подбрал отличен кадър офицери и преподаватели, дал им бе пълна свобода да работят кой както разбираше обязаностите си, а от туй се добиваха отлични резултати. Никакви покровителства, никакви ходатайства, които биха изменили наредбите. 25 години служих във Военното училище и през всичкото туй време аз не помня да са излизали от училището по-подготвени офицери, отколкото при Ботева.

При все туй Ботев трябваше да отстъпи мястото си на Савова. Туй място трябваше на последния, защото от него лесно щеше да се надниква в двореца, човек ще е в по-близко съседство и в постоянен контакт с източника на всевъзможните блага и подаяния.

Влезе полковник Савов в училището кат бомба, с гръм, с грохот, с шум. Трепнаха офицери и преподаватели. Тоз бил закъснявал, онзи не се явявал по форма, друг се държал не както трябва, а трети работил без усърдие. Бележки, мъмрения, наказания сипят се без мяра. Но туй само за офицери, за началствувачи лица. За юнкерите — друга ръка, гальовна, милваща. Ако те не се учат, виновати са преподавателите;

ако не са дисциплинирани, търси причината в офицерите. Подобри им облеклото, храната, живота. И обноските му към тях други. Чести спирания, интимни разпитвания, дори и шеги. Трябваше му популярност — добиваше я по всякакви пътища. В стълкновение [240] между офицер и юнкер, виновен излиза всякога първият, особено ако юнкерът има чрез родители или роднини какви-годе връзки. С преподавателите — също така. И по-нататък отиде Михаил Савов! Един ден ний всички останахме учудени от един негов приказ (заповед). За слабите бележки по успех отговарят само преподавателите. Няма тъп и ленив ученик, щом преподавателят е усърден и си разбира от работата. Тогава? — Туряй горни балове (бележки), за да бъдеш спокоен, да не срещаш името си в приказите по училището! И се изпълниха журналите (дневниците) с отлични бележки. Успехи отлични. Радват се юнкерите, радват се и родителите им. А най-много се радва полковник Савов. Всеки месец той старателно събира баловете на юнкерите и ги праща в двореца. Да видят и да се уверят там, какво значи добър и на мястото си началник. А дворецът — във възторг от новия началник, от неочакваните успехи в наука, в ред, в дисциплина. Хвалби и благодарности — без край. Чувствата на двореца още повече се подкупиха после, след уреждането на Военна гимназия при Военното училище. Защото, обясняваше полковник Савов в докладната си записка, чувството на преданост към височайшата особа може истински да се вкорени само през юношеската възраст, зарад това трябва да се въведе институтът на Военната гимназия, да постъпват в училището деца не по-възрастни от петнадесет години. Разбира се, на таз идея от двореца аплодираха шумно. Аплодираха на нея и отвън, разните големи и малки фактори [241] в тогавашното партийно управление. Народни представители, близки до двореца и министрите хора, влиятелните партизани — тез всички господа видяха известни изгоди за себе си в тоз нов институт. Не желае да харчи за сина си, за племенника си, за брата си, за да го издържа в гимназия — настанява го още от 3-тий клас във Военното училище. Намериха тук прибежище и тъпите, ленивите ученици, на които предстоеше да напуснат училището. Важно бе ходатай, застъпник да имат!

И се напълни Военното училище с бездарности, протежета на разни депутати, вестникари, големи и малки партизани.

Всекиму угаждаше полковник Савов, защото всеки му трябваше: един да каже някъде някоя хубава дума за него, друг да напише антрефиле, статия хвалебна.

Употребиха се и други средства, за да се отвори по-скоро вратата на Военното министерство пред оскандаления по-напред полк. Савов. Това бяха средствата на долните хора, на низките души.

Генерал Николаев — тогава флигел-адютант на княз Фердинанд, разправя ден не минавало да се не получи някое анонимно писмо в двореца. Разни почерци — едно и също съдържание: князът ще бъде детрониран, изпъден, убит. Казват се лица, разкриват се конспиративни събрания, съзаклятия. Конспираторите са русофили, от партията на цанковистите, които тогаз бяха на власт (1902 г.) Тез писма не са писани от една ръка, за да се създаде илюзията, че съзаклятието е широко, че се знае вече от мнозина. По уверенията на ген. Николаева пишели ги тез писма капитан П. и поручик К. под диктовката на полковник Савов. Един от тез двамата сам изповядал греха си пред генерал Николаев.

Фердинанд бил зле изплашен от тез писма, дори тероризиран. Никакви успокоения не действували. Даже на най-близките си хора не вярвал. [242] Привеждам тук буквалните думи на ген. Николаев^[9]:

„Можете си представи, кат лист трепери, кога се заприказва за русофилски агитации. Уверявай го в противното, успокоявай го — нищо не помага. Тика ти писмата в очи едно по едно. По-после, когато станах министър (1908), научих подробностите за тез анонимни писма. Изповядаха ми се сътрудниците му капитан П. и поручик К^[10]. Цяла конспирация в дома му. Целта му за време бе постигната. Князът на никого от нас взе да не вярва. Захвана него да вика да спи в двореца, да го вардел. Аз изляза през едната, той влезе през другата врата. Първите дни туй бе секрет за мене, князът не искаше да ми обади, да не съм се разсърдел. После научих подробно за всичко.“

Изобщо анонимните писма за полковник Савов бяха любимото му оръжие. С тях той боравеше несравнено по-често и успешно, отколкото със сабята си. Във всички мъчнотии на живота си той прибегваше до тях.

Втората му жена, с която той живя всичко няколко месеца съпругески живот, с която го венча шурия ми, и тя се оплаквала със сълзи на очи от тези анонимни писма. Спокойствието си не видяла от тях. Пишел ѝ ги всяка неделя по едно, по две. Да я терзай, да я накара да напусне къщата му. Същата обаждала, че той пишел анонимни писма и на себе си.

„Напиши писмото с попски букви, пусне го в кутията и то дойде в къщи. Прочете го, па ми го подхвърли, аз да го чета. Пиши мръсотии, че съм била в любовни връзки с тогоз или оногоз, срещала съм се там и там.“

[243] Анонимните писма без добри резултати не останаха. Князът свали Даневото министерство, повика Рача Петров да състави „патриотическия“ кабинет, а в него влезе и Савов като военен министър. Прогони и жена си от къщи, а по-после я накара да поиска и развод. Да, всемогъщи се оказаха анонимните писма.

Бързаше М. Савов, много бързаше. И без анонимни писма, и без интриги, и без подлости и низости той щеше да стане военен министър. Всичко щеше да си дойде с реда, но той търпение нямаше да чака. Лаком бе за удоволствие, за разврат, за разгулен живот. А туй се добива с пари, с много пари, не с едно само жалване.

И ги доби той тези пари, забогатя повече, отколкото си въобразяваше, в ръцете му дойдоха милионите. Купуваха се от Шнайдер^[11] артилерия, палатки, лопати, мотики, топове, снаряди, въжа... какво не? Купуваха се за много десетки милиони, даже за стотици. А от тях, от тези милиони, имаше какво да се даде и на военен министър, и на княза, и на президент-министъра, та и на други някои...

И когато се видя обладател на тези богатства, почна генерал Савов да се теготи от длъжността военен министър. Защо му е тя вече? Даде му каквото търсеше. Оплаква се от умора, от нервна слабост, от липса на енергия, воля. Добри всички болести. Поиска оставка, не му я дадоха. Отпуск му предложиха. Отпуска не го задоволи, той искаше дълго време да може да се наживей, нагуляй.

А когато убиха Петкова, тогавашния президент-министър, Савов съвсем падна духом. Оставката от глава му не излиза: гдето седне, гдето стане [244] — все за оставка говори. Най-после Фердинанд се убеди и кабинетът от жалките останки от стамболистите излезе в оставка.

Фукна генерал Савов в Европа. Фукна кат да бе вързан години о едно място. До приятелите му в София достигаше само част от славата му в Париж — как гуляел по кабарета, по разни вертепи; как пръскал наполеоните по хотели, вариетета. Никого, когото видел и срещнал, не оставял неугостен, неподпомогнат...

Умори се, прибра се. Дойде си, за да се приготви за предстоящия държавен съд. Пазари адвокати, купи ги. Надпреварваха се да го защищават. Защо не? Защо да оставят такъв заслужил човек жертва на грозното партизанство?

А връзките си с княз Фердинанд той не прекъсна. Нито кога бе в Париж, нито когато се готвеше да застане пред грозното съдилище. Но сега вече не опасността от русофилски съзаклятия ги сдушваше. Друго ги караше да се имат. Общи им бяха секретите, разкриването, на които не бе от интерес нито за едното, нито за другия. Трябваше да приятелствуват, докато не мине опасността от държавен съд.

През време на Балканската война двамата съдружници Савов и Фердинанд по известните предприятия с фирмата Шнайдер бяха на нож. Един другото обвиняваха в безчестие, в пакости. „Ако аз съм взел две — дума Савов, той — взел двайсет!“ Кому ще продава корулмак (важност)?...

Чуха го това офицери, чуха го и министри. [245] И го повярваха, защото и двамата бяха героите на деня. Едно само не можаха да доразберат: истинска ли е пропорцията — 2 на 20? Едни я допущаха, други не.

Докато не забогатя — то стана през годините 1905–906, защото тогава ставаха покупките за войската, М. Савов имаше ежедневни кризи за пари. Всякога се нуждаеше. Заплатата му не стигаше, нито до 5-то число на месеца. Дългове, дългове, дългове. И все пак намираще кредит. Специални посредници му уреждаха тез въпроси. Колкото лихва му поискат — дава, не се пазари. Само да има кой да даде. Близки негови хора ме уверяваха, че имало случаи, когато той е плащал 70-80%. Затуй пък изплащаше тез дългове с мъка. Лихвари,

бакали, касапи всяка сутрин висят пред портите на къщата му. Върху заплатата му, в битността му началник на училището нямаше време, когато да няма заповед. А за да не вземат подчинените офицери пример, ковчежникът хитро даваше характер на секрет върху тез запрещения. При все туй, тоз секрет и прислугата от училището го научаваше.

Уредиха се тез сметки, изплати се, кога забогатя. А то стана — казахме го по-горе, кога и как.

Още две думи за М. Савов. И те ще потрябват на тоз, който рече някога да запознава потомството с тоз не без значение в нашата история човек.

В очите на мнозина М. Савов минава за храбър офицер, може би такъв ще остане известен и на грядущите поколения. Басня е неговата храброст, басня ще си остане тя и в историята, ако [246] някой рече да го украсява с нея.

Един характерен случай. Когато убиха Петкова, той показа не малодушие, а най-мизерна страхливост. Смях и укор от жени и деца, които случайно се намериха при злодеянието, придизвика държането и бягството му. Вървели четиримата: Петков, Генадиев, Паяков^[12] и Савов. Когато убийцата стрелял, всички се разбягали. Аз се завтекох насреща им. Генадиев бе легнал, види се, престорил се бе на убит, защото, както се оказа по-после, един куршум бил му закачил ръката. Д. Петков падна всред улицата. Паяков отишел на противоположна посока, към зоологическата градина, а пък Савов — далеч в улица Кракра. Кога спряха изстрелите, всички се събраха около умирающия Петков. Подир мене на мястото дойде Генадиев, после Петковия слуга Георги и други. Савов, оставил галошите в бягството всред улицата, придружен от поручик К., бягаше към къщата си. След като турихме трупа на Петкова в каретата на д-р Сарафов, аз дадох знак на Савова да спре. Настигнах го. Бледен като платно. Поканих го да идем в Петковата къща, да видим какви разпореждания ще има да стават. Трепери, не ще да слуша, настоя и аз да съм отишел у тях. Боеше се да не го пресрещне някой от другарите на убийцата. Чак кога отидохме в квартирата му, той видя, че бил без галоши, та проводи вестовия да ги търси. Аз скоро го оставих, отидох у Петкова. Казва ми на другия ден поручик Константинов^[13], че той, Савов, цяла нощ не можал да се успокои, не можал да мигне. Константинов спал у него [247]. Все се боял, да не би да дойдат злодейците.

Друг случай. Уволнява Савов ротмистъра Лилев^[14] по лоша атестация, но получава от него заплашително, че ще го убие и отменява заповедта си, пак го оставя на служба. Държането му пък при стълкновението му със Стамболова, то бе връх на низост и трусост (страхливост).

Разбира се, възможно е горните случаи на страхливо държане да не изключват спокойно самообладание в минути на опасности от друго естество, като например в сраженията. Туй нека го определят и установят други.

Друг важен сподвижник на княз Фердинанд в първите години на князуването му бе Рачу Петров.

В дните, кога пиша настоящите си бележки, Рачу Петров е в дъното на блатото. Когато цял български свят, богато и бедно, старо и младо, е на бойното поле, или пък в тила, но загрижено за общите болки, на народ и армия, той, Рачу Петров, пълен генерал, още в цвета на годините си, прекарва дните си в Калофер, гален и милван от г-жа Балукчич^[15] [...] Прекарва дните си в прегръдките ѝ, в полите ѝ — тогаз, когато цял народ гине на фронта или пък изнемога от глад и лишения в тила.

Пиша тез редове и прелиствам в ума си трагичната наша средновековна [243] история. Други времена, а същите хора, същите пороци и диви страсти. За една лъскава гъркиня — цяло царство заробват, за женска милувка — цял народ погубват. И тогаз, и сега — варвари, диваци, без ум, без воля сластолюбци!

Рачу Петров е син на кръчмар. Дребен поминък, дребен човечец, дребен син. Беше дошло време, кога той бе пръв човек в княжеството, нарекоха го даже, макар и на шега, цар, а той си остана все така дребнав, все такъв долен човечец, какъвто може да бъде един кръчмар или бакалин. Безсмислено жаден за пари, без свен, без скруполи в избора на средствата за добиването им.

Запознах го пръв път подир Сръбско-българската война. Младо хубаво момче, 25-26-годишно. Остри дълги мустаки, негова тогавашна гордост, сучи ги, върти ги, радва им се. Весели, живи очи, дълъг анадолски нос, остър поглед. Чист турски красив тип. Общо образование — посредствено, макар и да е свършил Военната

академия в Русия с отличен успех. Руски говори с грешки, таквоз му е знанието и по френски език. Говори за всичко, което знае и което не знае. Спори с всекиго, спори по всичко. Дързък е в мисли и в дела. Решителност и смелост — извънредни. Памят — отлична. Неумерен в ядене, в пиене, в удоволствия. Често става от трапезата готов, много весел, много дързък, много бърлив. Туй често тровеше княз Фердинанд.

[249] През време на Сръбско-българската война, до детронирането на княз Александър, бе любимец на Каравелова. Когато се ожени за дъщерята на д-р Минчович^[16], който минаваше за консерватор, спря да ходи в Каравеловата къща и мина в лагера на противниците му. Свалянето на Батенберг и общото подозрение, че Каравелова има пръст в него, както и личните му отношения към майор Никифоров^[17], друг Каравелов любимец, тез и други от много дребен характер причини го тикнаха в редовете на Каравеловите врагове. Кой знае, може да е имало и други непознати за мене причини. Във всеки случай подир Сръбската война, особено пък подир Батенберговото детрониране, той стана отявлен русофоб^[18], с ярост и фанатизъм взе да преследва другарите си русофили.

Още по-близо запознах Рачу Петров през 1886 год. през едно пътуване от Виена до София. Няма исторически интерес туй пътуване, но аз го написах и ще го оставя между мемоарите си. Може да послужи на читателя за отчасти запознаване с времето, епохата. Предварително моля извинение, ако някого отегча.

[250] През лятото на 1886 год. прекарах училищните ваканции в Липик^[19] — бански курорт в Хърватско. От Белград бяха надошле тук мнозина посетители, между които и прочутият на времето си херцеговински войвода архимандрит Дучич^[20], тогава директор на белградската библиотека. Строен, едър, кокалест мъж, повече приличен да бъде войвода, отколкото поп. Макар и година да не бе се изминала от Сръбско-българската война, вражда голяма между нас и сърбите нямаше. Срецахме се, беседвахме, даже дружахме. Сърбите сочеха Милана и Австрия като виновници за братоубийствената война. Защо да ги мразим, кога някой си ги тикнал насила да стрелят в нас? Защо и те да ни мразят, кога сме стреляли, за да се защитим? При туй и у нас — немецът Батенберг!

То се разбира, такъв ред успокоителни оправдания налагаше на нашата компания известно внимание и такт в разговорите, в мненията ни по въпросите от войната [...] Щадяхме им в случая националната болка.

От Липик тръгнах с архимандрит Дучич. Той бе тъй любезен да ми обещае препоръките си пред сръбските власти, за да ми разрешат да си отида за София през Ниш-Пирот, догдето тогаз имаше железница. До Белград пътувахме с параход по р. Сава^[21]. При Шабац^[22], гдето седнаха при нас и сърби, научихме за детронирането на Александър Батенберг. В Белград с препоръката [251] на Дучич бях допуснат да изляза, ала за малко. Едвам се настаних в гостилницата, измих се, излязох на улицата, дойдоха двама стражари и ме поканиха при градоначалника. Заведоха ме в приставството при пристанището на Дунава. Тук намерих и багажа си, донесен от гостилничарския слуга, който чакаше да му платя стаята и хамалъка. Чаках градоначалника час-два, чаках го и повече — няма го. Стажарите, които ме пазеха, сменяваха се един другото. Един от тях, на питането ми, кога ще дойде градоначалникът, обади ми истината, че никакъв градоначалник няма да идва и че мене просто ще ме „избацат пряко Саве у Земун^[23]“.

— Защо? — питам го.

Не оставали никой българин да минава през Сърбия, от шпиони се вардели. Нали пак ще има война с българите? Приказлив бе моят вардач, дадох му цигара, още повече го разположих на приказка. Обади ми, че е родом от Търновско, от с. Мердан, че бил дошел градинар, а после станал стражар.

— Та ти си българин? — думам му.

— Защо българин?! Сърбин съм. — Обяснява ми, че и аз съм можел да стана сърбин, ако пожелаея. Той пожелал това и станал.

Към един часа дойде парахода от Земун, двама стражари ми взеха куфарчето и ме тикнаха в парахода. В Земун чаках два дена, за да дойде отгоре параход, с който да тръгна закъде Лом. Намерих в тоз параход все познати от София: генерал Николаев с жена си, Рачу Петров с младата си булка и майор Паница. Връщат се от Виена, гдето били кои да се церят, кой на следбрачно пътуване. В Турну-Северин, [252] гдето парадохът пренощува, излязохме вечерта в града. Румънските офицери посрещнаха с радост героите от Сливница,

черпеха ги с бира, караха музиката да свири „Шуми Марица“. Рачу Петров не излезе в града. Паница ми обади, че той бил скаран и с жена си и с него, с Паница, и че го бил викал на дуел. Паница бил приел дуела, ама кога си отидат в София, т.е. когато мине серсемлъка на Рача. Дуелът бил, защото между младоженците била пусната от П. някаква си интрига. Разбира се, никакъв дуел не стана. Отива ли да мре млад човек, който е едвам женен за млада, хубава булка, която обича?

В Лом пристигнахме през деня към дванайсет часа. Мостът пред пристанището — празен, само 2–3 души сноват по него нетърпеливо. Те бяха: полк. Кесяков^[24], Поменов^[25] и един софийски гражданин Д. Съселов. По-после дойде окръжният управител Берковски^[26] с пристава. Параходът още не спрял, а полковникът бърза да се качи на него. Явно беше — бяга.

Това се разбра от всички и майор Паница се изпречи отпреде му, за да му затули входа.

— Берковски, няма да пуцаш тоз предател! Нито тез двамата! — Той посочи към Помянов и Съселов.

Трябва да забележим, че във Видин, гдето Паница и Николаев излизаха на брега, бяхме чули някои подробности: по преврата — че цанковистите били взели деятелно участие в детронирането на княза, че полковник Кесяков водил тълпата пред руското посланство, гдето падали на колене, както и по контрапреврата.

[253] Берковски отказа да изпълни Паницовата заповед, защото нямал за това право — човекът бил пътувал с редовни документи. Кесяков напире да влезе в парахода. Паница го блъсва навън. Приставът се намеси, въпреки волята на Берковски, хвана беглеца за ръката, поведе го назад, а на Поменов и Съселова извика да се махнат от моста.

Излязохме всички пътници, изнесоха ни и багажите. В туй време дотърчава един стражар и подава телеграма на Николаева. Стамболов от Търново го вика да върви право за там. Разплака се жената на Николаев, разплака се детето му, потекоха сълзи и от неговите, на генерал Николаев очи. Мене ме поби срам, кат гледах тоз прославен храбрец да рони сълзи. Вижда се, женските сълзи са по-страшни от най-страшните сражения, а може и заразителни.

Николаев взе сбогом от всички ни и продължи пътуването си за Свищов-Търново. В хотел „Бел вю“, гдето отсядаха всички пътници за

София, дойдоха и беглеците. Извиняват се, оправдават се, молят се да ги пуснат да продължат пътя си, защото непричастни били в детронирането на княза, извършила го била войската, офицерите: те какво са виновати? Най-жалък бе Помянов. Човекът отива да се жени, годеница, сватове го чакат, а той арестуван. Моли се, оправдава се, а сълзите налели очите му. Съселов, по-куражливият, мълчи и мига. След няколко минути окръжният военски началник, по заповед от Рачу Петров, арестува и тримата. Полковник Кесяков протестува, заканва се, ала отиде в участъка. Защо ги арестуваха? Вярвам, нито Рачу, нито военският началник знаеха. Подозрение или пък просто да им напакост. Да не са ставали русофили!

[254] Пътуването до София не беше без неприятни приключения. Десетина километра от Лом файтонът, в който се возеха Паница с Николаевица и детето ѝ, се счупи [...]. Тъй като аз бях сам, разместихме се в двата файтона. Тук се повтори загадката за козата, сеното и вълка. Рачу Петров скаран с Паница, в един файтон с него не желае да седне, не пуца и жена си при него, защото се бои от нещо. Кроиха, мислиха — насядаха в моя файтон. Принуден бях с притеснение да пътувам до Клисурса. Тук се опитах да помирят скаранията, дуелът се забрави и те си заговориха. Може би Рачу се смекчи, защо бе сварил да се скара с жена си. Из целия път до София — остри приказки, бодежи. Рачовица — капризно дете, а той разсвирепял турчин. От злост очите му се наливат.

— Защо го мъчите — питам я из пътя Султанка.

— Защото го обичам.

И обажда: Във Виена щяла била без малко да го накара да се заколи. Казала му била „подлец“, а той замахнал със сабята си да си пререже гърлото, защото не искал тя, жена му, да види мъж подлец. Г-жа Петрова на младини имаше силен глас, минаваше за добра певица. [255] На Петрохан, за пълно помиряване с мъжа си, изпя някое друго парче от своя репертоар, та шопите се втурнаха да видят що става, не колят ли някого. Не чували новото пение, силният ѝ глас ги смути — не могли да си обяснят на първо време пее ли, или плаче някой.

Характерно за времето разбиране от шопите на събитията в София. Срещаме пътници от столицата. Питаме ги за новини, обаждат, че изпъдили княза.

— Защо го направили? — любопитствува някой от нас.

— Защо?... Трябва да е сторил нещо кабахат...

Пристигнахме в София късно вечерта. Из улиците тихо, нито жива душа. Тук-там се срещат патрули от войници.

Рачу Петров се ползува дълго време с благоволенieto на княз Фердинанда, но идеха и времена, когато се опълчваха един срещу друг кат смъртни врагове. Князовото благоволение Рачу го използва богато, изцеди го до капка, а от неразположението и враждата не загуби. Напротив, чрез тях, в известни времена, си поправяше компрометираното положение в обществото и в партиите.

Докато Стамболов бе на власт, Рачу бе началник-щаб на армията. Историята на българската войска ще отбележи неговото значение в развитието и напредъка на военното дело у нас. Може да е имал Рачу големи заслуги в туй отношение, аз не зная. Предавам само туй, което навремето чувах за неговата деятелност в генералния щаб. Другарите му казваха на подигравка, че истинският и фактическият началник-щаб не е Рачу Петров, а архиварят Торгов, защото Торгов знаел всичко и Торгов вършел всичко: той знаел миналото, способностите и старшинството на офицерите, той помнел разпорежданията от предишните години, той знаел кой кога и где е преведен, какви награди е получавал и пр. и пр. Ако бил умрял Торгов, казваха тогава, нашият [256] щаб трябвало да се затвори.

В първите години след излизането на руските офицери от българската армия, във военното училище нямаше по военните предмети отделни преподаватели. Идваха да четат специалните предмети от разните учреждения. Рачу Петров четеше военна топография и топографическо чертане. Плащаха се за час по седем лева. Колкото повече часове — толкова повече левове. От началника на щаба зависеше утвърдяването програмата на училището. Разбира се, той я утвърдяваше така, че неговият предмет, уж като най-важен, най-солидно да бъде застъпен. Защото какъв такъв офицерин ще ми бъде човек, ако не знае да чертае добре? Оттук — три пъти в неделата чертане. А защото началникът на щаба време няма, затова в обширната столова се събираха всичките сто и осемдесет юнкера. Иде при тях Рачу, сяда на катедрата, разтвори да чете някоя книга или вестник, а те чертаят. После, колкото му стигне време и разположение,

поправя някому и се разписва в журнала, за да му се платят: $5 \times 7 = 35$ лева. Излизаше така: другите преподаватели получават по 7 лева за час, а началник-щабът — 35 лева за същото време. Инспекторът на класовете, майор Г. Тодоров, после главнокомандующ армията, гледа таз неправда и мига. Смее ли да възрази? Чак в Силистра ще се озове!...

Лаком бе Рачу, лаком до невероятност. Отдето може, оттам отскубне. Рекоха да укрепяват София откъм сърбите. Укрепиха я, ала най-солидно укрепиха джобовете си. Ходиха на едно укрепление, връщаха се, отиваха пак, пак се връщаха, и на всяко отиване — пътни според километрите и според чина. По-голям чин, повече пътни, по-малък чин — по-малко пътни.

Апетитът, казват, идеал с яденето. Колкото [257] Рачу повече печели, толкова повече апетит у него за печалба. По-после, кога се уволни, взе да строи като предприемач железницата Радомир — Кюстендил. У държавата пари нямаше; спряха постройката. Трябваше да се плати на предприемачите. Иде Рачу на власт, назначава комисия, да определи какво да се плати. Кой ще определи малко? Разбира се, определят при личното, както мисли, че е прилично г-н министър-председателят, защото той същият е и предприемач. Министерският съвет утвърждава решенията на комисията. Рачу Петров не участва в заседанията, когато ставало утвърждаването. Кога дошло да се разглежда въпросът, той, като всеки честен и почтен човек, става и излиза въвн от стаята. Защо да стеснява с присъствието си господа колегите си? Пък и сам на себе си съдия може ли човек да бъде?...

Впрочем, аз задълбах повече, отколкото трябва в спекулативните способности на българските държавни мъже. Да се ограничим в другата им деятелност.

В първите години на княз Фердинандовото князуване, както вече споменах, Рачу Петров бе в близки, в съвсем близки отношения с новия княз. По едно време избухна помежду им нещо като неразположение, хладнина, и по-сетне и вражда. По-напред младият княз често обикаляше в разходките си улицата „Стефан Караджа“, гдето живееше Рачу, спираше се понякога да размени две-три думи с г-жа Петрова, която, разбира се, съвсем случайно тъкмо отваряше прозореца, за да пречисти стаите си, а сега?

А имаше и такъв случай. Във Военния клуб — бал, весело на всички, танцуват дами и кавалери. Защото таванът нисък, стаите малки, военната музика гърми, нищо се почти не чува. Във вихреното увлечение, в общия залис, княз Фердинанд се уединил в съседната стая, която зей отворена към танцувалния салон. Нищо подозрително, всичко както си е прилично. По едно време вратата се затваря, любопитните погледи не могат да проникнат да видят какво става там, вътре! А колко те го желаят! Парите (двойките) все току около вратата се въртят. Общо любопитство, двусмислени подсмивки и подмигвания. В туй време Рачу в долния етаж пие вино, играе карти. Бързо влиза брат му Стефан^[27].

— Рачо, где е Султанка? — пита братът.

— Как где е? Не е ли в салона?

Оставя карти и вина, отива да търси Султанка. Блъсва вратата, влиза в затворената стая.

— Ставай да вървим! — дума на жена си, без да каже две думи за извинение пред смаяния от дързостта му княз.

Година-две след горното, князът не минава вече по същата улица, няма онез любезности нито към началника на щаба, нито към съпругата му.

Един ден в двореца има дине, а после [258] прием. Канени — много, най-вече офицери. В зимната градина пушим цигари, разговаряме. Иде князът, стъписахме се. Дойде при нашата компания, в която бе Стамболов, Рачу, полковник Кутинчев и аз. Говори със Стамболова, размени 2–3 думи с Кутинчев^[28], заприказва и с мене. Аз му отговарям, той слуша разсеяно, фиксира Рача, пронизва го, кове го в земята. Рачу вперил поглед в пода, не вдига очи. Аз разбрах, че не му е нему, на княза, до разговора ми с него, а друго е намерението му, да унизи, да съкруши противника си. Забеляза туй и Стамболов, който малко отстрани наблюдаваше забавната сцена.

— Аз ли съм тук чиновник, или жена ми е чиновник? — дума червеният кат варен рак Рачу на Стамболова, когато княз Фердинанд, наситен от тържеството си над унижения противник, бавно се отдалечаваше от групата.

— Тъй не може тя да върви — дума Стамболов. — По-добре ще е ти да идеш в Русе бригаден командир.

— Не ща му бригадата, не ща му нищо. В оставка ще изляза.

Стамболов взе да го успокоява, да го уговаря да не се нервира, защото всичко ще се уреди както трябва, а Рачу стоеше на своето — ще си даде оставката, непременно ще я даде, нему не трябва служба, дето го унижават, оскърбяват.

Заканите там си и останаха. Не само че не излезе в оставка, ами и получи командировка в Германия, командировка [259] богата и приятна, добре платена, както прилича и както се полага на важен сановник. За какво бе командировката, беше голям секрет. Секрет си остана и за самия генерален щаб, освен за ковчежничеството. От него нищо никога не е могло да се скрие. То научава всичко, и най-съкровениите тайни на българските държавници.

Мина се месец-два. Рачу все в командировка пребивава. Наближава декември 1889 год., той се в Германия. Една вечер намирам княза — угрижен и замислен. Взе да ми се оплаква, че офицерите не му били предани, даже злоумишлявали нещо против него. Донесли му били, че в сладкарницата „Панах“ майор Паница се заканвал нещо, там бил и Паприков, на една маса с него стоял, слушал го и се съгласявал. Отгде го знае? Разбира се, от близни и верни хора. Помъчих се да го успокоя, уверявах го, че ако е имало подобен разговор, той е пиянска работа, защото сериозните, трезвите хора, които могат нещо да направят, не бърбят по кафенетата, не се хвалят. А пък за още по-голямо успокоение, нека побърза да повика Рачу Петрова да се върне по-скоро в София. Той има влияние между офицерството, ще може да предотврати пакостта, ако такваз се замислюва, макар и аз съвсем да не допуцам.

— Полковник Петров!... Та нима вий мислите, че той ми е по-предан от другите?

— Да, аз мисля това, уверен съм. Пък и да не е привързан към / личността на господаря, неговият собствен [260] интерес изисква да защитава каузата на княза и на тогавашното политическо положение. Нали той ходи да усмирява бунтовете в Русе, нали той утвърди присъдата за разстрелването на виновните офицери? Какво ще стане с него, ако надделее русофилството и стане някакъв преврат?...

Князът слуша с внимание, ала не му се вярва. Вижда се, силно се двоуми. Във всеки случай думите ми не останаха без какво-годе значение. Дали бе съвпадение, или пък те подействуваха, [...], но Петров се завърна в София и отново пое длъжността си. Скоро и

предишната интимност и близост между двамата се възстанови. Рачо взе по-често да получава аудиенции, да бъде канен на обеди и да получава други, нематериални знакове на благоволение, като брилянтени пръстени и други.

Когато в 1892–93 година брожението против Стамболова се усили, близостта между княза и Петрова още повече се усили. По всяка вероятност княз Фердинанд кроеше вече плана, облегнат на войската, да свали Стамболова. Както е известно, делото на Савовица го улесни и послужи за благовиден повод.

След падането на Савова полковник Петров стана военен министър. Той беше, който пращаше да гонят Стамболовите митингаджии из улиците на София и другите градове, гдето се опитваха да правят, чрез митинги, протести против [261] Стамболовото сваляне. Въобще той бе опората на княза. Новото правителство, съставено в болшинството си от русофили, не бе достатъчно надеждно за княз Фердинанда. Отгде той знае каква подземна политика ще заловят [...] бившите руски емигранти, а сега министри и депутати? Той бе плашен и настрояван против тях! Пък и на Стоилова дип не вярваше. Последният, тъй остро и открито го осъждаше, задето се бе оставил всецяло в ръцете на „тиранина“!... Ами Начович, тоз „Велзевул“, когото княз Фердинанд не можеше да търпи, когото псуваше наляво и надясно? На тоя хитър, подземен и коварен човек можеше ли да се вярва? Той тъй го мрази!

Да, да, само полковник Петров може да бъде сериозна и надеждна опора на княз Фердинанда в борбата му със силния противник. Рачо разбра това и вдигна нос. И други обстоятелства помогнаха за това. Русофилите, за да го имат за покровител, лъстяха го, превъзнасяха го. Стамболистите пък, за да ядосат княза, пишеха в органа си, че той, княз Фердинанд, бил кукла, че всичко бил полковник Петров и даже бяха захванали да го наричат „цар Рачу“. Подействуваха ли интригите и хитростите им, за да настроят княза против военния министър, туй не ми е известно. Едно само залича: полковник Петров се превъзнесе, забрави се, стана дързък, даже оскърбителен за [262] двореца. След него „полетя“ и неговата съпруга.

През пролетта на 1896 год. г-жа Султанка Петрова пише писмо в канцеларията на княгиня Мария-Луиза, да иска аудиенция. На писмото си не получила отговор една неделя. Обижда се от това и праща друго

таквоз, в което ясно и просто моли да се анулира по-първото ѝ писмо, т.е. не ще аудиенция. Туй докача княгинята. Тя и без това е настроена не особено благосклонно към г-жа Петрова, едно, за нейния дълъг език, и друго, защото били се намерили дами в „съвършено интимен разговор“ да ѝ загатнат нещо за някогашната особена благосклонност на княз Фердинанд към съпругата на началника на генералния щаб. Ревност? Не, не ревност, ами презрение и желание противницата да го почувствува. Защо да го не направи тя това, когато Петровица при всеки удобен случай бърза да ѝ напомни неща неприятни, тъй остро чувствителни за женското сърце? Дойде например в дворцовия танцувален салон, гдето стоят или танцуват таквоз множество дами. Не стои и не танцува както правят другите, ами отиде, та се изпречи пред княза, криви се, кокетничи. Как да не намразиш такваз жена, още повече като съзнаваш нейните преимущества по външност и умението ѝ „да се докарва“. А тя, княгинята, толкоз скромна и с таквиз малко претенции да минава за хубавица!

Огънят тлеял отдавна, трябвало само малко подухване да пламне.

[263] Последнята кореспонденция между двете високи дами раздухва враждата. Поведението пък на цар Рача усилва още повече тази вражда.

На 2-и май, по случай именния ден на княз Борис, има парад на войските пред лагера. Отива да гледа множество свят. Войските наредени, всичко готово, чакат само княгинята със свитата ѝ, за да почне парадът. Рачо ще приема парада, защото княз Фердинанд е в Европа, намерил си бе някоя много важна работа. Княжеският кортеж пристига, каляските с княгинята и свитата минават през плаца, пред самите войски, гдето имало да става парадът. Таквоз нещо не трябвало да става, уставите го забранявали, Рачо го не харесвал.

— Краката ще пречупя на всекиго, който посмее друг път да прекара файтона си през плаца! — вика колкото му глас държи разсърденият министър.

Чува свитата, чува и публиката наоколо. Разбира се, обаждат на княгинята.

На следния ден отивам на урок у нея. Тя настроена угнетено, прекалено сериозна, което хич не ѝ идеше. Мълчаливо ме покани да седна, захванахме урока — не върви, няма интерес към езика. По едно време тя затваря христоматията, по която четеше, и пита:

— Дали чухте какво направи на парада военният министър?

Не бях чул и тя ми го обади, може би за десети или двайсети път го повтори.

— Ами това? — и подхвърля [264] отпреде ми едно писмо, писано на корава, елегантна хартия. Аз прочетох писмото на г-жа Петрова, в което тя се отказва от исканата аудиенция.

— Княз Фердинанд ме е оставил тука да ме оскърбяват и таквиз г-жи кат мадам Петрова...

Тя каза нещо по-силно. Беше много развълнувана, на очите ѝ се показаха сълзи. Успокоих я както можах. Тя бе намислила да прати писмото от г-жа Петрова на княза, да му обади и за поведението на Рача.

Бе ѝ дал друг някой тоз съвет. А може и сама да го бе измислила с намерение да убодее и другиго... който толкоз малко държеше на достолепието ѝ. На таз тема тя честичко обичаше да се оплаква от него.

След две недели, а може и повече да беше, князът се завърна в София. Шуря ми, поручик Ганчев, бе ординарец при него, с него бе той и в Европа. Една вечер той ми обажда, че князът ще ме приеме на следния ден, в 5 часа следобед. Отивам в определеното време. Прие ме в кабинета си.

— Кажете, г-н Ганчев, какво знаете за поведението на тоз „каналия“ към княгинята?

Никога не бях го виждал тъй свиреп като тоз път. Нямаше сдържаност нито в думите, нито в [265] жестовете му.

Останах гръмнат, отгде накъде мене да разпитва за таз работа. Опитах се да кажа, че нищо не знам. Той настоя да обадя какво съм чул от княгинята, от хората. Разправих му за писмото на Рачовица, за сълзите на княгинята, за заканването на Петрова. Той свирепей още по-силно:

— Аз на тоз подлец да пусна шест куршума в главата, пак няма да бъда удовлетворен!... А таз „курва“, тя да оскърбява княгинята, жена ми!...

Псувните се променяха, ту на френски, ту на български. Дето не знаеше български — на френски викаше, дето му прилягаше на български — на български псуваше. Като се навика, като се накани и

напсува, поуспокои се малко, дойде при мене и си наведе главата. Аз стоя прав и той я тикна току под носа ми.

— Гледай, Ганчев, гледай, косите ми изпадаха от таквиз тревоги, от таквиз каналии...

Главата му наистина бе взела да се оголва, косите по темето му — съвсем заредели.

Гледах я, ала не повярвах, че космите му могат да паднат само от „таквиз тревоги“ и „таквиз каналии“. Има и други причини, от които се оголват главите на князете...

Рачо Петров след няколко време бе принуден [263] да излезе в оставка. Стоилов се помъчи да ги примири, ала не можа. Сполучи само, след дълги уговарвания, да измоли за едно малко удовлетворение, колкото за пред хората — да произведат Петрова в чин генерал.

Няколко години поред, две или три, не помня добре, Рачо Петров и г-жа Петрова в двореца не се вестяваха. Мисля, че не ги канеха, макар той и тя да уверяваха противното, т.е. че ги канят, но те нямали желание да отиват, сиреч, сърдити се показваха.

Разбира се, таз сърдития не отиде вечно, както няма нищо вечно на този божи свят. Князът ли се разкая, домиляха ли му предишните приятели, или пък те се измолиха — кой може да знае това? — но дворецът пак взе да се посещава от г-жа и г-н Рачо Петрови.

Случи се едно особено обстоятелство, което съвсем помири скараните. То бе посещението, направено на княза от персийския шах. Макар и в оставка, Рача го повикаха да облече временно генералския мундир, за да бъде аташиран при особата на персийското величество. Трябвало за такваз работа генерал, а друг такъв тогаз нямаше, освен генерал Николаева, който не бе за такваз мисия.

Един характерен куриоз, забавен и смешен за онез времена. Нали минават персийските шахове за обладатели на безценни камъни и други драгоценности. Таз басня се вярвала от всички, които били аташирани към персийското величество, та [267] дори и от княза. Всички чакали подаръци и ордени, украсени със смарагди, сапфири, рубини и пр. Какво им бе разочарованието, когато те получиха ордени си, изковани от просто тенеке, без никакви камъни. По някои имало само елмазени люспички, без особена стойност. Какво тюфкане от княза! А той чакал някои други камъчета, останали от времената на

някой си Харун Ал Рашид^[29], пък получи люспици, които не стрували и десетата част от стойността на подаръците, дет ги той дал. Наср-ед-Дин^[30] престоя в София един ден или два дена. Човекът се отбил в София да си почине от дългия път, а не да окаже чест на княза и България. Болен бил, не можал да издържа дългите пътувания по железницата, трябвало да слиза на конак. После научихме, че във Франция и Швейцария няколко хотелджии повдигнали процеси против славния наследник на баснословно богатите някога персийски шахове. У нас нема кой да повдига такъв процес, защото и шахът, и свитата му бяха отседнали в двореца и във Военния клуб.

Болният шах се показал отегчителен на княза с азиатското си държане. Завели го във Военното училище. Влиза и излиза, без да се спре в някой салон, да полюбопитствува нещо или пък да чака парада на юнкерите. В двореца пък, на голямото дине, даден в негова чест, става всред обяда, оставя княза и другите гости на трапезата, за да се оттегли в апартамента си. Защо го изтезават с толкоз дълги обеда, когато знаят, че човекът е болен?

[268] От туй време нататък тръните между княза и генерал Петров се поразчистиха, той пак стана полезен и необходим за двореца човек. А когато се помина княгиня Мария-Луиза, не остана и най-малкото облаче, което да затъмнява добрите им отношения. Рачо пак стана министър, произвежда избори, издигна се до степен на виден държавен мъж, падна, пак стана пръв министър, забогатя, награби се, ала не се насити. Княз Фердинанд не прости само на прекалено честололюбивата му съпруга. Димитър Петков ми разправи такъв случай. В 1905 год. князът, той, Д. Петков, и Рачо се срещат в Париж. Отива там и Паяков. Било уж случайно, макар и в София да говореха, че отишли да получават уговорената комисионна от заема. Френският министър бил се накарал да им даде дине. Съобщило се това на княза и му била представена и листата с имената на поканените лица. Между тях той прочита и името на г-жа Султана Петрова. Разтреперил се, изтървал листа от ръцете си.

— Да намерите г-н Петров, генерал Петрова, и да му кажете още таз вечер да експедира таз „курва“ от Париж! Боже мой, и тук ли тя ще ми трови нервите?... Защо е дошла? На динето тя не може да бъде! Чувате ли, още тази вечер да се измита от Париж!...

Петровица не се „измела“, както заповядал князът. Съобщено било само, гдето трябвало, че тя не е в Париж, за да не присъствува на обяда.

[269] Вчера, 25 май 1923 год., намерихме Ив. Балабанов^[31], зет на Рачо Петров. Моли ме да му дам съвет и упътвания, какво да стори, за да измоли милост за тъста си. Болен бил, съвсем разстроен, никак не можал да пренася затвора. Разпитах го да ми обади нещо по-подробно за състоянието и живота на всесилния някога държавник. Лошо било, съвсем лошо. Готвел си бил сам, и то на двора на затвора. Сложил две камъчета, на тях — котлето и сам клечи от страна, подклажда, духа огъня, опитва чорбата. Туй — всеки божи ден. Средства почти никакви, разграбили го. Защото е лишен от права, назначен му бил за опекун син му, а тоз се показал достойно чедо по баща и майка [...].

[270] А г-жа Петрова? Срегнах я преди месец. Все тъй стройна, все тъй игрива, като на млади години: масажи, пудра, червило: победила старините. Бръчки няма, а увисналата под челюстите кожа подпряла с гумени подставки. Пръв път такива видях у нея; мисля, че тя е първата българка, която ги туря на лицето си. При всичкия напредък на парикмахерското (фризьорското) изкуство, от прелестите на едновременната дворцова лъвица останали са оскъдни остатъци... Чувам, при Кемал-паша^[32], в Ангора^[33], била заминала. Познавала се била с него. А защо? — Протеже била. Никога България не е обеднявала от неуравновесени държавници. А сега тя преизобилствува с тях. Кой може да каже, че такъв един не се е повлякъл по ума на г-жа Петрова, да ѝ даде средства да се поразходи по Анадола?!... Европа тя е изходила надлъж и нашир, защо да не обиколи и Азия?

Още две думи за г-жа Петрова. С Фердинанда тя е сега помирена. Миналата година му била на гости в Кобург цял месец. Даже написа за него много лестни (ласкателни) мемоари.

Французите казват, че [271] човек се връщал към старите си чувства...

Трябва ли още да пишем за Рачо Петров и за г-жа Султана Петрова? Мисля, стига толкоз. За него и за нея, както и за другия Фердинандов сподвижник, за генерал М. Савов, историята и тя ще си каже думата. И кой знае, как ще я каже? Може и тях да тури в пантеона на великите ни хора. Толкоз странна, толкоз своеобразна е нашата история, че от нея всякаква изненада можеш да очакваш. На лъжците,

на крадците, на измамниците, на касоразбивачите, на развратителите на юношеството, на ренегати и безверници, на пакостници всякакви тя щедро разтваря страниците си. На мнозина от тях тя е построила вече капища (езически храмове) и кумири, сочи ги на потомството да ги боготвори, да ги слави. И с какъв фанатизъм им се кланя туй глупаво потомство, как ги то величае, как се гордее с тях.

[1] Ганчев — адютант в двореца, военен пълномощник при германското комадуване през Първата световна война. ↑

[2] Сава — поп, баща на генерал Михаил Савов. ↑

[3] Хаканов — лекар. ↑

[4] Гешев Иван Стефанов (1854–1932) — дипломатически агент и пълномощен министър в Париж, Цариград, Виена, Берлин и Берн. ↑

[5] Бобчев Стефан Савов (1853–1940) — славянофил, политически деец и правник. Директор на правосъдието в Източна Румелия (1884–1885). Министър на народното просвещение (1911–1912). Основател на Свободния университет. Член на БАН. ↑

[6] Манафов — капитан. ↑

[7] Сръбско-българска война (1885) — предизвикана от завоевателните стремежи на сръбската буржоазия под претекст, че Съединението нарушава „равновесието“ на Балканите. Сръбските войски биват задържани и разбити при Сливница, Драгоман, Цариброд и Белоградчик, а Сърбия — спасена от енергичната намеса на Австро-Унгария. ↑

[8] Котанич — сръбски майор. ↑

[9] Николаев Данаил Цонев (1852–1942) — генерал. Участник и командир в Сръбско-турската (1876), Освободителната и Сръбско-българската война. Отличава се в боевете при Шейново. Възглавява войската в Пловдив при Съединението. Министър на войната (1886–1887, 1907–1911). ↑

[10] К. — поручик. ↑

[11] Шнайдер — оръжейна фирма. ↑

[12] Паяков Лазар (1859-?) — директор на Търговското училище в Свищов, търговец. Министър на финансите (1903–1908). ↑

[13] Константинов — поручик. ↑

[14] Лилев — ротмистър. ↑

[15] Балукчич — втората съпруга на Рачо Петров. ↑

[16] Минчович — лекар, завършил в Цариград. Окръжен началник в Сулина по време на Освобождението. ↑

[17] Никифоров поп Константинов Константин (1856–1891) — майор. Завършил Военна академия в Русия (1883). Първият българин министър на войната (1885–1886). ↑

[18] Русофоби — привърженици на общественото движение за откъсване на България от Русия и за ориентация към Австро-Унгария, Германия и Англия. Русофобите са представители на едрата буржоазия, свързана с немския и английския капитали, и незначителна част от средната и дребната буржоазия и интелигенция. ↑

[19] Липик — балнеолечебен курорт в Хърватско. ↑

[20] Дучич — архимандрит, Херцеговински войвода. ↑

[21] Сава — р. в Югославия, десен приток на р. Дунав при Белград. ↑

[22] Шабац — гр. в западна Сърбия, Югославия. ↑

[23] Земун — гр. в Югославия. ↑

[24] Кесяков Константин Искров (1838–1900) — националреволюционер и общественик. При Временното руско управление взема дейно участие в организирането на българската войска и ръководи Източнорумелийската милиция. ↑

[25] Помянов Константин (1850-?) — народен представител в Учредителното събрание като пратеник на Виенската българска колония, министър на правосъдието (1884, 1893–1894). Либерал. ↑

[26] Берковски Петко (1852–1891) — деец на националното революционно движение, председател на Хасковския революционен комитет и опълченец от Освободителната война. ↑

[27] Стефан — брат на Рачо Петров. ↑

[28] Кутинчев Васил Иванов (1856–1941) — генерал. През Сръбско-българската война участва в боевете при Сливница, Драгоман, Цариброд и Пирот. В Балканската война командува 1 армия, която разбива турската източна армия. Същата армия командува и по време на Междусъюзническата война. ↑

[29] Харун-Ал-Рашид (763, или 766–809) — арабски халиф (786–809). Превърнал Багдад в център на научна и културна дейност. ↑

[30] Насред Дин (1831–1896) — персийски шах, реформатор. В ръкописа неправилно е написано „Насър Едон“. ↑

[31] Балабанов Иван К. — зет на Рачо Петров. ↑

[32] Кемал Ататюрк Мустафа (ок. 1881–1938) — основател и пръв президент на турската република (1923–1938). Лидер на Народнорепубликанската партия. Възглавява младотурската революция, реформира турската писменост. ↑

[33] Ангора — Анкара. ↑

ГЛАВА СЕДМА

СТАМБОЛОВ И АНТУРАЖЪТ МУ

[144] Пишем за първите години от Фердинандовото князуване, тъй много свързано със Стамболова в управлението му. По общност на мислите налага се да се спомене нещо по-подробно и за главния фактор на туй управление, за самия Стамболов.

Писало се е много за тоз рядък държавник, ще се пише несъмнено още повече. Да кажа и аз няколко мои лични спомени за него.

Със Стефан Стамболов аз имах случай да се срещна и запозная още отпреди Освободителната война. В 1872 год. аз се учех в Николаев, в Минковия пансион^[1]. През лятната ваканция от Одеса ни дойде един прочут гостенин, прославеният вече войвода Филип Тотю^[2]. С него заедно дойде и Стамболов, ученик от Одеската семинария. Младо, голобрадо момче, възнисък, набит, с малки, но живи и пронизвателни очи, с крупна, овална глава, полутатарски тип, младият Стамболов привличаше на учениците от Минковия пансион повече вниманието, отколкото сухата кокаляста фигура на крилатия войвода. Петокласници и шестокласници се тълпяха около гостите, слушаха хвалбите на Тотя-войвода, слушаха и декламираните от самия автор стихове на младия поет Стефан Стамболов. Войводата и поетът гостуваха в Николаев няколко дена. Събраха някоя-друга пара за „общото дело“ и пак си заминаха за Одеса.

По-после аз срещнах Стамболова в Букурещ, в разгара на Руско-турската война. Той имаше стая в хотел „Габровени“, гдето пренощувах и аз. Заемаше една тъмна стаичка и минаваше за кореспондент на руския вестник „Голос“^[3]. Донесъл му бях едно писмо от неговата сестрина дъщеря Евгения [145] Димиева, ученичка от Левешовския пансион в Киев. Похвали ми се с кореспонденциите си, тикна ми да прочета последната от тях. Прочетох я, догде той се обличаше да излезем. Съдържание — просто, изложение на

циркулиращите слухове на румънската столица, изложение — полуграмотно. Ст. Стамболов малко време бе учил в семинарията. Езика руски, нито писменият, нито говоримият бе сварил да усвои. Учението му в Одеса не бе редовно, системно. Постъпил в Духовната семинария, защото там намерил хляб, той най-малко влечение имал към науките, които се преподават в нея. Времето си прекарвал в четене белетристика, на запретени от цензурата книжки, в разговори за бунтове, революции и преврати. Времето бе таквоз, че в онез времена всеки се готвеше за голям човек, да събаря държави, да сваля тирани, да реди, да крои. Особено силна бе тази наклонност у хора с по-силен темперамент, с по-увлекателен дух. Стамболов бе от тях. Готвеше се да освобождава България, но не забравяше и Русия, и нея пожелал да види преустроена. Говорели си младите хора против руските порядки, против „царье“, „папи“ и „патриарси“ [...]. Други измежду тях роптаели срещу тоз бунтовнически дух, препирали се, карали се и докарвали работата до семинарското началство, а от него до полицията. Стамболов напуца Одеса, озовава се в Букурещ, в кръга на революционерите. Оттук — в България, апостол, от България — пак в Букурещ. Тук го сваря войната, тук го срещнах и аз в 1877 година.

Същата година, през лятото, срещнах Стамболов в Търново. Бе се настанил при някой [146] евреин, интендант на армията, да му купува добитък. Мнозина приятели и познайници му завиждаха за голямата заплата, коряха го, виняха го, че бил отишел да служи на евреите, наместо да влезе в редовете на опълчението. Нали уж бил „народен“, „комита“?

В Търново Стамболов прекарваше в компанията на Любен Каравелов^[4], на Георги Живков, на д-р Стат Антонов и др. С Любена бе се помирил, забравили бяха враждите от Букурещ, в онез гладни години, когато всички бяха зли като оси. Каравелов физически бе западнал. Чер, пожълтял, уморен от живота, бавен в движения, в разговор. И следа от предишния огън не бе останал в душата му. А все още се мъчеше да бъде весел. Ходеше всяка вечер у Бяла Бона^[5], попейваше мастика, разправяше весели анекдоти, караше и нея да му разправя за народополезните си заслуги в турско време. И тя бе от „народните“, и тя била помагала на „народните хора“. Кой търновчанин не бе такъв?!... Затуй и колко поборници се оказаха впоследствие от тоз град? Краят им няма. Стотици таквиз

пенсионираха за поборничество, за комитаджийство. Всяка година кат гъби никнеха. Кат се изредиха мъжете, дойде редът на жените. И те със заслуги, и тем почнаха да дават пенсии. На една, защото шила някакво си знаме, на друга — защото крила в къщата си еди-кого си. Бяла Бона не получи пенсия, но славата ѝ кат поборница я преживя, макар и за късо време. На други таз слава изчезна много по-рано от смъртта им.

Един малък епизод от моя личен живот. В Търново през лятото на 1877 год. Ст. Стамболов [147] ме запозна с един свой влашки „приятел“. Дядо Желю се казваше, известен тогаз хайдут-войвода. Срецнахме го на Баждарлъка. Стамболов го спря, попита го за здравето му, кога е пристигнал и какво мисли да прави. Разправя дядо Желю, че събирал чета и че с нея щял бил да отиде къде Кесарово^[6], където се били появили турци башибозуци.

— Ей го — дума ми Стамболов, — върви с него. Защо ти трябва опълчението? Там ще трябва да стоиш до края на войната, а тук ще напуснеш, щом свършите работата си.

Бях говорил на Стамболова, че имам намерение да си довърша Духовната академия^[7] и че към м. октомврий пак заминавам за Киев.

— Дядо Желю ще те освободи от четата си, кога поискаш. Нали тъй, дядо?

Войводата напълно е съгласен, подаде ми грубата си ръка и каза, че аз нямало да съм влизал в бой, а само писарска работа щял съм да върша и да им служа за преводач пред русите.

По-добре от туй за мене — здраве. Хем кожата запазена, хем славата на борец за свободата спечелена.

Стамболов замина нейде по работа на интендантството, аз тръгнах с войводата към хана, дето той и дружината му били на конак.

Вървим из тесните улички, запитвам аз войводата за едно — за друго, гледам го в лицето:

Нос обикновен, български нос, заострен. Към края тъмосин като патладжан. Лице сухо и кожата по него суха. Бузи зачервени, ала не от здраве, а от вино. Очи мътни, малко изразителни, бавно подвижни. Снага — уморена, грохнала вече, макар и наглед да не изглеждаше по-стар от 45-50-годишен човек. Вървеж — не твърд в стъпването, [148] като че се люлее.

Да имах по-голяма опитност, аз изведнаж бих познал в лицето на дядо Желя закоравял пияница, ала тогаз го взех за уморен от живота

страдалец.

Отидохме в хана, залепен негде на урвения Янтрин бряг. Казваше се Абаджийският хан. Там го чакат двамата му другари. Много по-млади от него, ала те охлузени от живота. Охлузени и дрехите им, и лицата им. Единът висок, кокалязест мъжага, с око без долен клепач, зее от него овратителна червенина. Вижда се, клепачът отрязан или изяден от някаква болест. Другарят му млад човек, с дълги клюмнали мустаци, единствен знак на юначеството му.

Пред тях — половин ока вино и на дребно нарязан горнооряховски, сух кат кокал суджук.

Дядо Желю ме представи на бъдещите другари-съратници, обади им кой съм, где съм учил, че съм щял да дойда с тях да се бия с турчулята, че щял съм да им бъда писар и преводач пред русите, ако стане нужда. Другарите ме гледат недоверчиво, дори недружелюбно. Особено явно става неразположението им към мене, кога отказах да пия с тях. Забелязах, не им се хареса странението от чашката. Защо да съм по-друг от тях? Нали сме другари? Особено неприветлив се показва хъшът с отрязания клепач на окото.

Кафеджията донесе къс бяла хартия и перо с мастилница. Трябваше да захвана писарската си длъжност. Дядо Желю казваше имена, аз ги записвах. То бяха имената на четниците, които щели да потеглят с войводата. Записах десетина души. Повече не си науми [149] дядо Желю. Оставихме да допълним списъка на следния ден. Щял бил да се срещне войводата още с някое друго момче, да ги покани и те да се запишат.

С дядо Желя и другарите му се срещнах още два-три пъти. Крояхме, гласяхме да заминуваме, вное не ваминувахме. Никой не бързаше, нито аз, нито те. Изглеждаше, войводата не знаеше къде да ни поведе. Станало бе дума да потеглим за към Кесарево, ала оттам се чу новината, че безброй башибозуци били надошли по онез места. Към Елена — и там не може. Руските войски били отстъпвали нанасам.

— Тогаз?

— Да почакаме още няколко дена — решава дядо Желю.

— Да почакаме — съгласява се дружината.

Една вечер моят добър приятел Никола Бендерев^[8], секретар на Търновския окръжен началник, отличен човек и работник, дохожда в Абаджийския хан да ме търси. Намери щаба на бъдния отряд пак на

работа. Все обмислювахме накъде да потеглим. Здрависа се с войводата, с другарите, седна настрана, поръча си кафе. Чака да се свърши „заседанието“, та да изчезем наедно.

— Ти с тез хайдути ли ще отиваш? — дума Бендерев, щом прекрачихме прага на хана [...].

[150] Да продължим, прочее, спомените за Стамболова. Докато продължава войната и окупацията, за Стамболов малко се чуваше. Много млад бе още, а пък за настъпилото време трябваша по-други хора, с опит, със знания. Русите редяха тогаз България и им трябваша хора за управители, за съдии, за бирници. Стамболов бе с качества за обществен борец, та не им трябваше. Пък имаше и други, особени причини, които туряха предишния революционер настрана от гражданското управление на новоосвободена България. Говореше се, бил отбелязан в записката книжка на княз Черкасски^[9] като неблагонадежден, изпъден от Русия нихилист. Пък и чорбаджиите от Букурещ били казали някоя друга дума за него пред окупационните власти. Един от тез чорбаджии той бил обидил, други предизвикал. Туй ставало на общия фон за борба между гладни и охолни, между бедни и имотни. Едните здраво стискали кесиите, други с остървение налитали. Гладът, е лош съюзник. Още повече става такъв, кога е причиняван в името на общото добро [...].

[151] Наред с отпечатъка на хъшовския живот в душата си, Стамболов бе и типичен син на съгражданите си от онова време. А търновчаните от епохата до Освобождението, па и после това, имаха свой особен кодекс от морални норми. Придошли в огромната си част в Търново от планинските села в качеството си на слуги, на занаятчии, на дребни търговчета, мерилото на техния морал бе успехът, сполуката. Не сполучиш ли в нещо, ти си будала; свариш ли да излъжеш — ачигъоз (будно) момче: всеки ще те похвали, дори и почита. Пазарски морал [...].

Не твърдя, че Стамболов имаше тез всичките пороци, но и не се решавам да кажа, че той бе чужд на всеки от тях...

Средата, средата е от голямо значение за образуването на човешката душа [...]. Не можем да не кажем същото и за Стамболова. Той, както и всички ний, е син на времето си. Хъш, патриот, пламенен борец за свобода, поет, публицист, отличен държавник, смел политик, често без всякакви скрупули, в един случай с неумолима жестокост

прокарва идеите си, круши, тъпчи в крака всичко, дет му се изпречва, дори и близки приятели (застрелването на майор Панов, осъждането на П. Каравелова), в друг случай показва порива на рядко великодушие, лаком за богатство, което щедро пръска с другата си ръка, неверен съпруг, жаден за плътска любов. Още?... Не, повече няма какво да се казва. Повече читателят ще намери в неговата пълна биография, ако такваз се появи.

[152] В чудно умно написаните мемоари на граф Вите се среща подобно нещо. Император Николай II^[10] бил го попитал по един случай, как познава еди-кой си генерал — честен ли е, може ли човек да се надее на неговата преданост. Отговорът бил такъв. Човешката душа е изтъкана от най-разнообразни противоречия; там, гдето е доблестта, мирно си живува и подлостта. Стои, кротува, не се показва. В някои случаи обаче тя се пробужда, изправя се с цялата си мерзост, бърза да превъзмогне всякакви добродетели. Току-виж, човек, когото цял свят познава за честен, доблестен, великодушен, явява се с най-отвратителни пороци — крадлив, страхлив, взяткаджия (рушветчия), вероломен. И наопаки, в душата на най-долния човек често проблясват редки добродетели.

Подобни противоречия се ширеха в много от нашите съвременници. Не изключвам и Ст. Стамболов.

Обичаше Стамболов хубавото в природата и хората. Обичаше песните, поезията, красотата на нашата хубавя земя. Съчувствуваше на ближния, на слабия, често бе готов да положи живот за унижения, онеправдания. Туй обаче не го спираше да пълни затворите с приятели и врагове само по едно подозрение; да заповяда да осъждат и разстрелват или бесят без доказана вина. Казват човек, който обича музиката, песните, веселието, не бил способен на жестокости. Стамболов с целия си живот бе олицетворено опровержение на таз приета от мнозина мисъл.

Ако бяхте го видели как копнееше за весела компания, как бе сам весел, как обичаше музиката, песните, как сам сладко, увлекателно пееше, с какво увлечение декламираше хубави стихове, свои или чужди, как увлекателно разказваше [153] забавни анекдоти — никога, никога не бихте допуснали мисълта, че наред с тез нежни и благородни качества ще вирей такваз жестокост, каквато той проявяваше в известни моменти от живота си.

През лятото на 1899 год. прекарах ваканцията си в Чепино. Тук срещнах един родопски рапсод (пътуващ певец), Реджеб^[11] се казваше. Идеше Реджеб от Баня^[12] и Лъджене^[13] да развеселява скучающата публика с хубавите си старовремски песни из тъжния живот на помаците. Как увличаше с песните си Реджеб, как нареждаше страданията от миналото в тез тъжни песни! А гадулката му, тя приглася, говори, като че и сама плаче. Беден бе Реджеб, доволен бе от всичко, каквото му дадат. Събере два-три лева, доволен, предоволен, радва се, благодари от сърце, стане, отиде си, за да дойде пак на другата вечер.

Един ден сяда до мене, заприказва ми:

— Аз ви познавам, г-не.

— Отгде?

— От София, още отпреди 7–8 години.

Разправя Реджеб, че бил стражар в София, виждал ме няколко пъти да влизам и излизам от Стамболова. Обясни ми как и защо бил станал стражарин. Стамболов бил ходил в Чепино^[14], къпал се, правил „моабет“ с приятели и слушал песните на Реджеб. Харесал го, дал му два наполеона бакшиш и го взел със себе си в София. Назначил го стражар, за да има с що да живее. А истинската му служба била да весели сегиз-тогиз с песните си силния диктатор. Пял Реджеб в къщата на Стамболова, веселил го, веселил приятелите му, докато му се наситили. Спрели да го викат да пее, непотребен станал, пък и мъка налегнала помака за родните планини. Сто лева нов бакшиш в ръка и Реджеб — отново в красивото и гладно Чепинско корито.

[154] През годините 1891–92 Стамболов взе да осамотява. Повидните му сътрудници се отдръпнаха от него, един по един взеха да го напущат. Не само по политически и партийни причини страняха от него. Макар мнозина да осъждаха и критикуваха управлението му, все пак съзнаваха, че при тогавашните обстоятелства подир една доскорошна революция, при непризнат княз, при безспирни интриги и агитации отвън, нормален политически живот в българското княжество напълно не бе възможен. Прощаваха му се извънредните мерки, в някои случаи и насилията. Леко не се прощаваха личните отношения на първия министър към мнозина от приятелите и сподвижниците му. В много случаи оскърбителна бе неговата властност. Едного обидил, другиго настъпил на болното място, на

трети нащърбил интересите. А какъв зъл и остър език! Да се не попадне човек на него. В невъзможна за порядъчно общество компания, каквато бе таз от интимните му търновски приятели (Славков, Халачов, Пасков^[15] и др.), като развържеше езика си, никому пощада: нито семейна, нито лична чест щади. Даже и Георги Живков, най-верния и най-предания му сподвижник, и него прогони от себе си със злословието си. По адрес на женския род на Живкова бил се произнесъл извънредно оскърбително. Чува това Живков и един ден отива в дома му.

— Я кажи ми, г-н Стамболов, с коя от сестрите и роднините на жена ми ти си блудствувал, та всички наричаш негодници? — пита го бай Георги.

Стамболов остава поразен от тоз див въпрос. Гледа Живкова, за да разбере с пиян или трезвен човек [155] има работа. Гледа го и Живков.

— Изпсувах го — обажда ми бай Георги, — и си излязох за последен път от къщата му.

Предавам таз странника от отношенията между двамата дългогодишни приятели тъй, както ми я разправи сам Живков. То бе няколко месеца след падането на Стамболов. Може да има нещо преиначено в думите на Живков. Възможно е, защото в последните години на живота си той биваше често възбуден. Беше се съвсем впиенчил. Допустимо е да е сторил тоз скандал под действието на хубавата кюстендилска сливовица, която високо ценеше. Все пак общият тон на характеристиката не семенява [...].

Стоилов бе човек със строги нрави в живота си. Изискан в облекло, в държане, в обръщения, за него начинът на Стамболовия живот, антуражът му, обноските му, тоз хъшовски морал, донесен от влашките кръчми, причиняваше му най-голяма погнуса. Странеше от него, както туй правеше и Гр. Начович. И тоз последният по същите причини се срещаше кога бе министър с президента само в Министерския съвет.

А когато Начович излезе от Стамболовия кабинет, враждата между двамата бе достигнала до ярост. Стамболов даде пълна свобода на необуздания си език. Хората наоколо му, за да му угодят, отидоха още по-надалеч в нападките и псувните си по адрес на опасния противник [...].

[156] От консерваторите, с които Стамболов работи в първите години след идването си на власт, само един Д. Греков остана негов приятел. Обясняваше се това с известно сходство във възпитанието и темперамента на двамата приятели, та че дори и с известни общи на двамата навици и пороци. И единът, и другият бяха страстни ловци, страстни комарджии. По цели дни се скитаха по поля и гори да бият пилци, по цели нощи прекарваха в игра на комар. Срещнаха се, харесаха се, не се разделиха.

[107] До към втората половина от властвването си, Ст. Стамболов обедня откъм достойни сътрудници. С изключение на Д. Петков, отдръпнаха се настрана мнозина предишни негови сътрудници, които тъй много му помагаша през време на регентството и в първите години от Фердинандовото князуване. Обиколи се с нищожества, някои — кръгли невежи, други с лоша репутация. Видя се исполин помежду им, стана самоуверен, властен до цинизъм, надменен към чужда воля, желаниа, мнения. Кат се виждаш дълго време всред глупци и низкопоклонници, мож ли да уважаваш чужди мнения? От такваз позиция далеч ли е тиранинът?... Друго изключение, освен Д. Петкова, измежду доверените и близки до Стамболова лица бе Хр. Белчев^[16], когото, против волята му, направиха министър на финансите.

Нови хора се наредиха около първия и всесилния човек в държавата. Повечето от тях бяха негови лични приятели още от Търново, другари по минало, по гуляи, чапканлъци и пиршества. На диктатора като че не трябваша способни хора, той търсеше предани на себе си, на политиката си. Старите бяха изпитани в предаността си, защо му трябва да търси нови? Несъмнено прав бе от своя точка на гледището. Тез негови нови приятели съставяха ядката от болшинството в Народното събрание. Наистина, бяха хора неизвестни, а известните с много съмнителна репутация, но смели, решителни, сплотени по дух и преданост към водители си, дисциплинирани кат добри войници, готови по едно само намигване да се хвърлят на противника. Панайот Славков бе пръв по близост към вожда и защото името му доста продължително време не слезе [158] от колоните на тогавашните партийни вестници, заслужава да кажем нещо повече за особата му. Нали антуражът на големите хора е един вид фон, на който

по-бляскаво изпъкват пред очите на потомците фигурите на тез величия?

Сега, когато пиша настоящите си записки, П. Славков, скромно и мирно си живува в Търново, побелял, прегърбен старец. Приказва за минали времена, измислюва, поизлъгва, изопачава събития, преиначава ги, мъчи се да си спомни лица и дати, бърка ги, за да весели слушателите си. И на млади години имаше буйна фантазия за лъжи и измислици, а сега, рамолиран (оглупял) старец, той само размива околните.

Много по-друг бе П. Славков в онуй време, не такъв, какъвто го сега виждат търновчани. Мургав, с черни дебели мустаци и таквиз също нависнали вежди, дълъг гърбав нос, изпъкнали живи черни очи — същи тип на истински анадолец! Говореха дори враговете му, че той бил не от българин баща. Кой знае? В Търново са ставали много таквиз романи. Сладкодумен бе Славков, умееше да увлича с разказите си присъстващите. С рядка памет, той бе хранилище на всевъзможни анекдоти от миналия живот на турците, на търновските първенци. Същ Бокачо^[17], защото и по-голямата част от запомнените от него анекдоти бяха по съдържание и характер бокачевски. Говореше отлично турски, защото в младините си бил при някой си бей на служба. Туй обстоятелство давало на [159] търновските клюкари повод и основание да си шушукат, да му приписват грехове от най-обидно естество. Вярна или невярна е била таз интрига, кой може да каже. Несъмненото е, че тя намерила място в колоните на един букурещки вестник, издаван и редактиран от Л. Каравелов. Важно е още и това, че близките му приятели като че го вярваха това и го разказваха в интимен приятелски кръг. Стамболов, преди да проводи в двореца указа за назначението на Славкова за министър, дълго време се колебал и се колебал именно за туй минало на приятеля си.

— Има още живи хора, които помнят тоз негов резилик, казвал той, Стамболов, на Д. Петков.

И при всичко туй колебание Панайот Славков стана министър на правосъдието. Мъчно бе на Стамболов да се раздели от дългогодишния си сладкодумен предан приятел.

По-сетне П. Славков мина в Министерството на търговията. Годен се намери и за таз работа.

Казваха на времето, Славков понизил до себе си престижа на министерското достойнство и на самия пост. То не излезе вярно. Колко по-недостойни заемаха в последствие министерски постове! Мислеше се така, защото Славков бе пръв от таз категория министри. Във всеки случай, за времето, влизането му в министерската колегия бе посрещнато с общо осъждане. Най-малко спечели от туй Стамболов.

Разказваха тогаз много скандални работи за новия министър. Бил приемал на продължителни изслушвания в кабинета си просителки със съмнително поведение, заключвал се с тях, заповядвал на разсилния да го не безпокоят, догде [160] се изслуша молбата на „госпожата“ и пр.

Не ще и дума, тез скандални приказки за Славкова отиваха до ушите на Стамболова. Нали имаше отлично уредена полиция, тайна и явна? Чуваше ги тез работи Стамболов, но що от това? Нима сам той бе много чужд на подобни донжуанства?... По-после дойде гръмкият скандал с г-жа Савова [...].

Любопитното ще е за читателя и обстоятелството, че княз Фердинанд не само че знаеше и виждаше в какви ръце бе паднала висшата власт в страната, но като че ли му се харесваше тоз скандален живот на първите му съветници. Даже и в двореца му, при най-официални приеми и тържества. Се правеха кръчмарски шеги [...].

[161] Да, антуражът на Стамболова, приятелите му, сподвижниците му, убиха доброто име за него у хората. За разпътството на тез приятели той сам отговори. Враговете му всичко хвърляха върх него. Славков блудствувал със Савовица — Стамболов крив, и той същото правел. Даже се мъчеха да засенчат Славкова, като изтъкваха, и в разговор и във вестници, само името на Стамболов. Известни са виковете на тълпите при свалянето му: „долу блудника!“

Какви не истории се пуцаха против него, до падането му и след падането му. Седемдесет моми обезчестил, [162] толкоз и толкоз булки от мъжете им отделил. Намериха се пометуши, които нему отдаваха първия си позор. И вярваха се тез низки и мръсни измислици. Туй настроение да вярват всичко гнусно, каквото можеше да се измисли за падналия диктатор, се подготви в голяма степен и от скандала със Савовица, за който на друго място споменуваме по-подробно. Усили го много и ген. Савов. Знаеше милостта му, че жена му блудствувала със Славкова [...], но той Стамболова държеше, от него се плачеше. Тъй бяха го настроили интригантите под водителството на Начович. Защо

да се не вярват интригантските клевети, кога той, Стамболов, има наоколо си хора с таквиз подвизи, като тез на Славков, Халачов и др.? [...].

[163] Славкова го нямаше тогава, за да види възмутения обществен морал. Беше се командирувал в Риталия да изучи болестта на бубеното семе. Върна се няколко месеца след падането на Стамболов, когато столицата се бе вече успокоила. Отива у приятеля си. Никой никому нищо не направил, никой никого не обидил. Пак другари, пак приятели. Разправят си за миналото, за тежките дни. Тук е Тодор Гатев^[18], случайно опишел да посети Стамболова. Слуша разговора на двамата приятели. Славков се чуди как Стамболов не бил излязъл на балкона на къщата си да пробие поне два-три черепа от тез негодѝяи.

— Аз пък се чудех — разправяше ми по-после Т. Гатев, — как Стамболов не даде някой други ритник на тоз негодѝяй, а продължи спокойно да го слуша.

Мнозина се чудеха кат д-р Гатев и не можеха да си обяснят отгде таквиз неразривни връзки между един безспорно даровит и силен човек и такъв тип, с лошо минало, с още по-лоша репутация.

Впрочем не само Стамболов, но и високо аристократичният Фердинанд и той запази за дълго време известни симпатии и рядко благоволение към търновския аптекар. Кога отиде в Търново, непременно ще слезе в къщата му. Знакове на благоволение редки, подаръци ценни.

Един Димитър Петков не можеше да търпи Славкова. Кога посетне стана шеф на народолибералите — изгони го от партията си, макар Фердинанд няколко пъти да посредничеше за помирение между двамата.

[154] Много крещяха и за богатствата, и за кражбите на Стамболова, но и тез викове напомняха виковете за „обезчестяването седемдесетте девици“.

Сега, почти тридесет години от смъртта му, ний съвременниците, па и цяла сегашна София, имаме пред очи оставените от него богатства. Децата и жена му скромно живеят в купената от него къща, а поминуват се от дохода на друга една, на ул. Дондуков.

Повика против кражбите и богатствата му имаха първоизточника си в пословичната българска завист. А породи той таз завист със спекулата с места.

През втората и третата година от князуването на Фердинанда кмет на столицата бе Д. Петков. Енергичен, предприемлив, бърз в решенията си и в изпълненията им, какъвто го познаваха съвременниците му, той здраво се залови да преустрои града. Препятствия много срещу Свирчу, но той не се отчая, нито пък се поколеба в намеренията си. Препятствия идеха от много страни: от гражданите, на които се събаряха къщите поради новата регулация, от дипломатическите агенти, някои от поданиците, на които се увреждаха интересите, та че и от министър-председателя. Идеха случаи, когато дори и князът се смущаваше от туй бързо събаряне на старата София.

Малко ще прекъснем изложението на спомените за Стамболова, за да драснем два-три щриха за туй време. Привеждаме следните най-достоверни случаи.

Георги Тишев^[19] е главен секретар в Министерството на вътрешните дела, титуляр, на което е Стамболов. Някога той е бил и началство на министъра си, кога последният през време на окупацията е служил подначалник в Министерството на вътрешните работи — една от причините да се вслуша Стамболов в просбата на главния си секретар. Георги Тишев, по наследство от тъста си, владееше един хан всред града, гдето е сега площадът около църквата „Св. Неделя“. По плана целият тоз хан трябва да се събори. Тишев моли Стамболова да се отложи туй събаряне за няколко години, догде израснат децата на някогашния почетен софийски първенец, Трайкович — истинските наследници на хана, от доходите, на който се прехранват. Стамболов пише за това официално писмо на кмета, като изрично му запрещава да събаря хана. Свирчу не слуша, вика пожарния командир и му поръчва да срине хана. Когато пожарникарите се залавят да събарят, пристига взвод стражари и ги разпръскват. Долагат за това на Свирча. Кипва от яд, но се сдържа. Вика отново пожарния командир и му дава нова заповед: да чака три-четири дена, да се успокоят и забравят заинтересованите. Да иде тогаз посред нощ, когато спят и министри, и стражари, и главни секретари — да сравни със земята спорния хан. Така и стана. Подир няколко дена Стамболов и Георги Тишев осъмнаха

при свършен факт: от хана бяха останали само грамади от тухли и пръст.

Къщата на евреина Соломон Таджер и тя трябваше да се събори, пак по регулационния план. Таджер е австрийски поданик, покровителствува се от респективното агентство.

Стамболов внушава това на Петков.

— Ще платим — отговаря Свирчу.

[166] В деня на събарянето пълномощникът на Таджер — Димитър Греков, тогава адвокат, отива в кметството да спре събарянето. И двамата остри, и двамата буйни. Работата иде до сбиване. Разтърват ги съветниците, но и Таджеровата къща се събори.

В двореца има дежоне (обед) по случай именния ден на Фердинанд. Тук са министрите, кметът, висшето чиновничество и офицерство. Всред трапезата дохожда приставът, шушне нещо на градоначалника, градоначалникът — на Стамболова. Общо смущение. Бунт имало от жени, старци и ученици, задето се събаряла една от старите църкви. Князът бледней. Стамболов възбудено говори нещо на Петкова. Тоз отговаря троснато и бързо напуща трапезата. Разположението на именника съвсем пропада, старата княгиня и тя смутена, тика рога си в лицето на г-ца Грено, за да научи отгде е смущението. Така мина дежонето. Чак след това, когато гостите пияха в билиардната и в зимната градина кафето си, връща се Свирчу — спокоен, победител. Тълпата от жени, деца и старци е разпръсната е толумбите (пожарните помпи), подбужданите — арестувани, църквата — съборена.

Когато се събаряше Старата София, образуваха се според новия регулационен план нови парцелни места. Те се образуваха от тесните улички, които се затваряха, от маломерните места на съборените къщурки. [167] Тез парцели не можаха да се дадат на предишните притежатели, които имаха много малки дворчета. Градският съвет ги даваше на „свои хора“, които уж имали по-преди места. То ставаше така: градският агентин Никола Динков намери евреина, притежател на къщата, която подлежи на събаряне, и го съветва да я продаде едному си, иначе ще получи много малко от общината. Обещава му при туй и добро място в новите квартали. Мястото се продава на Стамболова или Петкова, а тез, като притежатели на стари къщи, получават нови парцели.

Софиянци виждаха тез нареждания, едни завиждаха, други се възмущаваха.

Кога един приятел на Д. Пенков му казвал, че не бие добре в очи на гражданите туй ползуване от властта за лични облаги, той му отговорил:

— Ако маломерните парцели ги купи вместо мен някой си Исак или Мордохай и общинският съвет нему предаде урегулирания парцел, ще бъде, по вашето разбиране, честно, а пък ако аз го купя и мене се предаде парцела — безчестно. Аз този морал не го разбирам.

Тъй оправдаваха себе си Петков, Стамболов и всички, които купиха маломерни имоти и получиха вместо тях урегулирани места. Тъй щяха да направят всички моралисти, които викаха отстрана против грабежите на либералите. Моралът бе такъв. Какъв ще бъде след 25–50 години, кога ще се четат записките ми, не мога да зная. Във всеки случай не трябва да се съдят миналите дейци според сегашните разбирания. Обратна [168] сила на законите дава само Ал. Стамболийски^[20].

Наистина Стамболов остави известни средства на семейството си, но тез средства не бяха от кражба, макар и не благоприобретени (лично придобити), както казват русите. Главният източник на богатствата му бе безусловният фонд. Понякога те бяха два, когато управляваше Външното и Вътрешното министерства. От тези суми той много малко отделяше за предназначението им. Каквото не похарчеше — оставаше негово. Скъп бе на пръскането на тез пари. Рядко даваше. И когато дадеше нещо, тюхкаше се, гневеше се, като да е загубил бащин имот [...].

[170] Безусловните фондове ги смятаха за свое лично достойние почти всички последуюци министри. Някои подаднуваха (даваха от време на време) от тях по нещо за държавни нужди, други хич, даже и за партийните вестници не даваха нищо. Петър Гудев^[21] от тях си направи къща. Кога го съдиха, установи се, че той с чекове плащал на майсторите от тоз фонд. И се чудеше човекът защо да смятат тоз начин на харчене безусловния фонд за кражба! Навикнаха така да гледат на него всички и затуй още в началото на годината те го изтегляха и го туряха или на свое име в банката, или в собствената си каса. Стамболов не остави в нужда жена и деца, но и големи богатства не остави след себе си. Биеше в очите на завистливите хора пласирането

на тез пари в имоти, виждани от мало и голямо. Купува гори, пасища, места, чифлици. Доходи, разбира се, почти никакви нямаше от тези имоти. Само приказки и хорска завист. Придържаше се с един стар български обичай, който често обича да повтаря.

— На жена пари не оставяй, имоти ѝ остави. Парите ще похарчи лесно, мъчно ще продаде имотите.

[171] Между старата София и софийската мера, наричана Юч-Бунар (сега Три кладенци), имаше бостани няколко десетки декара. Принадлежат на гръка Мимиди. Купува ги от него Стамболов, т.е. накарва Мимиди да го признае за ортак и уговорва Петкова да прехвърли града зад тези бостани, та те да останат всред застроените места. В такъв случай, разбира се, цената на имота се удесеторява. Петков нямаше нужда от местата на Юч-Бунар, защото пространството от Св. София до Перловската река бе празно и общинско, там можеше да даде на бедните и на евреите места в замяна на отчуждените им къщи всред града. Но тук спекула не можеше да има, както в първия случай. Не твърдя, че кметът имаше и той дял в печалбите. Говореха го това.

Разбира се, не от всички подобни спекули можеше да се реализират печалби. Имаше случаи, когато се и губеше. Такъв един бе аферата с местата срещу Борисовата градина^[22], от лява страна на Цариградския път. Тез места, пак бостани, принадлежат на нуждающ се стопанин. Обръща се той към Ив. Ев. Гешов, тогава представител на Евлогиевата банкерска кантора, той да ги купи. Гешов се съгласява по 2 лева за метър да даде, но ако успее да уговори кметството да ги вкара в чертата на града, та да могат да се продадат за места. Кметството е Д. Петков, а Петков да улеснява печалбите на един опозиционер, какъвто бе Гешов, разбира се, не желае. Отива стопанинът на мястото при Стамболова. Тоз ги купува по един лев метъра. Свирчу ги вкарва в града, парцелира ги, обявяват се за продан. Да се продадат обаче не бе лесна работа, защото много други места се бяха продали и нуждата бе удовлетворена. Трябваше да се чака. А защото Стамболов нямаше пари, ипотекира тоз имот при Отоманската банка. Падна Стамболов, дойдоха народниците, забраниха да се строят къщи на тез места. Подир смъртта на Стамболов банката продаде тез места за дълг към нея, други ги купиха, други спечелиха. Пак Стамболови места бяха тез,

дет са оградени за дворецовата градина в дясно от Цариградския път, между бул. Христо Ботев^[23] и Перловската река.

[99] Да ни простят почитателите на добрата Стамболова памет, ако си позволим да им обадим, че не всичко в душата на „великия“ Стамболов беше велико. Там имаше таквиз тъмни петна, толкоз черни сенки, че мнозина, мнозина от вас, мили внучета, бихте бягали от него през девет гори в десетата. Злопамятност, отмъстителност, завист — туй бяха основни черти в характера му. Той гонеше противниците си не всякога по принципиални или по политически причини. Личните му настроения не бяха последни в подобни случаи. Д-р М. Цачев^[24] и мнозина други само защото му бяха, по една или друга причина, ненавистни си изпатиха тъй много. А ненавистен можеш да бъдеш понякога за хора от категорията на Стамболова за най-дребните работи. Например д-р Цачев се изгървал пред жена си, та й обадил, че Стамболов бил болен от „френската болест“. Г-жа Цачева, както е свойствено това на жените, каза на друга г-жи, а тез другите почтени госпожи обадили това на младата г-жа Стамболова. Разбира се от само себе си, че там последната не може да не се оплаче на мъжа си. Можете си представи какво е било в къщата на младите съпрузи. Как да не затвориш такъв доктор като Цачева, а?... И го затвори, и го държа дълго време ту в участъка, ту в болницата, защото се бе поболял, ту под домашен [101] арест. Каравелова, пак по такива мотиви, искаше непременно да погуби. Съдът, колкото и подбран измежду верни и предани приятели да беше, не намери достатъчно улика да обеси дългогодишния държавник, както настоявал Стамболов. Колко фуриозен (яростен) бе за това първият министър, след като чу присъдата!

Ако не ми е изменила паметта, беше 18 май, именния ден на княза. Събрани в съборната черква всички по-първи чиновници, чакаме Стамболова, за да се почне молебствието. Тук са и висшите офицери, между които на първо място членовете от съда, който разглеждаше делото по убийството на Белчев. Стамболов се ръкува с тях студено, като да им е сърдит.

— Само едни римляни са умеели достойно да управляват и поддържат държава! Ний сме поплювковци, бабички, готови да

хленчим при вица на печалната участ на престъпници.

Тез думи ги казва Стамболов и гледа право в очите полковниците Маринов^[25] и Драндаревски.

И после:

— Кога е било въпрос да се запази отечеството, римлянинът бил готов и баща си да обеси. А у нас? Един Каравелов, душата на съзаклатието, се осъжда на някакви си пет години, а оръдията му — на смърт! Трябваше да успее, да избеси всички ни, та тогава да се научим как се пази власт и държава.

Съдиите-офицери се изгледаха един друг, като че мислеха да се оправдават, но Стамболов не ги дочака, побърза да заеме мястото си, за да се почне молебенът...

[102] А какъв мил, приятен, мелодичен глас имаше Стамболов! Кога говори, като че пее; тъй приятно ти е да го слушаш. А как хубаво пееше?... Привличаше към себе си хората със сладката си приказка, с милия си смях, с остроумието си, с очите си, с погледа си, та че и с ембрука^[26] си. Поет бе в душата си, истински поет, но наред с благородните страни на таз поетическа душа, колко мрачно, колко злъчно имаше в нея! Да допуснем ли, че възпитанието му, отхраната му са я покварили? [...].

Да, много черно, голяма ноц имаше в душата на тоз поет-държавник!

[1] Минковият пансион — пансион към гимназията в гр. Николаев, Украйна, основан през 1863 г. от Тодор Минков. В него получават образование много българи. ↑

[2] Филип Тотю (1830–1907) — националреволюционер, войвода, привърженик на четническата тактика на Г. С. Раковски за освобождението на България. Преминава р. Дунав с хайдушки дружини. Предвожда доброволна чета в Сръбско-турската война. ↑

[3] „Голос“ (1863–1884) — Петербургски ежедневник с умерено либерално направление, субсидиран първоначално от руското правителство. Широко осведомен по въпросите на общата политика. ↑

[4] Бяла Бона — ханджийка в Търново. ↑

[5] Каравелов Любен (ок. 1834–1879) — писател, публицист, фолклорист. Националреволюционер, революционен демократ. ↑

[6] Кесарево — с. в Търновски окръг. ↑

[7] Духовната академия в Киев. ↑

[8] Бендерев Никола — капитан, участвувал при детронирането на Александър Батенберг. ↑

[9] Черкаски Владимир Александрович (1824–1878) — княз, принадлежи към крилото на руските либерални помещици. След Освобождението възглавява Временното руско управление в България и въвежда ново гражданско устройство. Привърженик на конституционната монархия Черкаски се стреми към създаването на буржоазно-консервативен строй в България. ↑

[10] Николай II (1868–1918) — последният руски император (1894–1917). ↑

[11] Реджеб — певец. ↑

[12] Баня (Баня-Чепино) — Чепино, с. до 1948 г., сега квартал на Велинград, Пазарджишки окръг. ↑

[13] Лъджене — с. до 1948 г., сега квартал на гр. Велинград, Пазарджишки окръг. ↑

[14] Чепино — с. до 1948 г., сега квартал на гр. Велинград, Пазарджишки окръг. ↑

[15] Пасков Васил Илиев (1872–1934) — журналист, общественик, деец на Демократическата партия. Народен представител (1914). ↑

[16] Белчев Христо (?-1891) — министър на финансите (1890–1891). ↑

[17] Бокачо Джовани (1313–1375) — италиански писател — хуманист и реалист, автор на „Декамерон“. ↑

[18] Гатев Тодор — подпредседател (1903–1904) и председател (1904–1905) на Народното събрание, министър на общите сгради (1905). Народнолиберал. ↑

[19] Тишев Георги — министър на вътрешните работи (1880). ↑

[20] Стамболийски Александър Стоименов (1879–1923) — народен трибун и деец на революционното селско движение в България, водач на БЗНС. Застава на открити антимонархически и антивоенни позиции. Министър на благоустройството (1919), министър-председател (1919–1923). Прокарва редица прогресивни реформи от социално и стопанско естество. Провежда политика за разбирателство с младата съветска държава. След военнофашисткия

преврат на 9.VI.1923 г. е свален и не след дълго време убит при жестоки изтезания. ↑

[21] Гудев Петър (1863–1932) — политически деец на Народнолибералната партия. Председател на XII Обикновено народно събрание (1905–1907), министър-председател и министър на вътрешните работи (1907–1908). Репресира синдикалното движение и закрива голям брой средни училища. ↑

[22] Борисова градина — старото име на днешния Парк на свободата в София. ↑

[23] Сега бул. Толбухин. ↑

[24] Цачев д-р Минчо — лекар, консерватор-русифил, депутат в I и III Обикновено народно събрание (1879, 1882–1883), началник на болница във Военното училище. ↑

[25] Маринов Кръстю Празов (1855–1927) — генерал, член на военния съд. Опълченец в Освободителната война, командир на полк в Сръбско-българската война (1879), командир на дивизионна област в Междусъюзническата война (1913), проявил се при отбраната на Видинската крепост. ↑

[26] Тъй е в ръкописа. ↑

ГЛАВА ОСМА

КНЯЗЪТ — СТАМБОЛОВ — ОПОЗИЦИЯТА

[93] Подир несполуката на Набокова да повдигне въстание, русофилите избраха друг метод за борба със Стамболовото управление. То бе съзаклятие против отделни личности, крепители на режима [...] Архивата на делото „Убийството на Белчев“ съдържа всички подробности по съзаклятието върху живота на Стамболова. Тук аз ще спомена само тез [94] сведения и подробности, които не намериха място в делото и на които аз бях случаен свидетел.

Между обесените по убийството на Белчев аз имах един добър приятел, казваше се Тома Георгиев^[1], някогашен борец за свободата на България, секретар на Бенковски^[2]. Тома Георгиев, или Томето, както го именувахме всички, бе човек с увлекателен темперамент, честен и правдив. Обичаха го мнозина, обичах го и аз. Попадна в лагера на русофилите и съзаклятниците, само защото бе близък приятел на П. Каравелова, негов съсед и върл партизанин.

Един ден Томето ме среща на пътя и ме моли да ходатайствувам пред Стамболова да му повърнат службата съветник във Върховната сметна палата, отдето преди няколко месеца бе уволнен. Жена и деца имаше, съжалих се над положението му и му обещах да говоря и ходатайствувам. Веднаж отивам си към къщи — живеех на улица Цар Крум, на същата улица, где бе и къщата на Стамболови. Тъкмо да вляза в дома си, виждам Стамболов със стражари подире му. Той от година време беше взел да не излиза без водач. Покани ме да се разходим. Бил играл цяла нощ на карти, спечелил бил 1000 наполеона, не спал никак и сега излиза да вземе чист въздух. Тръгнах с него. Из пътя разпращам ми перипетиите на играта, кой колко загубил, кой колко задлъжнял и пр. и пр. Чисто комарджийски разговор.

[95] Когато свърши сладките приказки, напомних му за Томето, молих го да му повърнат службата. Изведнаж Стамболов свива вежди,

става сериозен, намусен. Гледа ме проникателно право в очите, като че иска да прочете нещо в тях.

— Ти да му кажеш на твоето Томе, че аз нему м... му. Ще го обеса като куче. Ставаш ли ти поръчител за тоз предател? — пита сърдито Стамболов.

И после:

— Да крои да ме убива, а ти да идеш да ме молиш да му дам служба...

Работата, виждам, сериозна, отказвам се от всякакви ходатайства, след което Стамболов ми загатна, че имал нещо на ръка, че Томето не бил чист.

Две-три недели след този разговор, в сладкарницата на Панах, сега кафене България, Стамболов с Белчев, току-що излезе от Министерския съвет — стоят на една маса и нещо пият. На друга една маса бяхме няколко души, между които и Д. Петков. Седяхме докъде девет часа. Стамболов и Белчев си отиват, стана и компанията от нашата маса. Пред самата врата на сладкарницата и двамата се спряха да приказват с едно трето лице. Кой беше? — не си спомнявам. Аз ги задминах, ала не бързах да си отида без тях, защото чаках да ме настигнат. Имах да моля за нещо Стамболова, пак за някакво ходатайство бе.

[96] Току-що стигнах до къщата на д-р Начев, сега помещение на общинското управление, чувам зад себе си два изстрела и вик: „Олеле!“ Обръщам се, виждам в мърчината една човешка фигура тича към мене, по посока към последната градинска врата; след нея — друга такава. До самата врата втората фигура се спира и дава нов изстрел. От блясъка на огъня съгледах силуета на стражарин, стори ми се, че беше Спас, тоз същия стражарин, който вървеше подир Стамболова да го пази. Първото ми впечатление бе, че Спас гони злодея, настигнал го е до градинската врата и стреля в него. Аз не мръднах от мястото си, едно, защото нямах нищо в ръка, освен едно тънко бастунче, второ, защото съобразих, че ако река да бягам, може да ме вземат за убийцата, да почнат да стрелят в мене. Стоях така няколко секунди. Кога всичко утихна, аз доближих до вратата, дето се даде последният изстрел. Към там отиваха и други хора откъм кафенето. Навлязохме в градината и на десет крачки от вратата видяхме паднал на лицето си човек. Всички, дет бяхме дошли, помислихме, че е

Стамболов. Аз хванах трупа за рамото, за да се разбере кой е убитият. Драсна се кибритена клечка, познахме Белчева. Издъхнал беше вече, ала имаше още конвулсивни мърдания на тялото. Стамболова наоколо го нямаше, всички [97] се питаха где е. По едно време откъм южната посока на улицата се задава група от 5–6 души стражари с пушки.

— Где е Стамболов? — задавам им въпрос.

— Кой търси Стамболова? Аз съм...

Наистина на пет крачки отпреди ми стои Стамболов, обиколен от двете страни със стражари, а в ръката си държи револвер, насочен право срещу мене. Аз изтръпнах. Обаждам му името си. Той сне револвера и тръгна към трупа на убития Белчев. Обстановката и държанието на Стамболов явно говореха, че той е много изплашен, че съвсем е загубил куража, с който бе известен.

Белчева го вдигнаха четворица стражари и всички присъстващи потеглихме подире им. На площад „Славейков“ Стамболов каза на Рачу Петров да отиде да предизвести и подготви за тежкия удар г-жа Белчева. Рачу не рачи да отиде — не желаел той да бъде вестителя с таква скръбна новина. Стамболов остана недоволен, взе да го хока. Трупа го занесохме в IV полицейски участък, на ул. „Граф Игнатиев“ и „Раковски“. Прокурорът и лекарите встъпиха в своите обязанности. Другите един по един се разотидохме.

На другия ден, към часът единайсет, отидох у Стамболова, да науча хванати ли са злодеите. На вратата му стои същият стражарин, Спас, който го вардеше, кога ставаше снощното покушение на живота му [98]. Думами му:

— Как така, бе Спасе, ти да не мож да повалиш някого от тях?

— Как ще поваля, г-н Ганчев, кога револверът ми е закопчан в кубура? Догде го откопчая, догде го извадя, те избягаха.

Влизам при Стамболова. Той е вече спокоен, смее се за нещо. Поръча по един коняк и взе да разказва снощните си впечатления. Питам го:

— Как не те видях да минеш край мене? Нали оттам трябваше да бягаш?

— Аз тъй бягах, че ти не можеше да ме видиш — отговаря Стамболов и по-нататък разправи как се вмъкнал в касапския дюкян срещу хаджи Коцевата къща, как почакал там, догде се опомни и как после се озовал всред стражарите на IV полицейски участък.

Казах му подозрението си за верността на Спас. Той не взе това под внимание. Трябва да забележим тука, че Стамболов имаше високо мнение за мъжеството и храбростта на хайдутите [...]. Той гледаше на тях като на храбреци, безстрашливи. Затова и се хайдутите избираше да го пазят. Спас бе хайдут, убивал е много нещастници в македонските планини, а свърши живота си в затвора за едно ужасно злодеяние. Беше убил един баняджия, за да го обере. Лулчу^[3], най-верният му приятел, и той бе хайдут, но не можа и той да го запази, когато го сечеха на ул. „Раковски“. Обяснявам таз слабост у Стамболов към хайдутите, с това, че [...] може пък и в душата си да е таил сродствена частица с тяхната душа. Где знаеш? Човешката душа е океан. Мож ли каза какво има в дълбините ѝ?

Разговорът мина върху покойния Белчев. Той съжали много и от душа за смъртта му. Отечеството губело отличен служител, а той добър другар и сътрудник. Внезапно от толкоз траурно настроение той мина в шега:

— Остави ти всичко, а я ми обади кой ще има таз хубавата му жена?

Думите му не бяха подлинно (действително) тез. Те бяха тъй грубо нецензурни, че аз трябваше да ги преинача.

— Ти и други някои ще се погрижите за това — казах му аз.

Този *други* *някой* действително се погрижи за г-жа Белчева. Даде ѝ се 750 лева месечна пенсия и я взеха фройлина (компаньонка) при княгиня Клементина. Проклет да е, който мисли лошо!...

Моя приятел Томето го арестуваха, арестуваха Каравелова, д-р Моллова, д-р Цачева, арестуваха стотина други. Участъците се изпълниха, нямаше място где да ги запираат. Арестуваха без какви-годе улики, само по едно подозрение, по някой анонимен донос или пък защото някога си казали били нещо лошо за княза или Стамболова.

[115] Душата на опозицията против Стамболов в 1893–1894 год. бе Григор Начович.

Две думи за тоз обществен и политически деятел, името, на когото в продължение на четвърт столетие не слезе от колоните на партийните вестници, правителствени [116] и опозиционни. Пишеше и се говореше за него, и когато е в опозиция, и когато е на власт. Никога той не състави кабинет под свое председателство, не беше и шеф на някоя партия, и при все туй най-много за него пишеха, него псуваха и

ругаеха. То е много лесно обяснимо: макар и да се криеше зад други, противниците му знаеха, че и като е на власт, и като е опозиционер — той ръководи партията, той ѝ дава дух, той ѝ показва насоките.

Мълчалив, съсредоточен в себе си, Григор Начович избягваше обществото, не обичаше шумния живот. На събрания, на митинги него го нямаше. Дали защото нямаше ораторски дарби, не можеше да говори публично, или пък защото бе саможив, не обичаше хората — не зная. Извънредно трудолюбив, той прекарваше времето си в къщи, за четмо или писмо. Писа през живота си Гр. Начович много, неща с най-разнообразно съдържание. Следа обаче от туй писане не остана. Писа за туй, как се прави вино, писа календари, превежда драми, издава вестници, писа в тях статии политически, статии по стопанство и финанси, писа интриги, писа антрефилета; какво не писа? Бори се, както се бориха най-деятелните, най-енергичните хора на времето. Бори се за общо добро, за прокарване възгледите си, мнението си. Даже и у противниците му никога нито атом от подозрение, че Гр. Начович прави политика за лични облаги. Такъв си остана до края на живота си, умря почти в бедност. Всякога импулсът на борбите, [117] му беше или общото добро, както го той разбираше, или пък личните му амбиции. А последните у него не бяха без значение за дейността му. Даже може да се каже, рядко, много рядко бяха случаите, гдето те да не вземаха първенствующе значение.

Писа през живота си Гр. Начович много, ала името му и най-усърдният библиоман няма да срещне някъде. Не се подписваше под никой свой труд, даже и под най-полезния за съвременници и потомство. Боеше се да сложи подпис, както избягваше да се покаже на митинг или на събрание. Защо? Да бе боязлив — не е; да не иска да се говори за него, и то не е. Не бе страхлив, не бе и без амбиция. Скрит човек, потаен човек. Оттук и прозвището му *Велзевула*, *Бухала*. Стане дума за някоя статия, писана в някой вестник за него или от него.

— Български вестници не чета — отговаря.

А джобовите на палтото му пълни с тях.

В къщата му рядко някой отива. Саможив, същи затворник. На входната врата на къщата му — малко отворче, запушено със стъкло. Дръпнеш звънеца, на прозорчето се мерне едно око. То е окото на стопанина, на Гр. Начович. Ако си благоприятел, ще отвори сам; ако не желае да те види, излиза слугата му да ти обади, че господарят го няма

в къщи. Ако някак го издебнеш и влезеш в къщата му, посреща те любезно, весело, с усмивка на уста. Обещава всичко, [118] каквото пожелаеш, съгласява се с всяко твое мнение. Изпраща те до вратата сам, подава ти палтото, дори и ако си по-млад от него и даже подчинен. Едра, крупна фигура, спокоен вървеж, спокойни движения. Взор всякога устремен в земята. Любезен в обръщенията си без мяра, прави всякога впечатление на човека със съвършено европейско образование. Уважаваха и почитаха го чужденците, нашите хора страняха от него. Пък и той ги избягваше. Приятели между българите нямаше или много малко. Семейно тоз човек бе нещастен, разведе се с жена си, сестра на д-р Станчов, още в младини. Казаха, причината била у нея. Зла и саможива от него повече.

По темперамент, по нрав, по образование и възпитание, както и по политически възгледи и убеждения — съвсем антипод на Ст. Стамболов. Да се имат един с друг тез два противоположни типа бе невъзможно, да се търпят можеха само за кратко време, при обща опасност за двамата. Още от Букурещ взеха да се преследват един други. Гр. Начович бе с умерената партия, с чорбаджиите, както тогаз казваха. Сварил бе, уверяваха, да представи Стамболова и Каравелова пред руските власти като нихилисти. Отчасти оттук е началото на гоненията им. На страната на едного то бе улицата, тълпата, която той увличаше със сладкодумство, с демагогия, другият имаше за оръжие перото, упорития труд, интригата. Едина тактичен, осторожен, скрит зад барикада от привърженици, другият смел, открит, брутален.

Тез двама бойци делиха мегдан през 1893–94 год. Всички други опозиционери — Стоилов, Радославов, Иванчов^[4] и пр. бяха второстепенни дейци. От едната и от другата страна борбата се водеше с ожесточение. Средства не се пробираха нито от властващите, нито от опозицията. Чрез вестниците — всевъзможни хули, най-страшни оскърбления. [199] Една каналаия, печално известна впоследствие с фалшифициране гербовите марки — Дику Йовев^[5], зет на Дим. Ризов, баджанак на Д. Петков, в едно антрефиле във в. „Свобода“ бе написал клеветата, че Начович бил живял с дъщеря си. Оскърбеното бащинско чувство заговори в душата на Гр. Начович. Борбата от туй време става още по-ожесточена.

Пред таз борба княз Фердинанд стои наглед безучастен зрител. Но отстрани, през девет води и девет баири, той дава импулс на

враждата, предпазливо намигва ободрително на опозицията, кат същевременно одобрява и вземаните от Стамболова репресивни мерки. Скандалът със Савовица, причинен от Пан. Славков, дава решителен тон на борбата. Вестниците се пълнеха с подробности по този скандал, а устно по кафенета и улици се разправяха най-невероятни измислици. Името на главния герой на скандала, на Панайот Славков, почти не се споменува. Говореше се само за Стамболова, макар и той да бе съвсем далеч от тази мръсна афера. Тъй се инсценираше работата от хората на Начович. Понятно защо. Въпросът бе да се свали Стамболов. А какъв по-благоприятен повод за това? Даже и да не се дойде до пълна сполука, пак полза голяма ще има. Колко кал ще се хвърли върху Стамболова!

В тази борба приятелите на Фердинанд, в числото, на които се числях и аз, бояха се, че не ще оцелеят и той. И неговото име се преплиташе във всевъзможни приказки за някакви си афери с някои си австрийски банки по повод на един предполагаем голям заем. Обаждаха се дори и сумите, които щели да се паднат на двореца в случай на реализирането на този заем. Нали княз Фердинанд тъй здраво се е заловил за „тиранина“, нека и той се провали с него.

А вярвахме тогаз глупците, че без Фердинанд България потъва! Да простят грядущите поколения [120] тези наши пакостни заблуждения.

Както и да е, в числото на тези заблудени бях и аз. По съветите на Начович и Стоилов, рекох да предупредя Фердинанд да не свързва завсякога съдбата си със Стамболова. Поисках аудиенция. Отговор ми дойде късно, след десетина дена. Отговорът бе съвсем неочакван за мене. Съобщаваше ми се, че аз съм трябвало да се явя на едни кое си число в двореца, да поднеса на княза новоизлязлата си книга „Разкази из българската история“. Изненада ме този отговор от княжеската канцелария. Нямах намерение никаква книга да поднасям. После научих, каква била работата. Дворецът се следял от Стамболова, кой влиза, кой излиза от него, за какво е туй влизане-излизане. Не трябвало да се дава на Стамболова и най-малки поводи, основания за подозрение. А такъвиз поводи, естествено, биха се дали от приемането в двореца на хора без декларирана преданост към първия министър.

За такъвиз обаче аудиенция, каквато бе моята, да поднеса книгата си на княза, не могло да става дума за съмнение. Тъй ми обясни по-

после работата д-р Станчов.

Не бях приетан от княз Фердинанд около година време. Говорил бях с него през туй време само на официални приеми.

Прие ме тоз път в малкия салон, пред кабинета му.

— Ново? — пита в очакване да захвана математа (урока) си.

Захванах я. Разправих му за настроението на софийското общество, на офицерството към правителството и двореца, изказах опасенията си, че туй настроение може печално да се отрази и върху самия дворец и пр. и пр. Точно какво съм говорил, не помня, защото записките си пиша десетки години по-после. Смисльът трябва да е същият. Князът ме слуша внимателно. Свитите му тънки устни понякога отразяваха недоволството му от приказките ми. Не ме дочака да довърша.

— Г-н Ганчев, най-малко от десет места съм, [121] слушал същите тез мнения и съвети. Предаваха ми ги и чрез писма, и чрез чужденци, даже и през Виена. А пък нашият добър приятел г-н Начович конферира на същата тема с моите кучери (файтонджии), тях убеждава, че аз съм бил длъжен да приема оставката на г. Стамболова. Начович бил говорил с К. Перакович, берейтор (учител по езда) от двореца, а по-сетне шталмайстер (началник на конюшня).

Държа ме князът час и половина. Приятно му бе да говори на тез теми. Изля поток псувни по адрес на Начович — виждаше се, имаше зъб на него. Беше го намразил зарад един негов подлистник в „Свободно слово“^[6], оскърбителен за царственото му достойнство. Сравнил го бе Начович с някакъв си автомат. Омразата бе и под влияние на Станчова — тогаз Начович наскоро бе се развел със сестра му. Залови се после за Савова. Извади си яда и на него, че тогаз мина да говори за Стамболова.

Знаел бил какво се пише и говори за него, за Стамболова, за правителството — всичко бил знаел, но не забравял и дълга си.

— Във всеки случай — завърши приказката си княз Фердинанд, — имайте пред вид, че когато ше трябва да меня правителството си, *няма да се възползвам от мръсните гащи на г-жа Савова.*

Той повтори таз фраза няколко пъти. Виждаше се, намираше я пикантна, остроумна, или пък искаше да я подчертае пред мене и пред тез, на които аз бих я предал. Явно бе, обмислил я бе от по-рано, повтарял я, казвал я и на други.

Кога да ме освободи от дългата си аудиенция, князът се обърна към мене с „приятелски“ съвет, да се пазя, защото, макар и да съм му от близките приятели, той не би бил в състояние да ми помогне в случай че г-н Стамболов би ме подозрял в нещо. А пък кога да тръгна да излизам от салона, той надникна да погледне през прозореца по посока на хотел България:

— Елате, вижте шпионите му! Дори и нощем стоят тук да гледат кой влиза, кой излиза от двореца.

Видях и познах известните ми от по-рано преоблечени двама стражари, които постоянно търчаха около градината и двореца.

[122] Подир два дена разправам на г-н д-р Стоилов за аудиенцията си.

— Знаях, че така ще излезе: затова и не се решавам да вляза в какъв да е контакт с него.

В състояние бил, добавил Стоилов, да ти предаде думите на противника, да те изложи в най-голяма опасност.

Имаше нещо вярно в думите на Стоилов! [...].

Един месец след аудиенцията ми, или около това, видях се с княза на площада пред църквата „Св. Неделя“. То бе кога се обикаля църквата с тържествената процесия, преди да се рече: „Христос възкресе“. Князът беше всред министрите си. Кимна ми с глава към тях: подигравка и насмешка се четеше на лицето му към съветниците. Не беше мъчно да се разбере новото му настроение към Стамболова.

Последните две години от Стамболовото управление бе тежко. Тежко за него самия, за правителството му, за самото общество. Спокойствието на смелия държавник се покрусил. Атенатите, заговорите, нападките чрез вестници и анонимни писма смутиха му силния дух. Стана подозрителен, недоверчив, виждаше зли умисли и намерения против личността си в най-обикновени деяния и разговори. Защо еди-кой си през еди-кой си ден минал два пъти покрай къщата му, когато пътят му бил през други улици? Какво общо свързва еди-кого си с противника му Х или У? Какво може да говори с него тъй продължително? Един ден бе повикан в къщата на един свой приятел и партизанин да го разпитва, защо се среща с опозиционерите, какво говори с тях. Стана туй известно, взеха хората да странят от приятелите си, ако са те от друга партия, [123] Съзаклятия и атентати навред му се мерджеяха. За да ги предупреждава и разкрива, прибегнал

бе Стамболов до широка мрежа от шпиони. Един ден ми се хвалеше, че бил знаел какво става в къщата на всеки свой противник, кой какво говори, кога се кара с жена си и защо се кара. Това го бил знаял (обади ми го без стеснение) от слугите, които му служели за агенти. Разбира се, тез „агенти“ донасяха и всякакви измислици. Нали трябва с нещо да покажеш, че заслужаваш парите, дет ти дават? Един от видните навремето си софийски търговци братя Иванови^[7] си идва от Австрия. Из пътя през Сърбия вади от портфейла си едно непотребно му писмо, скъсва го и го хвърля през прозореца на вагона. Донасят за това, т.е. че унищожавал подозрителната си кореспонденция, арестуват го и го затварят. Цели месеци изпитни, следствия, разпитвания: где ходил, защо скъсал писмото си, какво имало в него и др. Резултатите от подобни подозрения и преследвания бяха ожесточенията против насилника. Такъв бе случаят с Минку Иванов^[8]. От мирен гражданин, който само търговията си гледаше, стана конспиратор. Той бе преплетен в Стамболовото убийство. Струва ми се, не бе без основание подозрението, че както Тюфекчиев стоеше зад наемните убийци Халю и Талю, така и зад Тюфекчиева^[9] е стоял Минку Иванов.

Интернирванията ставаха твърде често само по едно подозрение, а в някои случаи по лични неразположения, далечни на всякакво политическо и партизанско естество. Илия Вълчев^[10], един голям шарлатанин адвокат, биде интерниран година и половина в Етрополе, само защото бил приятел на Радославов. Така бидоха интернирани и затваряни д-р Моллов^[11], Гавр. Орошаков^[12], Ив. Касабов^[13] и много други [...]. [124] Понякога арестуваха, затваряха и интернираха за оскърбление на приятелите на първия министър. Иван Касабов препечатва в един опозиционен лист антрефилета от Любен Каравеловия вестник от Букурещ за Панайот Славков, че бил на младини турски шпионин и оланин (педераст) на някой си търновски бей. Оскърбеният Славков, тогава председател на Народното събрание, напада Касабова с револвер на улицата, ала не смее да гръмне. Другият, и той сочи револвер, ала и той не стреля. Мерят се, псуват се, разотиват се. Отмъщението си Славков доби не чрез дуел с револвер, а по силата на Стамболовото приятелство. Раба божий Касабов интернирват в родното му село Лясковец.

Апетитът дохожда с яденето. И Стамболовите гонения и насилия се усилваха от извършените вече насилия. Повече преследвания —

повече врагове, по-големи опасения и страхове, по-силна охрана. Около къщата на първия министър сноват детективи, преоблечени стражари, всякакъв вид охранители. Такива търчат пред зданието и на Народното събрание, пред Министерския съвет, пред Министерството на вътрешните дела — навред, дето се движи първият министър. Подир файтона му цяла ескорта от конни стражари. Двама отпред, двама отзад, по двама отстриани. Твърде често и пристав с тях. Страх побиваше срещаните по улицата опозиционери. Ала по-голям страх измъчваше самия Стамболов. Ръката му постоянно в джоба, държи револвер, очите му безпокойно сноват ту на една, ту [126] на друга страна. Речеш да го поздравяш, гледа те втренчено, подозрително: дали не вдигаш ръка, за да стреляш.

Горките тирани! Какъв измъчен, страдалчески живот! Кой вярва, че големите хора, особено пък насилниците, живеят честит живот?!...

Една вечер в Славянска беседа се дава бал. По какъв случай, не помня. Салонът за танцуване препълнен от свят. Там са князът, Стамболов и другите министри. Около зданието на Беседата верига стражари, във форма и без форма, въоръжени от пети до зъби. По петите на първия министър върви неразлъчно от него известният Гунчу. Дясната му ръка, всякога в джоба — държи револвер. Спре се Стамболов да размени с някоя дама две-три думи — търчи до него телопазителят му Гунчу, слуша любезностите, комплиментите.

Горд е Стамболов със своя Гунчу. Знае туй князът и гледа да му причини приятност:

— Завиждам ви, г-н Стамболов, за тоз цербер. Как ревностно бди над вашия живот!

Стамболов благодари, радва се, хвърля благодарствен поглед към верния телохраниел.

Над всички тез тайни и явни пазители, облечени и преоблечени стражари, стои преданият, мълчаливият, постоянно угриженият за службата си Илия Луканов^[14]. Интересен, рядък за времето тип. Всякога съсредоточен в себе си, винаги сериозен, само понякога една ледена усмивка разнообразява студеното изражение на лицето му. Добавете към горното дългите и широки черни вежди, надвиснали над спокойните му очи, за да си обясните отчасти големия страх, който вселяваше в стражари, в подчинени и в публика софийският градоначалник. Мнозина се лъжеха по въшния изглед на Луканов,

мислеха го свиреп, жесток и нему отдаваха много от вършените в участъците [126] жестокости. Под таз ледена външност аз познавах едно меко, благородно сърце. Луканов нямаше експанзивността на нашето племе, не обичаше да се хвали, нито да се мята от една на друга страна. Поради това много малко хора можеха да се запознаят с действителната му натура и стойност. Може ли да има много приятели човек, който никога не разкрива душата си, по цели часове не продумва дума, всякога мисли за работа и дълг, никога за удоволствия, за развлечения? Илия Луканов познаваше Стамболова още от Одеса, гдето заедно се учили в духовната семинария. По-стар от него беше с година-две. Не другаруваха, защото по темперамент бяха противоположности. Много пъти съм се чудил как у тоз аскет, какъвто бе Луканов, можеше тъй трайно, тъй непрекъсвано да съществуват връзки на преданост, на уважение, на безгранични симпатии към бурния, разгулния, всякога жаден за удоволствия и наслаждения Стамболов? На идеята ли, на личността ли бе предан и привързан? Или пък на дълга?

Луканов бе безукоризнено честен човек. Никога никой за него не можеше да каже, че се е възползувал от това или онова. Между това, когато градоначалниците до него и след него, облечени с много помалко пълномощия от шефа на полицията, излизаха с богатства от длъжността си, защото стопаните на публичните домове, на кафешантаните, на хотелите и кафенетата, умееха да благодарят, Илия Луканов напусна службата си с много скромни [127] спестени средства. Стигнаха му те, за да проживее в големи лишения няколко години, а когато се свършиха, прибраха го на служба в тухларското дружество. Струва ми се, когато пиша бележките си, той е още там и получава 100–200 лева месечно, колкото да не умре от глад. Остарял, брадясал, изнемощял — кат сянка се движи из улиците. Замълчал е съвсем, челюстите му като че сковани, не говори нито за миналото, нито за настоящето си, нито се оплаква от неблагодарността на хората, както правят мнозина старци в неговото положение, нито пък отваря уста да се хвали със заслугите си [...].

Стамболов уважаваше, почиташе Луканова за предаността му, за трудолюбието му, за почтеността му, но нито сянка от каква-годе благодарност към достойния полицай и усърден служител, който тъй неусетно бдеше, за да опази драгоценния му живот. Нещастният

Луканов не бе петимен за тез благодарности, нито пък рече да ги потърси, когато го гонеха да го убиват. Под закрилата на полицията един негодник му нанесе почти смъртен удар в главата, когато спокойно слушаше разговорите на група приятели в бирария „Червен рак“. Облян в кръв, той падна на земята полумъртъв. Добри хора го отнесоха в болницата, за да го предадат на лекарските грижи.

[128] Себе си пазеше княз Фердинанд да го не набедят в съчувствие към предишните си приятели. Той тъй старателно бягаше от тях. Защо да се излага? Нали се бе прогласил за пръв русофил в България?...

Две думи още за Илия Луканов. Да обадим самата истина, та който ще да я вярва.

Луканов бе човекът, който най-много съдействуваше за облекчение участието на мнозина гонени и затваряни. В качеството си на председател на анкетната комисия, учредена след убийството на Белчева да търси виновници и участници, той е, който най-много съдействува да се очистят затворите по участиеците от голямото множество свят, задържан по подозрение и доноси. Полицията арестува, комисията, след разпит — освобождава или препраща на съдебния следовател. Много сълзи обърса Луканов. Туй го не знаеше светът, затова и трябваше да си изпати. Всяко време си иска жертвите.

Казват, всеки царски престол се крепял връз фундаменти от хиляди, хиляди човешки кости, сложени доброволно или насилно, за утвърждаване династиите. Разсечените черепи на Стамболов и Луканов трябва да се имат за най-солидна основа на Кобургите в България.

Добрият актьор влага, в играта цялото си същество. Така игра ролята си княз Фердинанд. Надпреварваше всички обидени и оскърбени от Стамролова и сподвижниците му с оплакванията си, че той, Фердинанд, теглел и как още теглел! Вземе някой да се оплаква пред него, че много пострадал, че загубил имот и здраве. Слуша го Фердинанд и не го оставя да довърши:

— Ами мене питате ли ме? Колко душевни мъки, колко тревоги ми е причинил тоз човек!...

[129] И почва да нарежда теглилата си от Стамболова. Имаше наивници, които го вярваха. Други през глава се смееха, кога разказваха за оплакванията му.

Таквоз също надпреварване показваше Фердинанд и в гоненията против стамболовщината. Дали го правеше той от омраза, защото тогаз силно го нападаха във в. „Свобода“, или пък за да засвидетелствува с дела отказа си от предишните симпатии и от русофобството си? Нали от Петербург викаха: „Дела, дела!“ Защо да не се покажат такива?

[130] През месец април 1894 г. княз Фердинанд беше във Виена. Отишел бил, мнозина предполагаха, да се допитва какво да прави със Стамболова. Други пък твърдяха, че в австрийската столица той се бавел да се среща с руските дипломати, от тях ум и съвети да търси. Трети намираха истината в едното и в другото предположение: от едните искал разрешение да се отдели от тях за известно време, на другите обещавал вечна преданост. Сиреч, лъгал едните и другите. Непременно трябва да е бил сполучил в двуличието си, инак мъчно би било да се обясни дързостта да проводи на Д. Станчов с разрешение да се печати оназ телеграма, която изобличаваше Стамболова в гнусно клеветничество (*infamie*).

Работата бе такваз. Княз Фердинанд обичаше да парадирва с известни свои уж остроумни фрази и мисли. В случая той повторил пред мнозина туй, което бе ми казал кога бях на аудиенция у него. „С мръсните гащи на Савовица аз кабинетен въпрос няма да правя.“ Казал ги бил тез думи на едното, на другото, на трети, докато туй пикантно за времето си изречение намери място в колоните на един вестник.

Разбира се, Стамболов с умисъл позволил да се напечати. Обиден се счел княз Фердинанд от туй, дет интимните му разговори намерили място в колоните на партийната преса, разсърдва се и отправя известната телеграма до шефа на своя частен кабинет с поръка да ѝ се даде гласност. Даде се таз гласност, защото се напечати в опозиционния лист „Свободно слово“.

Таз телеграма, и главното фактът, че тя се напечата, даде на всекиго да разбере каква участ очаква Стамболовия кабинет. Разбра го това най-напред Стамболов, и затова рече да запази за себе си инициативата за разрешаване въпроса за кабинета. Той прати оставката на кабинета до княза, докато последният бе още във Виена.

Разрешаването на министерската криза не беше лесна работа нито за самия княз, нито за Стамболова и партията му. Макар и да имаше на своя страна войската, чрез новия военен министър Рачо

Петров, князът все се опасяваше, да не би да бъде измамен в сметките си. Стамболов пък се боеше от отмъщение от страна на противниците за себе си лично и за партията си. Имаше толкоз много обидени, разсипани, гонени от него хора!

Друг на мястото на осемгодишния фактически властител над България би намерил лесен изход от мъчното положение, в което би го поставило намерението на княз Фердинанде да се [132] освободи от него.

Княз Фердинанд бе готов на отстъпка, направил би най-сгодните концесии на човека, който го закрепил в България, ала Стамболов не бе от категорията на тези държавници, които живеят с отстъпки и концесии. Силен темперамент, безмерно честолюбив, властолюбив до болезненост — тез му качества създаваха от него непримирим борец. Или трябваше да загине, или да победи. Така свършват всички исторически лица от типа на Стамболова.

Опити за споразумения между двореца и Стамболова се водиха, ала резултат не дадоха. Исканията бяха неприемливи. Първият министър искаше и след оставката си да запази всичката власт в ръцете си. Да бъде избран за председател на Народното събрание, а министерството да се състави от хора, излезли от камарата. А таз камара, известно е, че бе съставена от негови креатури и можеше да даде едно правителство, много по-ненавистно на княз и народ, отколкото бе дотогавашното. Таз комбинация за княз Фердинанд не бе приемлива, защото целта му не се достигаше. Той мереше да премахне човек, който [133] го засенчаше, който затъмняваше в очите на поданици и чужденци славата и значението му. Цялата европейска преса, особено английската и австрийската, едно име споменуваше, когато говореше за България — името на Ст. Стамболов. За княз Фердинанд пишеха само когато отидеше във Виена, в Карлсбад или на други някой курорт. Не по-голямо значение даваха на княза и в самата България. Даже съзаклятниците, които тъкмяха да съборят тогавашния режим, гледаха да се отърват най-напред от Стамболова, него да премахнат, а махне ли се той, казваха те, работата е свършена — княз Фердинанд ще бяга сам от България, ако му е мил животът.

В двореца това добре го разбираха. Завистта към Стамболова тлееше от дълго време, още от първите години от идването на новия княз. Тлееше, ала не смееха да я обнаружат (проявят). Съветите от

Виена, личната неувереност спираха обнаружването ѝ. Даже и сега, когато негодуванието против Стамболова в страната бе достигнало до максимума на напрежението си, когато първият министър от многото грешки и прекалености в управлението бе се изхабил, и сега княз Фердинанд сериозно се замисляше да унищожи ли Стамболова, или да го запази за всеки случай. Где да знае той как могат да се обърнат времената?

По мое разбиране от двореца искаха да държат примирителна политика, да щадят [134] низходящото слънце. Против това бяха всички опозиционни партии. Против бе и руската дипломация. В Русия разбираха добре силата и значението на Стамболова. Паметен е викът от Петербург: „Дела, дела!“ Настроението тук в България против Стамболова и партията му бе дошло до точката на прекипяване. Осемгодишно властвуване с насилия, с прекалености, достатъчно бе и ангели да са на власт, за да бъдат намразени. Всяко министерство в България, след дълго стояне в управлението, пада с грохот, с трясък. А Стамболовото трябваше да падне с гръм и мълнии. Толкоз хора обидени, толкоз гладували, толкоз арестувани, затваряни, бити, разорени — как те ще ти простят? Ами познатата българска завист?

Не, напразни бяха помислите на княза да състави благоразположен към Стамболовия кабинет. Пък и той сам не пожела да го улесни. Още не приета оставката му, той взе да се зъби, да се заканва. Заповяда по всички градове и паланки да се правят митинги, да се иска от княза да задържи същия кабинет. Митинг стана и в София, пред самите дворцови порти, на Александровския площад. Митингаджиите бяха малко, стотина души, не повече. Другите отидоха да ги разгонят. Чуха се 2–3 изстрела от револвер. Опозицията се разбяга, а в двореца се изпоплашиха. В резолюциите на митингите се подчертаваха за лишен път заслугите на Стамболова пред държавата, народа и династията. А това бодеше княз Фердинанда, бодеше го остро, дълбоко. Толкоз години наред се бе [135] измъчвала амбициозната му душа, та и сега ли, когато противникът е в краката му.

При все туй княз Фердинанд не посмя и да даде властта изцяло в ръцете на партията, в която нямаше вяра. Стоилов свои хора нямаше, облегна се на русофилската маса. Това се видя опасно на княза. Радославов бе човекът, който можеше да балансира на русофилството.

Прочее, състави се кабинет смесен, от радослависти и Стоилови хора. Естествено, никой не вярваше, че такъв кабинет ще бъде продължителен. Той можеше да трае, докато се ясно очертае поведението, което руската дипломация ще вземе по новото положение на работите в България. По-последните събития показаха, че това е тъй.

Имаха основание да бъдат враждебно настроени към Стамболова не само русофилите. Гонения търпяха и радославистите. А към тях се прилепиха и тез от Стамболовите приятели, които той по една или друга причина ритна от себе си. Както обикновено бива с ренегатите, те станаха най-безпощадните му врагове. От тях той много повече изпита, отколкото от отдавнашните си противници. Новият градоначалник в столицата беше от този сорт партизани. Името му е Минку Радославов^[15].

Две думи за този герой на времето. Див по нрав и по живот, този полуобразован тип Стамболов издигна само за неговата жестокост и бруталност. Докара го градоначалник в София, за ужас на русофилството. [136] Побойщата по участъците станаха обикновено нещо. Биеха прави и виновни, стига да са в нещо неугодни на полицията. Биеше собственоръчно и М. Радославов. Звяр, не човек. Редакторът на в. „Родолубец“^[16], протестантинът Йовчев^[17], със сълзи на очи ми се оплака, защото го бил в участъка този тип. Бил го, защото бил напечатал някакво си антрефиле против полицията. За подобни подвизи Стамболов махна Радославова от София, прати го окръжен управител в Стара Загора. Тук — нови подвизи, нови жестокости. Умрял бе един човек, когото за един копой го бил изтезавал до умирање. Уволниха го от служба, ако не се лъжа и дело се заведе против него.

Този именно тип биде назначен градоначалник след падането на Стамболов. Обиден се бил счел от падналия лъв, та намерение бе сторил и той да го ритне. А рита го не еднаж и не дваж, не сам непосредствено, а чрез тълпите, на които съдействуваше да се събират и да буйствуват по улиците и площадите. Такъв градоначалник трябваше и на други хора, които имаха да си отмъстят за нещо.

И почнаха се гоненията против Стамболова, против стамболовщината, т.е. против всичките му партизани. Кого где срещнат — бият, псуват, хулят. „Да се изкорени [137]

стамболовщината!“ — бе се провикнал някой от големците на новото време. Подеха таз фраза вестниците, уличните оратори, гърмеше тя по клубове, по кафенета, по улици и градини. Вестник „Свобода“ сочеше княз Фердинанда като пръв екземпляр и продукт на стамболовщината, от него да захванат. Това озлобяваше и княз, и министри, и всички, които искаха да карат държавния кораб тъкмо между двата бряга. Злобата се изливаше върху стамболовистите, които се мяркаха по улиците или в обществените локали. Биха Хр. Милев^[18], защото някога си бил прокурор и услужвал на стамболовщината, биха Илия Луканов, биха бивши пристави, стражари, околийски началници. Викаха няколко пъти. Стамболов при съдия-следовател да го разпитват, по пътя устройваха шайки да го нападат и бият. Оплакванията до княз и министри нищо не помагаха, защото аслъ от там бе всичко наредено. На княза ли, на министрите ли — кому нямаше да достави удоволствие слухът, че стамболовщината се корени здраво, от основата. Замеряха с град от камъни Стамболова при самите врата на двореца, кога той излизаше с файтон от него. Князът се пристори от това обиден, поначумери се на министъра на вътрешните дела, ала по-нататък от това не отиде. Защо да се кара с новите си приятели за такваз дребна работа?

От своя страна Стамболов [138] нанисаше чрез в. „Свобода“ на княза и министри други удари, много по-чувствителни, много по-силни. Не щадеше никого, с откровеността на един безстрашен боец той не само парираше ударите, но и сам нападаше.

Ако Ст. Стамболов в тез времена на всеобщо гонение против него се бе свил в къта си, ако бе паднал на молба за прошка и пощада, той, без съмнение, би преживял ужасите, що се сляха на главата му, може би живял би и досега. Ала на природата си човек не може да измени. Дребните, посредством хора лесно биха се помирили с новото си положение, Стамболов това не можеше да направи. Борец по натура, закален в борби през миналия си живот, свикнал все с тях, той трябваше или да победи, или да загине. Да победи не можеше, защото усамотя, напуснат бе от мнозинството.

Като говорим за исторически събития и факти, които очертават нравствените фигури на деятелите от онова време, нека прекъснем за минута спомените си, да съобщим на внуци и правнуци други неща от сегашен интерес. Те още по-ясно ще очертаят моралната фигура на

княз Фердинанд. Злободневният интерес в тези дни, дни на страдания и геройства, съставляват разкритията на болшевиките за подкупа на княз Фердинанда. Взел бил в заем от руския господарствен банк три милиона лева под гаранцията на руското правителство. Проценти [139] 3%, от които 2% ще плаща руското министерство на външните дела, а 1% той сам, князът. Сиреч, казват хората, княз Фердинанд молил да бъде подкупен. Това става през 1912 година, т.е. в предвечерието на Балканската война. Друга характеристическа особеност. Савински^[19], последният руски министър-резидент в България, печати в един руски вестник спомените си от България. Разказва, че преди да тръгва от София, отишел да го види княз Фердинанд. В разговора за политиката на България, за предстоящото ѝ определение, князът бил се изразил пред Савински така.

— Какво да правя, когато този мръсен народ не знае благодарност и за интерес е готов против всекиго да отиде...

От Стамболовата къща живях недалеч, съседи бяхме. В първите 3–4 дни аз видях нарушено спокойствието, което в друго време цареше в този тих квартал. Виковете не спираха. Към 12 часа или вечер към 6–7 часа тълпи от улична сган се стича от всички краища на града пред дома на падналия министър, за да реве: „Долу блудника! Долу тиранина!“ Отпред на тези тълпи стоят конни стражари, да ги не пропушат близо до къщата на Стамболова, но не и да ги разгонват. Стоят тук тези тълпи понякога с часове и все викат. Стоят, викат и току се разотидат сами. Подир обед дохождаха пияни, та буйствате им бяха по-лудешки, гласовете им продрани. Порядъчен човек [140] между тях не се виждаше. Често ги водеше едно младо голобрадо момче. То бе Рашку Маджаров^[20], бъдещ лидер на демократите и родственик на П. Каравелова.

Кой ги събираше? Кой ги пращаше тези тълпи? Полицията това добре знаеше...

Имах слуга, Игнат се казваше. Напусна ме и тръгна и той подир манифестантите. Връщаше се в къщи сегиз-тогиз полупиян, с охрипнал, дрезгав глас. От вик, от крясъци. Питам го:

— Кой ви храни? Кой ви пой?

— Кръчмарите.

— А кой плаща?

— Туй не зная.

Полиция и власти, всякакви стоят в позата на оногоз, който вика на заяка: беж!, а на кучето: дръж!

Бегà заяка, кри се, ала не за дълго. Следяха го навред по улици, по друмища. Оплаква се на княз, на правителство, никой не дава внимание.

— Манияк! — думаха и захвърляха писмата и телеграмите му.

Между туй кампанията между „Свобода“ и „Свободно слово“ се караше усилено, с ожесточение. Злобата от ден на ден растеше, ширеше се, обхващаше министри и дворец. „Свободно слово“ каже едно, „Свобода“ — десет. И ги казваше Стамболовият лист с жлъч, с жестоки подигравки и оскръбления по адрес на княз, на министри, на всякакъв вид техни приятели и приближени. Разкрития от времената на доброто приятелство и другаруване още повече масло подливат в избухналия пожар.

Краят? — Той приближаваше, кроеше се, готвеше се.

[141] Стамболов и Петков излизат от клуба, сядат на първия файтонджия, който от дълги дни чакал жертвата. Съсичат го на ул. „Раковски“ пред двора на Ив. Гюзелев^[21]. На Петкова убийците не посегнали. Това обстоятелство уличаваше убийците в македонското им произхождение. Петков водеше Ризова сестра и толкоз много македонци бе облагодетелствувал с назначаване на служба, че приятелите му между тях бяха без брой. Наум Тюфекчиев, организатор на убийството, през 1890 год. се хранеше около трапезата на Д. Петкова. Можеше ли да се покаже съвсем неблагодарен за щедро дарявания хляб?...

[142] Убийството на страшния доскоро човек се посрещна най-различно от софийското общество. Едни, приятелите на предишния режим, бидоха потресени, други, които го очакваха, посрещнаха го с облекчение, като нещо, що се е отколе очаквало, трети, а те бяха огромното мнозинство — с нескривана радост, весело си подсмиваха, дори се поздравяваха. Герой на деня през деня на убийството бе известният тогаз ротмистър Морфов^[22]. Нему се отдадоха честта и заслугите за туй мръсно дело. С него се дълго гордяха правителствените приятели. Той бе калоферец, интимен приятел на Стоиловия шурея Петку Тъпчилещова^[23].

Князът в туй време бе в Карлсбад. От моя шурия подпоручик Ганчев, който го тогаз придружаваше, аз научих впоследствие малки подробности. Щом чул за убийството, Фердинанд се разпоредил да се отслужи в тамошната руска църква панихида за успокоение душата на заслужилия приятел. Също както бе постъпил едно време известният Хабсбург^[24], кат се научил за смъртта на Валенщайна^[25]. Много тънко прикрито лицемерие. То залича много открито едвам няколко дена след убийството. [192] За мнозина от тогавашните съвременници не бе безизвестно, че той, ако не беше един от интелектуалните убийци, както го твърдяха близките до Д. Петкова лица, то сигурно знаеше, че убийството се подготвява. И при все туй, когато се научи за грозната участ на човека, който го доведе и закрепил в България, телеграфира от Карлсбад, за да изкаже „дълбоката си скръб“ за преждевременната загуба на „великия патриот“. Отговорът на туй съболезнование е известен. Той се даде чрез полковник Маркова от сестрата на покойния, а когато по-сетне в. „Свобода“ обвини открито Фердинанда в интелектуално участие в убийството като главен инспиратор (вдъхновител) на убийците, той не се посвени [142] да не проводи до Стоилова известната депеша, с която обаждаше на народа си, *че се счита горд, задето го причисляват към виновниците за смъртта на тиранина.*

[148] Няколко години подир Стамболовото съсичане, бях в Карлсбад. Местен един жител ми разправи за демонстрацията, устроена от маджари и немци против Фердинанда, когото и там намерили причастен в убийството на видния български държавник. Наемал апартамент той, княз Фердинанд, в известния голям хотел Пуп. Един ден, следобед, внезапно огромно множество свят изпълва площада пред хотела. Маси, покривки столове — всичко разхвърляно, изтъпкано. Викове: „Долу убиецът!“ — нескончаеми. Фердинанд на бърза ръка събира багажа си и избягва още същия ден за Мариенбад. Тук, казват, същото посрещане. Кога го срещали по алеите из парка или по улиците, високо споменували Стамболовото име, хвърляли приказки по адрес на Кобургския принц, а по-нахалните отивали и подалеч. Трябвало да се намеси полицията, за да се прекратят оскърбленията. И при все туй Фердинанд не довършил лекуването си.

Дали таз среща в Австрия не беше една от многото причини да накарат някогашния маджарски поручик да стане отчаян русофил? А

той бе станал такъв. Когато по-после дойдоха в България руските гости по случай прекръстването на престолонаследника, Фердинанд бе станал смешен да им разправя, че в жилите му течела славянска кръв, защото и по баща, и по майка у него имало много славянско. По баща водел потеклото си от витинските князе, които били чисти славяни, а по майка бил пра-пра-правнук на една руска княгиня, женена още в X век за одного от родоначалниците на Капетингите^[26]. Още по-смешен стана княз Фердинанд по-после, когато на една от зазиданите в портата на „Св. Александър Невски“ мраморни плочи бе заповядал да се издяла, че храмът е съзидан в царуването на Фердинанд I, *потомък на витинските князе*. Мнозина прочитаха тоз надпис, а някои се радваха, че господ бог ги сподобил със славянски владетел. Впрочем радостта на тез добри славяни не бе за дълго. След нещастията ни през 1913 г. плочата, по заповед, бе заместена с друга. На нея не се споменуваше вече за славянското произхождение на княз Фердинанда. Защо му е да възвестява за това на грядущите поколения, когато пропадна всякакъв интерес за това? Там, в Петербург, взеха да гледат на него като на враг — луд ли е да става славянин? Таз скандална история напомня приказката за потурнака, който станал мохамеданин, защото му обещаха чифлик. Не му дали чифлика, и той казал на жена си: „Има чифлик, има Хасан; няма чифлик, няма Хасан.“

[1] Георгиев Тома (Томето) — участник в убийството на министър Хр. Белчев и осъден на смърт. ↑

[2] Бенковски Георги (Гавраил Хлъйтов) (1841/1844-1876) — националреволюционер. ↑

[3] Лулчу — охрана на Стамболов. ↑

[4] Иванчов Тодор (1858–1905) — политически и държавен деец, радославист. Министър на просветата (1886–1887, 1889), министър-председател (1899–1901). Редактира с В. Радославов в. „Народна правда“. ↑

[5] Йовев Дико — журналист и редактор на в. „Свобода“. ↑

[6] „Свободно слово“ (1893–1894) — ежедневник, орган на „Народната партия“. Обединява буржоазната опозиция срещу правителството на Стамболов. В началото на К. Стоиловия (народняшкия) кабинет става официоз на правителството. ↑

[7] Иванови — търговска фирма Стамболов. ↑

[8] Иванов Минку — търговец. ↑

[9] Тюфекчиев Наум — организатор и участник в покушенията срещу министър Хр. Белчев, д-р Вълкович, дипломатически агент в Цариград и Ст. Стамболов. ↑

[10] Вълчев Илия — адвокат, либерал, русофоб. ↑

[11] Моллов Васил Димитров (1875–1938) — лекар, професор по вътрешни болести, един от основателите на Софийския медицински факултет, ректор на Софийския университет. ↑

[12] Орошаков Гавраил — министър на правосъдието (1886). ↑

[13] Касабов Иван Христов (1837–1911) — националреволюционер, политически деец и журналист. Сътрудник на Г. С. Раковски в редактирането на в. „Дунавски лебед“ и в организирането на Първата българска легия. Работи активно по създаването на Тайния централен български комитет (1866) и редактира неговия орган в. „Народност“. По време на Стамболовия режим емигрира в Белгия, а по-късно в Румъния. ↑

[14] Луканов (Поплуканов) Илия (1853–1893) — един от реорганизаторите и подпредседател на Ловешкия революционен комитет след обесването на Васил Левски. Участник във въстанието от 1876 г., арестуван и хвърлен в Ловешкия затвор. След Освобождението е главен секретар на Министерството на вътрешните работи и Софийски градоначалник. ↑

[15] Радославов Минко — софийски градоначалник. ↑

[16] „Родолубец“ (1888–1890, 1897–1898) — седмичен вестник, настроен опозиционно към правителството на Ст. Стамболов. Симпатизира протестантите. Редактор-притежател — Илия С. Йовчев, евангелист. ↑

[17] Йовчев Илия С. — редактор-притежател на седмичния в. „Родолубец“. ↑

[18] Милев Хр. — прокурор. ↑

[19] Савински — руски посланик в София. ↑

[20] Маджаров Рашко (1874–1943) — обществен и политически деец от Демократическата партия, а след 9.VI.1923 г. — от Демократическия сговор. Министър на земеделието (1918), на правосъдието (1924) и на железниците (1924–1925, 1928–1930). ↑

[21] Гюзелев Иван Недев (1844–1916) — математик, физик, философ и политически деец. Участник в Априлското въстание.

Министър на просветата (1880). Член на БКД. ↑

[22] Морфов Александър Василев (1880–1934) — автор на военни маршове и песни и на текстовете към тях. ↑

[23] Гъпчилещов Петко — търговец в Цариград. ↑

[24] Хабсбурги — императорска династия в „Свещената Римска империя“ (1273–1806 с прекъсване) и в Австрийската империя (1804–1918). Потомци на Хабсбургите заемат тронове в Германия, Чехия, Унгария, Испания, Холандия и Австро-Унгария. ↑

[25] Валенщайн Албрехт (1583–1634) — пълководец от Тридесетгодишната война (1618–1648). Бил се на страната на австрийския император Фердинанд II. Убит по нареждане на австрийския двор заради опитите да стане самостоятелен владетел на Чехия. ↑

[26] Капетинги — френска кралска династия (987–1328), от която се разклоняват династиите Валоа (1328–1589), Бурбони (1589–1792 и 1814–1830) и Орлеани (1830–1848). ↑

ГЛАВА ДЕВЕТА

ФЕРДИНАНД ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ГОДИНИ НА ЦАРУВАНЕТО СИ

[178] Близък до Фердинанда през последните години от царуването му аз не бях. Загубил бях благоволението му още много по-рано. Да обадя причините за това. И те са характерни за времето, за хората и за самия цар.

Бях поканен за преподавател по български език на княгиня Мария-Луиза. В продължение на две години посещавах двореца. Разбира се, не всеки ден: а когато бе тя свободна и разположена. Съставлявах записки за нея, за по-лесното усвояване особеностите на българската реч. Туй ми причиняваше не малък труд...

Княгинята бе с добра памет, усърдно изучаваше уроците. Към края на двете години тя вече можеше сносно да говори и да пише. Лекциите ми трябваше да се прекратят. Съобщи ми се за това, като същевременно ми се проводиха, един вид за благодарност, копчета с нейния инициал, на стойност не повече от 50–60 лева... Чаках повече, чаках да ми се плати, както се следваше. Минават две години никакъв помен за някакви задължения към учителя на княгинята. Вижда се, там се сметнало, както казва шопа „пиено-платено“. Та не стига това, ами и известен хладен ветрец се усеща откъм двореца. Няма предишното внимание, било по случай на празници, било при други тържества, както биваше по-преди. Думам си: „сърдити, а пък задълженията си оставят открити“.

При едно повдигнато настроение, вземам, та написвам в интендантството да ми се плати каквото се намери за добре. Пращат ми едно сухо съобщение с приключени (приложени) в конверта (плика) хиляда лева. Оттогава взеха да ме канят още по-рядко в двореца. И когато ме поканваха, [179] а то ставаше при особено големи тържества, когато бях народен представител, княз Фердинанд не изпускаше случая да прояви хладнина към мене. Спре се да се поздрави или поговори за

някоя празна работа с околните до мене, а на мен само едно сухо махане с глава, а някога и без него.

Прочее, интимният живот на Фердинанд през последните години на царуването му остана далеч от мене. За него чувах само през втора и трета ръка. А съмнителни слухове и приказки да предавам не желая. Записвам тук само туй, което макар и чуто от втора ръка, смятам го за най-достоверно.

През пролетта на 1920 год. случайно срещнах в Борисовата градина генерал Сава Савов^[1], министра на войната в Малиновия кабинет. Много любопитствувах да науча от него защо той се е карал с Фердинацд, когато последният напущал завинаги България. Станала таз караница, както разказва Пасков в брошурата си, на софийската гара в дворцовите вагони.

Савов разправя, че бил отишел да изпраща абдикирания цар по заповед от младия. Повикал го бил Фердинанд във вагона си.

— Най-после — казал му бил Фердинанд, — можете да бъдете доволен, достигнахте целта си.

— Каква цел? — пита Савов смутен от тона и от самите думи.

— Не се преструвайте. Нали вий повдигнахте в Министерския съвет въпроса за отстранението ми от България?

Савов протестира, казва, че в Министерския съвет такъв въпрос не се е повдигал. Фердинанд не вярва, нервира се, обвинява го в неблагодарност.

После, обажда ми Савов, се поуспокоил, започнал друг разговор. Напомня му, че бил дълго време адютант на майката на младия цар, че някога си го е носел на ръце, отрасъл бил пред очите му и пр. и пр. В името на тез спомени, той, Фердинанд, моли Савова да пази Бориса, да му бъде верен и предан. Савов го уверява, че той всякога [180] е бил предан на българската династия и че такъв ще остане и към Бориса.

Фердинанд отново кипва. Пресича го с остър жест, повторно го обвинява в неблагодарност, във вероломство.

Туй разправя ген. Сава Савов, а същността не изглежда да е такваз. Той крие нещо. Защо ще тича Фердинанд подир него из вагоните? Защо ще го гони? — както разправя Пасков в брошурата си, написана, както се знае, по сведения от самия Ал. Малинов.

Напомням на Савова, че туй, дето ми той разправя, никак не се съгласява с писаното в брошурата. В туй време настига ни сам

Малинов. Обаждам му предмета на разговора със Савова.

Малинов съжالياва, че не е имал случай да разпита Савова за причината на караницата му с Фердинанд във вагона. Повтаря се от Савов същото обяснение, но и Малинов се съмнява в достоверността му.

— Защо бе тогаз толкоз възбуден? Защо бягаше и защо тичаше подире ти Фердинанд — пита го Малинов.

Савов не отговаря право на питанията, повтаря пак предишните обяснения. Вижда се, не е тъй работата, както я той обажда. Крие нещо. Налага се предположението, че Фердинанд го е ударил или го е гонил да го удари.

Малинов се отдели от нас, а ген. Савов продължи да ми обажда някои от спомените си:

Генерал Вазов^[2] през 1913 год. излиза от министерството. Тъкми се заместникът му, т.е. търси се подходящо лице. Общественото мнение сочи ген. Фичев. Савов бил против таз кандидатура.

— Отивам — разправа Савов — в двореца. Казвам на Фердинанд, че никак не е сполучлива Фичовата кандидатура.

[181] Царят го гледал недоволен, питал го за причините. Савов уж обяснил какво в тез времена, когато предстои на България да се намеси в голямата война, военен министър трябва да е лице, което да се ползува с пълното доверие на царя, да няма разногласие между мненията и настроенията у единия и у другия, както било в действителност. И пр. и пр.

Фердинанд го изслушал сърдито. Кога бил свършил, той нервно тупнал с крак по пода и казал:

— Разберете, аз искам да го унищожа, да го сравня със земята за всякога!...

Да се тури на поста военен министър в таквиз времена с единствена цел да бъде унищожен!... Туй е ненормалност, липса на равновесие в душата на човека...

Имаше и други признаци, които отричаха пълната нормалност и равновесие в духа на Фердинанда. Таз невероятна и необяснима симпатия към млади хора със сини очи, доходяща до подозрителна страст. Види ли млад момък със сини очи, руси коси, втрени се в него, веднага заповядва да разпитат: кой е! отгде е? Генерал Савов разправа за някой си Минчу, момче от орханийските села, шофьор в двореца:

— За една много важна и бърза работа трябваше да отида в двореца да докладвам на царя и да взема мнението и съгласието му. Питам по телефона, там ли е. Отговарят, бил заминал за Враня^[3]. Вземам автомобил и бързам да го намеря, но и тук ми обаждат, че го няма, заминал бил някъде. Къде? — не казват, поръчал им това. Заявявам, че работата ми е много важна, не търпи никакво закъсняване. Един от стражарите се реши да ми обади. Отишъл бил да заведе Минчу в селото му.

Същият стражар поверил на генерала [182] и някои подробности по туй височайше пътуване, разбира се, под най-голям секрет и при условие да не обажда, че е чул това от него.

Тъй интересни са тези подробности за шегите и развлеченията на един цар през страшната 1918 година!

Заповядал бил добрият цар да пригответ провизии за предстоящото пътуване: печено прасе, няколко пилета, два фазана, пасти, сладкиши разни, вина, ликьори — всичко според вкуса и навиците на господаря. Натрупват тези лакомства в автомобила, сяда в него царят на шофьорското място, до него Минчу, а отзад друг, запасен шофьор и вземат пътя за Орхане. За няколко часа те са вече в Минчовото село, в бащината му къща. Тук се повтаря онова, което се разправя в народните приказки с наивна детинска фантазия. Добрият цар предава на честитите родители достойния им син, нагостява ги с печено прасе и фазани, почерпва ги и им дава нещо за харчлък.

Кога се върнали в София, Минчу се хвалил и разправял на приятелите си за високата чест, сторена на родителите му от царя.

Друга една симпатия пак към сините очи и руси коси.

Пътува цар Фердинанд из новозавладените земи — в Моравско. В Пирот, на гарата, съглежда един портупейюнкер (старши юнкер), спретнат, хубавец и той със *сини очи, руси коси*.

— Кой е тоз юнкер? — пита царят ген. Савова, тогава негов маршал.

— Не го познавам.

— Как? Защо да го не познавате? Длъжни сте да го познавате! — сърди се царят.

Савов се оправдава, че не му е възможно да познава всички [183] офицери от армията, та че и портупейюнкерите. Отива и разпитва

русокосия момък със сините очи: кой е? отгде е? Бил от Лом, син на някой си Йончев^[4].

Да се преведе за ординарец в двореца! — дава се височайша заповед.

Превеждат го, дават му ординарческа служба. Ала в тоз чин, в портупейския, не е съвместима таз длъжност. Царят иска да се произведе в офицерски чин. Савов му обяснява, че е невъзможно, защото пред него може да има старши други десетки, а може и стотици портупейюнкери. Царят настоява. Отива Савов да говори по *таз важна работа* с главнокомандувация, с ген. Жеков^[5], говори и с началника на щаба, с ген. Жостов^[6]. И двамата отказват да направят таквоз безредие за един каприз, да обидят толкоз портупейюнкери за новия любимец. Савов докладва мнението на главната квартира.

— Какъв съм аз „самодержец“, ако не мога да произведа в офицерски чин един портупейюнкер? — нервира се цар Фердинанд.

Савов се чуди. Спомнюва си, че цар Фердинанд и друг път е споменувал за „самодържавието“ си, оплаквал се е, че другите не желаят да зачитат туй самодържавие.

Какво да се прави? Трябва да се угоди. Обръща се пак към главната квартира. Обажда сърдитнята и настояванието на царя и предлага модус: да се произведе портупея, ала указа да се не печати, а пък новопроизведеният поручик да се прекомандирова на служба в двореца. Така няма да препречва пътя на по-старшите от него и производството му няма да стане известно в армията. Главната квартира приема тоз модус, портупейюнкерът Йончев е произведен и настанен на служба в двореца.

Минават два-три месеца, [184] продължава ген. Савов, царят захваща да се чумери от любимеца си, недоволен е нещо от него и заповядва да го махнат от двореца. Нова беля! Где ще го дянат? В строя — не може, ще се научат другарите му по фронта за производството му. От главната квартира отговарят: правете каквото щете — в полковете за него място няма. Тогава иде на помощ ген. Найденов^[7], военният министър. Взема го на служба в канцеларията на Военното министерство, без да се оповестява за назначението му.

Малко по-рано от това, а може и по-после — не разпитах подробно — в българския дворец се вестили и други сини очи. Името

на тоз нов фаворит — ген. Савов, от когото черпя всички тез сведения, — не помни.

Когато дошли германските народни представители на гости на нашите, цар Фердинанд поканил някои от тях да им покаже хубостите на царството си. Завел ги в Чамкория^[8]. На връщане оттам, скимнало му в една красива местност да се фотографира. Когато групата се редяла пред апарата, Фердинанд забелязва хубавото момче със сините очи. Отива при него, разпитва го отгде е, где служи, доволен ли е от службата си и пр. и пр. Говори му на ти, като да му е баща или по-стар брат. Тук се не свършва познанството. В София царят търси младото момче със сините очи и русите коси, кани го в двореца, прави го близък до особата си. Отначало го среща по няколко пъти в неделята, по-после — всеки ден. По цели часове са заедно, затворени в кабинета, приказват си двамата приятели, българският цар и вестовоят на полковник фон Масов^[9], германския военен аташе. По-сетне го взема съвсем в двореца на служба. [185] назначава го четец на немските вестници.

При таз интимност косвено се налага въпросът: кой кого е шпионирал? Царят ли фон Масов, или фон Масов царя?

Да свършим със слабостта на Фердинанд към сините очи. Истинска мания имало у тоз човек към сините очи. Почти всички негови фаворити бяха със сини очи. И шофьорите, и някои от секретарите му, и разните други служещи, та че и камердинерите му. Уверяваше хората, че имал способността да чете за душата на човека по външните му черти. Може и да е имал такваз способност, при все туй никога не сполучи да избере около си умни хора, нито пък таквиз, които, както често казваше, да блестят с благородни качества. Пък и защо да се мисли, че само сините очи отразяват благородството на душата?...

Тез шофьори, тез шофьори! Откак излязоха автомобилите, нашият добър цар биде грабнат от нашата среда, плениха го тез шофьори, заряза всички предишни любимци и фаворити, та че и прямите си обязанности. Где го? — Пръждосал се негде с автомобила си, с шофьора си. Министри го търсят, работи го чакат, а той из поля и гори. През ден, през два зарязва София и лети към Родопите, във висините на Мусала или Рила. Запилей се на някой връх, зарови

бутилките с шампанско в снега, гощава се, черпи се с любимеца-шофьор.

Според думите на ген. Сава Савов, той пирувал в средата на шофьорите си и в самия дворец, пред синове и дъщери. Принцесите, казва същият, няколко пъти се оплаквали от баща си, дет ги унижава, кат ги кара да ядат на една трапеза с тез му любимци...

Дълги години живеехме в съприкосновение с източния свят, живеем и сега. Знаем пороците и особените слабости на турците, [186] чували сме много да се говори за содомизма (мъжеложество), за таз анадолска страст към красивите момчета. Грехота ли е, дето на мнозина от нас им минава през ума, че от таз страст е бил заразен и нашият добронравен цар? Толкоз повече, че в наше време тоз порок се беше появил и между германските аристократи (процеса на граф Ойленбург).

Питам един ден ген. Савов, който тридесет години се навърта около Фердинанда, било като ординарец, било като флигел-адютант (пръв адютант) или какъвто бе в последните години — дворецов маршал: дали Фердинандовата любов към красивите шофьори със сините очи няма нещо прилично на турския обичай на „оланството“. Отговаря ми, че положително по тоз въпрос не може да каже нищо, но с увереност може да твърди, какво цар Фердинанд в последните години от царуването си отбягвал жените, нямал към тях естественото влечение, в което на младини бе неудържим. Савов в случая не пожела да бъде категоричен, но смехът, с който ми съобщи горното, потвърди предположението на мнозина, които имаха подобни сведения за интимния Фердинандов живот.

През пролетта на 1918 год. на гости на нашия цар бе дошел германският принц Август^[10], син на императора. Посрещнат бе сърдечно, както прилича. Ала няколко дена след пристигането му, Фердинанд го обзема една явна хладнина към гостенина. Ту болен се преструва, не излиза на общата трапеза, ту приема някого си. Избягва срещата с принца. По едно време казва му, че щял по работа да се отлъчи за няколко дена от София. Германецът и от това не се сеца да си върви. Остава си в двореца, а Фердинанд забива някъде към Куртово Конаре. Или заповед е имал принц Август да стои в София и да следи Фердинанд, или пък не му се е отивало на фронта. Както и да е, гостенинът показал нахалство, а пък царят отговорил с оскърбление.

Естествено — недоволство, сърдития. Принцът един ден пита маршала на двореца, ген. Савов, с кой от любимците [187] си Фердинанд избягал от София. Савов му казва имената на двамата шофьори. Принцът се подсмива, после се навежда към ухото на маршала и казва:
— Явно е, че е педераст! Не зная само, активен или пасивен [...].

[188] Две думи и за Фердинандовото „самодържавство“.

По случай завзимането на Ниш от армията на ген. Бояджиев^[11], цар Фердинанд заповядва на ген. Савов да направи поздравителна телеграма до генерала и войските и в таз телеграма иска непременно да се подчертае, че той, ген. Бояджиев, заема високото си положение само с благоволенieto от страна на царя. Савов направя депешата, занася я за подпис. Царят не я харесва, връща му я, друга да направи. Чете другата, пак не я харесва. Тоз път се нервира:

— Една поздравителна телеграма не можете да напишете!...

Взема перото, написва няколко реда и ги дава на маршала си, да им даде нужната редакция.

[189] Савов чете написаното: „Аз, аз, цар и все...“ — захваща се депешата.

— Какво е туй все?... — пита маршалът.

— Не разбирате?... Вседержец!

— Тъй ли да го напиша?

— Точно! — сърдито заповядва българският „вседержец“.

(Генерал Бояджиев сега е във Виена, бяга от съда на земеделците, а когато си дойде, ше го попитам пази ли таз телеграма, за да я приложи при настоящето.)

Цар Фердинанд не бе чел съчиненията на Макиавели^[12]. Търпение нямаше за сериозен и продължителен труд. Навярно само в общи черти бе чувал за него. Но само с едно чуване да бъде човек толкоз верен последовател на една толкоз мъчна за следване школа, то е за чудене. Допуща се и друго: трябва да е имало в душата на Фердинанда и нещо сходно със свойствата на флорентинския държавник. Леко, повърхностно трябва да е било туй общо свойство. Инак други последствия би имало Фердинандовото царуване.

Впрочем, силно е казано. Може никакво сходство с великия човек да е нямало, а да имаме работа с един до голяма степен

подозрителен тип.

Недоверието към хората бе присъща на Фердинандовия характер черта. Говориш му нещо, а той те гледа изпитателно със сините си очи, като че търси да изрови в душата ти нещо друго, не туй, което му говориш. А защото сам не може да открие туй предполагаемо „скрито“ — търси чужда помощ и съдействие: изпитва отстрана, подкупва, плаща, за да му донесат непременно туй, което си той мисли, че трябва да е. Оттук системата на шпионството и доносничеството. В двореца си той не търпи службаша, които да се обичат, да другаруват сърдечно помежду си. Трябва да има помежду им каква-годе хладнина в отношенията им. Няма ли — то царят ще гледа да я създаде. В такъв случай той лесно научаваше кой какво мисли и какви чувства има към особата му.

[190] Същата тактика и по отношение на министрите. Ако помежду им не намери лице, което да му донася какво се говори в Министерския съвет, той е недоволен от такъв кабинет. Трябва да има око и ухо навсякъде, гдето се говори за него, гдето се вземат решения, дет го интересуват. Д. К. Попов бе таквоз ухо в Даневия кабинет през 1902–3 година. Само за тез „услуги“ той остана в Рачу Петровия кабинет.

Д. К. Попов бе от крайната, Цанковата група на русофилите, прогресисти наричани. Кабинетът на Р. Петров-Петков имаше тъкмо противното реноме, т.е. русофоби и либерали с насилнически похвати. При все туй прогресистът стана либерал [...].

[191] Обичаше княз Фердинанд все на държавна сметка да изплаща сторените му лични услуги, та че понякога и удоволствията си.

Друг случай: генерал Жеков е назначен главнокомандующ на армията. Началник на щаба му не се назначава, стои длъжността незаета. Причината? — Царят не желае да бърза, за да може да избере достоен за високия пост офицер. Така обяснявал той бавенето си. Истинската причина, според думите на маршала му, била друга: да изнамери врага на Жекова, та него да назначи за началник-щаба. Питал, разпитвал, намерил го, в лицето на генерал Жостов. Последният пристига в столицата и иска, както му е обичаят, да се представи на царя. От двореца му явяват, че еди-кой си ден и час ще го приемат, но само че секретно, без да става известна, на когото и да е

таз аудиенция. Дава се в същото време нареждане чрез дворцовия маршал да съобщят на ген. Жостов, че за да се запази секретът, той трябвало да влезе в двореца през задните порти, а не през главните, отгдето можели да го видят и да се побърка на секретта. Защо ставало туй? Обяснява го ген. Савов така: Жеков да не чуе, че Жостов е приеман от царя, от което може да се вади заключение, че отношенията между началника на щаба и Фердинанд са нормални. В интереса на Фердинанд било Жеков да мисли, че той, Фердинанд, не е добре разположен към ген. Жостов. А туй трябвало на нашия умен цар, за да можел да изпитва едното за другия. Хитрият кроеж обаче не излязъл сполучлив. Жостов отказва да влезе в двореца през задните врата. Никакви аргументи [192] не могли да убедят началника на щаба, че нямало нищо за достолепието му, ако мине през вратата, през която влизат в двореца стражарите, прислужниците и съмнителните гости. Фердинанд отстъпва от предначертаната хитрина, ала не изпуска случая да покаже недоволството си от твърдоглавия генерал. Оттогава и до самата Жостова смърт — никакво благоволение, все хлад и намусеност, а когато чул за смъртта му, казал на ген. Жеков:

— Добре че се отървахме от туй зло!

В същото време заповядва да отправят до вдовицата на покойния най-съболезнователна телеграма за загубата на „многозаслужилия генерал“.

[193] През юни 1918 год. цар Фердинанд прие оставката на Радославовия кабинет. Дойдоха в управлението демократите. В Германия се разтревожиха, да не би България да смени курса на външната си политика и да сключи сепаративен мир. Малинов минаваше за русофил, в Берлин не му вярваха. Не му съвсем вярваше и цар Фердинанд. А за да подчертае това отдалеч и да му даде да разбере, че с Радославов той не е свършено скъсал връзки и приятелство, измислюваше всевъзможни начини за обнужване (показване) добрите си чувства и високото си уважение към него. Така, след като прие оставката му, заведе го от двореца до дома му със своя автомобил, като не отиде направо, а заобиколи многолюдните улици, та че и таз, дет бе къщата на Малинов. Направи го това с очевидното намерение да манифестира пред столичани уважението и доброто си разположение към доскорощния си пръв съветник. Автомобилът караше той сам лично.

За друго подобно манифестирано на царските чувства към Радославова, пак по същото време, ген. Сава Савов разправя следното:

В двореца се дава обед в чест на някакъв германски генерал. Канен бил от министрите само ген. С. Савов. Другите поканени били германски и български офицери. Обедът се прекарал в общи уверения и тостове за съюзнически чувства. Донесли на два скъпи сребърни подноса великолепно грозде от царските варненски лозя. Царят отказва да вземе. Не взели и българите, защото им било известно, че царят не обича гостите му да ядат от скъпите десерти, от които той сам се отказвал и които се поднасят само така, да се чудят гостите му на хубавите неща, дет се поднасят на трапезата му. Неприятност си навличал тоз, който посегнел на подобни „запретени плодове“. За избягване тез неприятности шепнешком се предупреждавали поневажните гости. Когато [194] лакеите обиколили гостите да ги канят с хубавото грозде и Фердинанд видял, че подносите се изнасят от столовата почти пълни, той повиква едното от служителите и му поръчва нещо шепнешком. След малко хубавото грозде се донася отново в трапезарията, тоз път в много красиво дървено сандъче. Царят туря в него още няколко праскови, заковава го собственоръчно и поръчва да го занесат на г. Радославов, със същия тоз автомобил, който ще отведе ген. Савов в дома му. Сиреч, да видят немци и българи, че Радославов е още близкият и ценният човек.

Хипокризията (лицемерието) цар Фердинанд наричаше тънка дипломация. А таз тънка дипломация в много случаи напомняше най-обикновено комедияшество. Преструвките му излизаха много несериозни, дори смешни. Спомням си следното. В 1907 год. на княз Фердинанд дойдоха високи гости от Русия, великият княз Владимир Александрович^[13] със съпругата си Мария Павловна^[14]. Дойдоха по случай откриването паметника на цар Освободителя^[15]. На туй гостуване княз Фердинанд се постара да даде характер на пълно забравяне неприятното минало между двата братски народа. Трябваше още един лишен път да се увери българският народ и руският цар, че той, Фердинанд, живее с идеите и чувствата на поданиците си, че са близки до сърцето му копнежите за политическо и културно единение между българи и руси. От друга страна, от Петербург тъй силно го

подозираха в теглене към Австрия и немците, че трябваше постоянно да им се дават доказателства за противното. Защо да го подозират него, толкоз искрения русофил? [195] Наложителни бяха за последующите му политически комбинации, колкото се може повече уверения. А пък може с тез тържества Фердинанд да се е и забавлявал. Тъй близко бе у Фердинанд смешното от сериозното, че и туй може да се допусне. Както и да е, случаят с гостуването на високата руска двойка по случай откриването на паметника бе много сгоден за целта. А не бе мъчна работа да се увери Владимир Александрович, че нашият цар е искрен русофил. Полуздрав, полуболен, почти напълно рамоли (размекнат), той видимо се тяготеше от продължителните обеда, от речите, от тостовете. Бързаше да се оттегли в спалнята си на почивка подир всеки обед. Да добавим и туй, че обичаше и по-често да си посрѣбва. А то го още повече правеше сънен, уморен. Нямахше нужда старецът от уверения. Виждаше туй княз Фердинанд и затова гледаше да действа в тоз смисъл върху по-енергичната Мария Павловна.

В деня на откриването на паметника в двореца се дава голямо дине с прием. Всички салони са препълнени със свят, хора — един до друг, едвам мож да се промъкнеш. Много рядко се виждат постоянните посетители на дворцовите салони. Повечето — нови лица, друг път не стъпвали в двореца. Уволнени отпреди десетки години за русофилство офицери, търговци, чиновници. Тоз път качеството да бъдеш гост на Фердинад бе едно-единствено — русофилството.

Княз Фердинанд сияе от сполуката в политическия си такт. Води Мария Павловна под ръка, обикаля пълните салони, търси с очи важни русофили да ги представи на великата княгиня. Намира ги често. Той ги познава тях от дълги години. Някога е молил Стамболова едного да интернират, другиго да уволняват. Всякакви ги има. Вика ги с прѣст, казва им името, званието, представлява ги на княгинята. Мария Павловна с някои разменява по няколко думи, на други подава само ръка. Докато запитваше за нещо запасния полковник Кисов^[16], едного от шипченските герои, уволнен за заговор против Фердинанд, княз Фердинанд ме съглежда в тълпата иде и ми шепне на ухото:

— Харесвате ли ме таз вечер?

Т.е. дали му харесвам комедияшеството?

[187] Манията към величие у Фердинанда се проявяваше и в позите, що държеше в тържествени случаи, и в речите му, и в приемиите

му, и при аудиенциите, дет даваше на поданици и чужденци, в етикета при двора, в целия официален живот. Същата мания човек вижда в разнообразните пози във фотографиите му. Навред — важна, горделива, надута осанка. Нигде естественост. А върхът на таз мания се изрази в известния портрет от художника Мърквичка, който го нарисува в костюма на византийски император [...].

Може таз мания да е дошла у него по наследство. Вероятно е, защото и майка му, и роднините му, и той сам уверяваха, че няма друг между живите Бурбони, който тъй силно да прилича по фигура на Людовик XIV като Фердинанда. Гордееше се той с това, гордееше се и майка му. Защо да не допуша човек, че туй сходство с великия крал не е било само физическо? Оттук и туй комедиантство в етикета, в живота; оттук и силното подражание на знаменития крал [188] по покровителството си на изкуствата! [...]. Сбираше понякога писатели и художници в двореца — писатели, на които съчиненията не бе чел, художници, картините, на които не бе отишел да види. Сбираше ги, гощаваше ги, насърчаваше ги, както туй правел Людовик XIV. Разбира се, субсидии не им даваше, нямаше отгде. В бюджета таквиз не се предвиждаха. Наместо субсидии и пенсии, даряваше игли, пръстени, копчета, ордени.

[187] Таз мания за величие погуби България. Като че не можа Фердинанд да се помири със скромната роля на владетел на малка държава. Блазнаха го големи почести, величие, слава, завоевания. Още от първия ден, кат стъпи в България, още не се закрепил на колебливия си престол, той замечта за подвизи, за големи работи.

[285] Пиша тез редове след погрома, след страшните разорения, що ни докара войната. Седя в студената стая, пиша с вкочанянали ръце и крака и си спомням за баловете, вечеринките, приемите. Фантазия ли бяха или сън?!...

„Ще има за какво да споменуват царя си българите“ — пише един френски вестник по повод връчването на българската делегация договора за мирните условия.

Да, [286] ще има за какво да го споменуват!

Не зная с какво ще го споменуват грядущите поколения, ала ний, които преживяхме погрома и доживяхме туй страшно падение, ний няма да го забравим. Много е тежък споменът за него. А е тежък, защото Фердинандовата самозабрава се крепеше върху нашето унижение пред него. Нашата сервилност, нашата робска покорност и послушност, издигнаха тоз неуравновесен тип. Мигахме пред самовластието му, пред глупешките му махове, дори и пред пороците му, а най-добрите измежду съвременниците му се надпреварваха да го славят! Славеха го в частни разговори с него! Славеха го в публични речи, във вестници, в списания, та че най-сетне и в поезията.

[188] Географическата България бе тясна за Фердинанд. Ламтеше той за много по-големи царства. Завлече го таз мания към Цариград. Оттук — безумните атаки на Чаталджа^[17], излишните кръвопролития, безсмислените жертви в пари и хора. Дали не го е блазnel византийският престол? Защо не? В такваз глава кат неговата всяка фантазия може да се загнезди.

[67] Когато ще се четат моите записки [...] мнозина от читателите ми ще се попитат учудено: как е това възможно? Други ще се усъмнят в правдивостта на моите записки, ще допуснат неразположение, пристрастие към лицата, за които тук се споменува. Не, мои мили внучета, не допущайте подозрения! Помислете вий за времето, през което аз и описаните тук лица сме живели. Помислете и ще се уверите, че в думите ми, в оценката ми няма нищо преувеличено, че аз съм гледал на лицата и събитията вярно, правдиво, без предвзетост и пристрастие! [...].

[1] Савов Сава (1864-?) — генерал, участвува в Сръбско-българската, Балканската и Междусъюзническата война. През Първата световна война е началник на V Дунавска дивизия и III и IV армия. Член на Демократическата партия. Министър на войната (1918). ↑

[2] Вазов Георги Минчев (1860–1934) — генерал, участвува в неуспешния заговор срещу Александър Батенберг (1886), след което емигрира в Русия, където служи около 10 г. в руската армия. През Балканската война командува превземането на Одринската крепост. Министър на войната (1913). ↑

[3] Враня — царски дворец на Цариградското шосе край София.

↑

[4] Йончев: — портупей-юнкер. ↑

[5] Жеков Никола Тодоров — (1864-?) — генерал и политически деец. Началник-щаб на II армия през Балканската война (1912–1913), министър на войната (1915), главнокомандуващ през Първата световна война. Съден през 1923 г. като един от виновниците за националната катастрофа. ↑

[6] Жостов Константин Антонов (1867–1916) — генерал, началник-щаб на III армия през Балканската война (1912–1913), началник на действащата армия през Първата световна война (1915–1918). ↑

[7] Найденов Калин Георгиев (1865–1925) — генерал. Участник в Сръбско-българската и Балканската война. Министър на войната (1915–1918). ↑

[8] Чамкория — предишното име на Боровец, Самоковско. ↑

[9] Масов — полковник, германски военен аташе. ↑

[10] Август — германски принц. ↑

[11] Бояджиев Климент Евтимов (1861–1933) — генерал, през Балканската война командува 4 дивизия. Министър на войната (1913–1914). През Първата световна война командува 1 армия. ↑

[12] Макиавели Николо (1469–1527) — италиански политически мислител, дипломат и историк. За обединяването на Италия чрез създаването на неограничена монархическа власт счита, че може да се действа с всички средства, вкл. и с насилие, вероломство, убийства и др. ↑

[13] Александрович Владимир — велик руски княз. ↑

[14] Павловна Мария — руска княгиня. ↑

[15] Паметник на цар Освободител — Паметник на освободителите срещу Народното събрание в София, издигнат с всенародна подписка по проект на флорентинския скулптор Арнолдо Цоки. Строен през 1901–1907 г. ↑

[16] Кисов Стефан Иванов (1850–1915) — генерал. Участва в Сръбско-турската война (1876), в Освободителната война, където проявява голяма храброст при спасяването на Самарското знаме, в Сръбско-българската война (1885). Преследван заради русофилските си идеи от Стамболов и Фердинанд и уволнен дисциплинарно. Автор на военни мемоари. ↑

[17] Чаталджа — гр. в Европейска Турция, при който I и III българска армия правят неуспешен опит през Балканската война (1912–1913) да пробият турските позиции. ↑

БЕЛЕЖКИ НА ДОБРИ ГАНЧЕВ КЪМ РЕДАКТОРА НА РЪКОПИСА

„Писал съм мемоарите си в разни времена и във възраст, кога паметта бе взела да ми изменява. По таз причина в тях ще се срещнат повторения на едни и същи събития и сведения. Грижа на редактора ще е да поправи тез грешки. А затова той трябва предварително да прочете ръкописа еднаж и дваж и да сравни писаното с хронологическия ред на миналото. В ръкописа не съм направил потребните подразделения на материала. И таз грижа оставям на редактора. Отделът «Княгиня Мария Луиза» е оставен без поправки и какво-годе преглеждане. Казаното в тоз отдел за Фердинанда да се отдели в особена глава или отдел. Тук е нужно по-старателно преглеждане. Характерът на слога ми да се запази, държа на това.

20 май 1923 год.

София (п) Д. Ганчев“ (л. 1).

* * *

„Подзаглавията могат да се наименуват от тоз, който ще редактира спомените — според съдържанието им.“ (л. 2)

* * *

„Редакторът на настоящите спомени, ако намери за подходящо, да напечати сведенията за Халачов с дребни букви“. (л. 33)

* * *

„Струва ми се по-горе казах нещо по това, ала не всичко. Ако съм повторил грешката, да я поправи редакторът на записките ми.“ (л. 53)

* * *

„Пиша записките си 30 год. след събитията. Много подробности, дати са забравени. Естествено, не може и последователност точна да се търси. Задачата на издателя и редактора им трябва да е да поправят тези недостатъци. Той същият трябва да остави или изпусне тези сведенията, които са от естество да осквернят чувствата на читателя или да причинят обида на някого от потомците на лицата, за които се говори.“

„Сведенията на Паница са едно голямо отклонение от главната ми задача. Редакторът на записките ми може да тури тези сведения не в текста, а като бележки. Както намери за добре.“ (л. 66)

* * *

„Да се помести, гдето намери за добре редакторът. Днес тъкмо тридесет години от събитията, за които пиша, намирам няколко листа дневни бележки, забравени и захвърлени между непотребните ми книжа. Който е много любопитен, нека прочете и тях.“ (л. 73)

* * *

„Сведенията за Луканов могат да се поместят във вид на бележка. Впрочем както се намери за добре. Д. Г.“ (л. 128)

* * *

„Епизодът да се напечата във вид на прибавка, а може и в текста, както се намери за прилично и подходящо.“ (л. 146)

* * *

„Повтарям пак: ако мръсотииите, които тук съобщавам, шокират добрите нрави на грядущите поколения, ако се намерят за ненужни за характеристиката на времето и дейците — да се не печатат. Оставям всичко туй на благоусмотрението и разбирането на редактора на записките ми. Д. Ганчев.“ (л. 159)

* * *

„Ако се намери за неудобно в текста, във вид на бележка да се напечати.“ (л. 165)

* * *

„Да се провери не е ли за същото писано в предшествуващите листове. Ако да, да не се повтаря. Д. Г.“ (л. 207)

* * *

„Тъй мисля аз, а пък туй ще го реши впоследствие редакторът на настоящите ми записки, комуто предоставям правото да печати и изхвърля туй, което той намери за съобразно с вкуса на времето и с други обстоятелства. На него да падне укорът и натякванията на читателя, че не е щадено чувството на мяра, приличие и вкус.“ (л. 236)

* * *

„Тез скандални разкази да се не печатат в този вид, за да не се шокират нравите. Ако пък се намери за нужно да бъдат прочетени, нека се поместят с дребен шрифт. Д. Г.“ (л. 289)

* * *

„Както е казано. Дребен шрифт.“ (л. 290)

* * *

„(Тази сцена е изложена на друго място в мемоарите ми. Който ще редактира тези бележки, нека ги приведе в ред.)“ (л. 310)

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.